चतुर्थस्कंधप्रारंभः

1

श्रीनृसिंहायनमः ॥ श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय
मनः श्रीकृष्णायनमः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ अथैकत्रिंशताध्यायैर्विसर्गस्तुर्यईर्यते ॥ विसर्गस्त्वीश्वराधीनैर्ब्र
ह्ममन्वादिभिःकृतः ॥ तत्रतुप्रथमेध्यायेमनुकन्यान्वयाःपृथक् वर्ण्यंतेयत्रयज्ञादिमूर्तिभिःप्रभवोहरेः
मनुकन्यान्वयंविस्तरेणवक्तुमाहमनोस्त्विति ॥ चकाराद्द्वौपुत्रौच ॥१॥ तुशब्दाद्व्यतोऽपिपुत्रलाभःसू

श्रीलक्ष्मीनृसिंहायनमः ॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ मनोस्तुशतरूपायांतिस्रःकन्याश्चजज्ञिरे ॥ आकूतिर्दे
वहूतिश्चप्रसूतिरितिविश्रुताः ॥१॥ आकूतिंरुचयेप्रादादपिभ्रातृमतींनृपः ॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रि
त्यशतरूपानुमोदितः ॥२॥ प्रजापतिःसभगवान्रुचिस्तस्यामजीजनत् ॥ मिथुनंब्रह्मवर्चस्वीपर
मेणसमाधिना ॥३॥ यस्तयोःपुरुषःसाक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ॥ यास्त्रीसादक्षिणाभूतेरंशा
भूतानपायिनी ॥४॥ आनिन्येस्वगृहंपुत्र्याःपुत्रंविततरोचिषं ॥ स्वायंभुवोमुदायुक्तोरुचिर्जग्राह
दक्षिणां ॥५॥ तांकामयानांभगवानुवाहयजुषांपतिः ॥ तुष्टायांतोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ॥६॥

चितस्तद्दर्शयितुमाहपुत्रिकाधर्ममाश्रित्येति ॥ अभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृतां अस्यांयोजा
यतेपुत्रःसमेपुत्रोभवेदितिभाषाबंधेनकन्यादानंपुत्रिकाधर्मः सचाभ्रातृकायांकन्यायांपुत्रार्थिनए
वप्रसिद्धस्तथाऽपिपुत्रबाहुल्यकामस्तथाकृतवानित्याहभ्रातृमतीमपीति ॥२॥ मिथुनंपुरुषंस्त्रियंच ॥ समा
धिनाईश्वरध्यानेन ॥३॥ भूतेर्लक्ष्म्याअंशभूता अतस्तयोर्विवाहोनविरुद्धइतिभावः ॥४॥५॥ यजुषांयज्ञानांमंत्रा
णांवायतिविष्णुः ॥६॥

आत्मेशब्रह्मसंभवान् विष्णुरुद्रब्रह्मणामंशैः संभवान् ॥१५॥ किंचित्त किंस्विन ॥१६॥ ऋक्षं नाम कुलाद्रिं तपसि स्थितः सन् ॥१७॥ तस्मिन्कुलाद्रौ ॥ प्रसूनानां स्तवकायेषु पलाशाशोकेषु तेषां कानने ॥ निर्विंध्या नाम नदी त

अत्रेः पत्न्यनुसूयात्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् ॥ दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥१५॥ विदुर उवाच ॥ अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥ किंचिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो ॥१६॥ मैत्रेय उवाच ॥ ब्रह्मणा चोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः ॥ सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः ॥१७॥ तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने ॥ वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विंध्यायाः समंततः ॥१८॥ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ॥ अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वंद्वोऽनिलभोजनः ॥१९॥ शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः ॥ प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिंतयन् ॥२०॥ तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना ॥ निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥२१॥ अप्सरोमुनिगंधर्वसिद्धविद्याधरोरगैः ॥ वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥२२॥ तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः ॥ उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान् ॥२३॥

स्याः स्रवद्भिर्वार्भिरुद्घुष्टे नादिते ॥१८॥२०॥ प्राणायाम एव एधः संदीपको यस्य तेन मुनेर्मूर्ध्नो निर्गतेनाग्निना तप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदं ययुरित्यन्वयः ॥२१॥ अप्सरःप्रमुखैर्वितायमानं विस्तीर्यमाणं यशो येषां ते ॥२२॥ तेषां प्रादुर्भावः प्राकट्यं तस्य संयोगः संनिधिः तेन विद्योतितं मनो यस्य उत्तिष्ठन् उत्कर्षेणातिष्ठन् ॥२३॥ ॥ ॥ ॥

द्विषट् द्वादश॥७॥प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरगतं षट्कमाह॥तुषिता इति द्वाभ्यां मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यत इति वक्ष्यति तत्र स्वायंभुवो मनुः॥तुषिता देवाः॥मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः॥यज्ञो हरेरवतारः॥स एव सुरगणेश्वर इंद्रः॥८॥प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ पृथ्वीपालकौ॥तदेवं

तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शांतिरिडस्पतिः॥इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्॥७॥तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायंभुवांतरे॥मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः॥८॥प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ॥तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनुवृत्तं तदंतरं॥९॥देवहूतिमदात्तात कर्दमायात्मजां मनुः॥तत्संबंधि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम॥१०॥दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः प्रायच्छद्यत्कृतः सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान्॥११॥याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नयः॥तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे॥१२॥पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा॥कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत्॥१३॥पूर्णिमाऽसूत विरजं विश्वगं च परंतप॥देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याभूत्सरिद्दिवः॥१४॥

यज्ञस्य देहस्य पोषणाद्विधत्वं॥तयोः पुत्रपौत्रनप्तॄणां वंशैरनुवृत्तं व्याप्तं यावत्तन्मन्वंतरं॥९॥श्रुतप्रायं बाहुल्येन श्रुतं तत्कन्यावंशानामश्रुतत्वात्प्रायग्रहणं॥१०॥११॥प्रसूतिप्रसवं पुत्रादिभिर्विस्तारं॥१२॥ययोर्वंशेनापूरितं॥१३॥कश्यपस्य वंशं षष्ठे वक्ष्यति द्वितीयस्य वंशमाह पूर्णिमेति देवकुल्यां नाम कन्यां च॥हरेः पादक्षालनाम्भोंऽतरे या दिवः सरिद्गंगाऽभूत्तां॥१४

नेत्वयायथाकृतः संकल्पस्तेनतथैवभाव्यंनान्यथा॥ यतः सन्संकल्पस्यतेसंकल्पः तर्हि कथमेकस्मिन्ध्यायमानेत्र
यः प्रतीतास्थतत्राहुः॥ यथैकंजगदीश्वराख्यंतत्वंभवान्ध्यायति॥ तएतेवयंत्रयोऽपितदेवैकंतत्त्वंनास्माकं
भेदोऽस्तीत्यर्थः॥३०॥ विस्रप्स्यंतिविस्तारयिष्यंतित्वंतभ्रंतरोजर्यस्यसत्तुगतावित्यस्यरूपं॥३१॥ ताभ्यांस

देवाऊचुः॥ यथाकृतस्तेसंकल्पोभाव्यंतेनैवनान्यथा॥ सत्संकल्पस्यतेब्रह्मन्यद्वैध्यायतितेवयं
॥३०॥ अथाऽस्मदंशभूतास्तेआत्मजालोकविश्रुताः॥ भवितारोंगभद्रंते विस्रप्स्यंतिचतेयशः॥३१॥
एवंकामवरंदत्वाप्रतिजग्मुःसुरेश्वराः॥ सभाजितास्तयोःसम्यग्दंपत्योर्मिषतोस्ततः॥३२॥ सोमोऽभू
द्ब्रह्मणोंऽशेनदत्तोविष्णोस्तुयोगवित्॥ दुर्वासाःशंकरस्यांशोनिबोधांगिरसःप्रजाः॥३३॥ श्रद्धात्वंगिरसः
पत्नीचतस्रोऽसूतकन्यकाः॥ सिनीवालीकुहूराकाचतुर्थ्यनुमतिस्तथा॥३४॥ तत्पुत्रावपरावास्तांख्या
तौस्वारोचिषेंऽतरे॥ उतथ्योभगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्चबृहस्पतिः॥३५॥ पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्यामग
स्त्यंचहविर्भुवि॥ सोन्यजन्मनिदह्राग्निर्विश्रवाश्चमहातपाः॥३५॥ तस्ययक्षपतिर्देवःकुवेरस्त्विडवि
डासुतः॥ रावणःकुंभकर्णश्चतथान्यस्यांविभीषणः॥३७॥

म्यक्सभाजिताःसंतःततःस्थानात्प्रतिज
ग्मुः॥३२॥ निबोधबुध्यस्व॥३३॥ ताःकन्यानिर्दिशतिसिनीवालीति॥३४॥३५॥ पुलस्त्यस्यचहविर्भुविपत्न्यां
मित्यन्वयःसोगस्त्यः॥ दह्राग्निःजाठराग्निः॥ विश्रवाश्चपुलस्त्यसुतइतिशेषः॥३६॥ तस्यविश्रवसःइ
डविडायांजातःसुतःकुवेरः॥ अन्यस्यांभार्यायांकेशिन्यांएवरावणादयस्त्रयःसुताः॥३७॥ सम्यक्सम

३

अर्हणं पुष्पादिकं अंजलौ यस्य ॥ उपतस्थे पूजयामास ॥ वृषाद्यारूढान् स्वैः स्वैश्चिह्नैः त्रिशूलकमंडलुचक्रादिभिः ॥ २४ ॥ कृपयावलोको यस्मिन् हसच्च तद्वदनं च तेन उपलंभितान् ॥ प्रसन्नत्वेन ज्ञापितान् ॥ तेषां रोचिषा दीप्त्या ॥ २५ ॥ श्लक्ष्णया मधुरया सूक्तया गंभीरार्थया ॥ २६ ॥ अनुयुगं कल्पे कल्पे विभज्य गृहीतो देहो यैः ते प्र

प्रणम्य दंडवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणांजलिः ॥ वृषहंससुपर्णस्थान् स्वैः स्वैः चिह्नैश्च चिह्नितान् ॥ २४ ॥ कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलंभितान् ॥ तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी ॥ २५ ॥ चेतस्तत्प्रवणं युंजन्नस्तावीत्संहतांजलिः ॥ श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः ॥ २६ ॥ अत्रिरुवाच ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः ॥ ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः ॥ २७ ॥ एको मयेह भगवान् विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयं ॥ अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूराद्ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः ॥ प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो ॥ २९ ॥

वा। ९

सिद्धा ब्रह्मविष्णुगिरिशा यूयं वः युष्मान् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः सकाशादेक एव मे मया उपहूतः शरणं तं प्रपद्य इत्येकस्यैव निर्दिष्टत्वात् ॥ स च युष्मासु क इति युष्माभिरेव कथ्यतामित्यर्थः ॥ २७ ॥ अस्य प्रपंचः एक इति विविधैः प्रधानैरुपचारैः विबुधप्रधान इति वा पाठः प्रजननाय पुत्रोत्पत्तये चित्तीकृतः चित्तेनैकं नीतः मनसोऽपि दूरा अगोचराः संतः कथं नु त्रयोऽप्यत्रागताः ॥ २८ ॥ २९ ॥

५१ सर्वेषां गुणानामुत्पत्तिर्यस्यां सा ॥ ५२ ॥ उपतस्थुः भेजुः ॥ ५४ ॥ निजयामाययायास्मिन्नात्मनि ॥ खे गगने रूपभेदं गं
धर्वनगरमिवेदं विश्वं विरचितं तस्यात्मनः प्रतिचक्षणाय आत्मानं योऽद्य प्रादुश्चकार प्रकटितवान् तस्मै पुरु

श्रद्धा मैत्री दया शांतिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः ॥ बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्त्तिर्धर्मस्य पत्नयः ॥ ४९ ॥ श्रद्धाऽसू
त शुभं मैत्री प्रसादमभयं दया ॥ शांतिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत ॥ ५० ॥ योगं क्रियोन्नतिर्दर्प
मर्थं बुद्धिरसूयत ॥ मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतं ॥ ५१ ॥ मूर्त्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारा
यणावृषी ॥ ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनंदत्सुनिर्वृतं ॥ ५२ ॥ मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितो
ऽद्रयः ॥ दिव्यवाद्यन्त तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥ ५३ ॥ मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गंधर्वकिंनराः ॥
नृत्यंति स्म स्त्रियो देव्य आसीत्परममंगलं ॥ देवा ब्रह्मादयः सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः ॥ ५४ ॥ यो मा
यया विरचितं निजयाऽऽत्मनीदं खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय ॥ एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्त्ति
नाऽद्य प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ॥ ५५ ॥ सोऽयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान् सत्वेन
नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ॥ दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविंदं ॥ ५६ ॥

षाय नमः ॥ केन रूपेण प्रादुश्चकार तत्राह ऋषेर्मूर्त्तिराकारो यस्मिन् तेनैतेन रूपेण ॥ ५५ ॥ सोऽयं नोऽस्मान् सुरगणा
न् अनल्पकरुणापुक्तेन विलोकनेन विशिष्टनेत्राणा दृश्यात् पश्यतु ॥ कथंभूतेन ॥ यच्छ्री निकेतममल
मरविंदं तत्क्षिपता तिरस्कुर्वता कथंभूतः अनुमेयः शास्त्रतो विचार्यः न त्वस्माकं प्रत्यक्षं तत्त्वं यस्य
कथंभूतान् अस्मान् ॥ स्थितेर्जगन्मर्यादाया व्यतिकरोऽन्यथात्वं तस्योपशमाय सत्वेन गुणेन सृष्टान् ॥ ५६ ॥

३८॥ ज्वलतः प्रकाशमानान् ॥ ३९॥ चित्रकेतुप्रमुखा जज्ञिरे ते च सप्तर्षयो जाताः ॥ ४०॥ तानेवाह चित्रकेतुरिति व
सुभृद्यानो नामैकः शङ्खादयोऽपरे अन्यस्यां पुत्राः ॥ ४१॥ ४२॥ ख्यात्यां पत्न्यां ॥ पुत्रान् पुत्रौ पुत्रीं च ॥ तानेवाह

पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् ॥ कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ॥ ३८॥ क्रतोरपि
क्रिया भार्या बालिखिल्यानसूयत ॥ ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ॥ ३९॥ ऊर्जायां ज
ज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परंतप ॥ चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ४०॥ चित्रकेतुः सुरोचिश्च वि
रजा मित्र एव च ॥ उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शङ्खादयोऽपरे ॥ ४१॥ चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं
धृतव्रतं ॥ दध्यंचमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ॥ ४२॥ भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजन
त ॥ धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्परां ॥ ४३॥ आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ॥ ता
भ्यां तयोरभवतां मृकण्डः प्राण एव च ॥ ४४॥ मार्कण्डेयो मृकण्डस्य प्राणाद्वेदशिरा मुनिः ॥ कविश्च भा
र्गवो यस्य भगवानुशना सुतः ॥ ४५॥ सर्वे ते मुनयस्तत्र लोकान् सर्गैरभावयन् ॥ एष कर्दमदौहि
त्रसंतानः कथितस्तव ॥ शृण्वतः श्रद्दधानस्य सद्यः पापहरः परः ॥ ४६॥ प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे
ह्यजात्मजः ॥ तस्यां ससर्ज्ज दुहितॄः षोडशाऽमललोचनाः ॥ ४७॥ त्रयोदशाऽदाद्धर्माय तथैकामग्नये वि
भुः ॥ पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे ॥ ४८॥

धातारमिति ॥ ४३॥ तयोः धातृविधात्रोः ॥ ४४॥ कवि
श्च भार्गवः भृगोः पुत्रः ॥ ४५॥ ४६॥ अजात्मजः ब्रह्मपुत्रः ॥ ४७॥ युक्तेभ्यः संयतेभ्यः मिलितेभ्यो वा ॥ ४८॥

गुणशीलतः आत्मनः सदृशं देवमनुव्रताऽपि सती पुत्रं न लेभे ॥ ६४ ॥ तत्र हेतुः स्वे पितरि दक्षे अप्रतिरूपे अ
सदृशे प्रतिकूले सतीत्यर्थः ॥ आत्मना स्वयमेवात्मानं देहमजहात्तत्यक्तवती योगसंयुता योगमाश्रि
त्येति ॥ ६५ ॥ चतुर्थे प्रथमेऽ द्वितीये प्रथमाध्यायोपक्षिप्तभवदक्षयोः ॥ विद्वेषं वर्णयन्हेतुर्विश्वसृग्यज्ञ

भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता ॥ आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥ ६४ ॥ पि
तर्य्यप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुषा ॥ अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ६५ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षायणीनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ विदुर उवाच ॥ ॥
भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सलः ॥ विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजां सतीं ॥ १ ॥
कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शांतविग्रहं ॥ आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत् ॥ २ ॥ एत
दाख्याहि मे ब्रह्मन् जामातुः श्वशुरस्य च ॥ विद्वेषस्तु यतः प्राणांस्तत्यजे दुस्त्यजान् सती ॥ ३ ॥

5

संभवः सती सती नाम्नी ॥ १ ॥ न चासौ कस्यचित् द्वेषार्हः इत्याह क इति ॥ चराचरगुरुं जगतो दैवतं च
तं को द्वेष्टि कथं च निर्वैरं द्वेष्टि ॥ निर्वैरत्वे हेतुभावेनोक्तः ॥ शांतं शांति रेव विग्रहो यस्य कुतः ॥ आत्मन्येवा
रामो रतिर्यस्य तं ॥ यद्वा कः प्रजापतिर्दक्षः कथं द्वेष्टि ॥ एवंभूते तस्मिन् द्वेषो युक्तोऽशक्यश्चेत्यर्थः
॥ २ ॥ यतो हेतोर्विद्वेषः यतो विद्वेषात्प्राणांस्तत्याज एतदाख्याहि ॥ ३ ॥ ॥

लब्धोऽवलोको यैः सुरगणैः तैरभिष्टुतौ अर्चितौ सं तौ पयतुः ‖५७‖ भुवो भारस्य व्यपाय नाशाय ‖ चकार एकवाक्य
त्वार्थः तौ च सांप्रतमिहागतावित्यर्थः ‖ तदुक्तं तंत्रे अर्जुने तु नरावेशः कृष्णो नारायणः स्वयमिति ‖ यदूद्व
हः श्रीकृष्णः कुरूद्वहोऽर्जुनः उभावपि कृष्णनामानौ ‖५८‖ अग्न्यभिमानिनो देवान् स्वाहा नाम तस्य भार्या हु

एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टुतौ ‖ लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनं ‖५७‖ ताविमौ वै भग
वतो हरेरंशाविहागतौ ‖ भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ‖५८‖ स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरा
त्मजांस्त्रीनजीजनत् ‖ पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनं ‖५९‖ तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वा
रिंशच्च पंच च ‖ त एवैकोनपंचाशत्साकं पितृपितामहैः ‖६०‖ वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्म
वादिभिः ‖ आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यंतेऽग्नयस्तु ते ‖६१‖ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोम्पाः पितर आ
ज्यपाः ‖ साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा ‖६२‖ तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्व
धा ‖ उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ‖६३‖

तभोजनमिति त्रयाणां विशेषणं ‖५९‖ पित
रस्त्रयः पितामहा एकः तैः साकं सह ‖६०‖ वैतानिके वैदिककर्मणि यन्नामभिरग्निदेवताका इ
ष्टयो निरूप्यंते क्रियंते त एतेऽग्नयो न लौकिकाः ‖ अतो बहूनां न वैयर्थ्यमिति भावः ‖६१‖ सोम्पाः सो
मपाः येषामग्नौ करणमस्ति ते साग्नयः ‖ तद्रहितास्त्वनग्नयः ‖६२‖ तयोस्तु संततिर्नाभवत् जीवन्मु
क्तत्वादित्याह उभे ते इति ‖६३‖ ‖ ‖ ‖ ‖

अनर्हाय कन्यादानेनानुतप्यमान आह लुप्तक्रियायेति सार्धैश्चतुर्भिः उशतीं वेदलक्षणां गिरं ॥१३॥ प्रेतावासेषु श्मशाने
षु व्युप्ता विकीर्णाः केशा यस्य ॥१४॥ चिताभस्मना कृतं स्नानं येन ॥ प्रेतानां स्रजो माल्यानि यस्य स प्रेतस्रक् ॥ नृणा
मस्थीनि भूषणानि यस्य ॥ शिव इत्यपदेशो नाममात्रं यस्य तमोमात्रात्मकः केवलं तमोरूप आत्मा स्वभावो
येषां ॥१५॥ उन्मादा भूतविशेषास्तेषां नाथाय ॥ दुर्हृदे दुष्टचित्ताय ॥ बतेति खेदे ॥ वास्तवस्तु पक्षमर्थः ॥ लुप्ताः क्रि
या यस्मिन् परब्रह्मरूपत्वात् ॥ अत एव नास्ति शुचिर्यस्मात् अमानिने अभिन्नसेतवे इति छेदः तस्य परमेश्व
रस्य मदीया मानुषी कन्या कथं योग्या स्यादिति लज्जादिना दातुमनिच्छन्नपि तत्संबंधलोभेन दत्तवान् ॥ शूद्रा

लुप्तक्रियायाऽशुचये मानिने भिन्नसेतवे ॥ अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोशतीं गिरं ॥१३॥ प्रेतावासे
षु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः ॥ अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन् रुदन् ॥१४॥ चिताभस्मकृतस्ना
नः प्रेतस्रङ्न्रस्थिभूषणः ॥ शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः ॥ पतिः प्रमथभूतानां तमोमा
त्रात्मकात्मनां ॥१५॥ तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे ॥ दत्ता बत मया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना
॥१६॥ मैत्रेय उवाच ॥ विनिंद्यैवं स गिरिशमप्रतीपमवस्थितं ॥ दक्षोऽथाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तुं प्रचक्रमे ॥१७॥

येत्यनर्हत्वमात्रे दृष्टांतः न हीनत्वे पूर्वापरस्ववचनविरोधापत्तेः एतदुक्तं भवति ॥ यथा कश्चिच्छूद्राय वे
दमर्थलोभेन ददाति प्रेतावासेष्वित्यादि सर्वं विडंबनमात्रमिति स्वयमेवाह उन्मत्तवदिति ॥ अन्यथा उ
न्मत्त इत्येवावक्ष्यत् ॥ अशिवं नास्ति शिवो यस्मात् ॥ अमत्तोऽमत्तजनप्रिय इति च छेदः पतिः प्रमथभूताना
मिति भक्तवात्सल्यमाह ॥ तामसानपि दोषमपनीय पातीति ॥ नष्टानामपि शौचं शुद्धिर्यस्मात् दुःखेष्वप्येते मया
नुकंप्या इति तद्गतमनो यस्य स दुर्हृत् तस्मै ॥ बतेति हर्षे ॥ ब्रह्मणो वाक्याल्लज्जाभयादिकं परित्यज्य दत्तेत्यर्थः ॥
१६॥ अप्रतीपं अप्रतिकूलं यथा भवत्येवमवस्थितमपि विनिंद्य ॥१७॥ ॥

6

त देवाख्यातुमितिहासं प्रस्तौति पुरेति समेता आसन् ॥४॥ प्रविष्टं दक्षमिति शेषः ॥ महत्सदः महतीं सभां ॥५॥ स्वधिष्ण्येभ्यः स्वीयासनेभ्यः ॥६॥७॥ प्राक् स्वोपवेशनात्पूर्वमेव च निषण्णमुपविष्टं मृडं शिवं ॥ तदनादृतः तेनाभ्युत्थानादिभिस्त्व नादरः ॥ नामृष्यत् नासहत वामं वक्रं यथा भवति तथाऽभिवीक्ष्य ॥८॥ मे वचनं श्रूयतां ॥ अज्ञानान्मत्सराद्वा न ब्रुवतः

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्षयः ॥ तथाऽमरगणाः सर्वे सानुगा मुनयोऽग्नयः ॥४॥ तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वार्कमिव रोचिषा ॥ भ्राजमानं वितिमिरं कुर्वंतं तन्महत्सदः ॥५॥ उदतिष्ठन् सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ॥ ऋते विरिंचं शर्वं च तद्भासाक्षिप्तचेतसः ॥६॥ सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान् साधु सत्कृतः ॥ अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञया ॥७॥ प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ॥ उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव ॥८॥ श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाग्नयः ॥ साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात् ॥९॥ अयं तु लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः ॥ सद्भिराचरितः पंथा येन स्तब्धेन दूषितः ॥१०॥ एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत् ॥ पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत् ॥११॥ गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृत नोचितं ॥१२॥

९॥ स्तब्धेन उचितक्रियाशून्येन ध्वस्तेनेति पाठे भ्रष्टेन ॥१०॥ तदेवाह एष इति ॥ यद्यस्मात् विप्राग्निसमक्षं सावित्रीतुल्यायां मे दुहितुः पाणिमग्रहीत ॥११॥ मृगशावस्येव दृशौ बालस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्याः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादार्हे मयि उचितं सन्मानं वाचाऽपि नाकरोत् ॥१२॥ ॥ ॥

भा॰च॰
७

अयंचशापोऽस्यानुरूपएवेत्याहविद्याबुद्धिरिति।इयमेवतत्त्वविद्येतिबुद्धिर्यस्य।अतोऽसौजडएव।द्विजानशपति
संसरंत्वितिसार्द्धाभ्यां।शर्वमवमन्यतइतितथातममुंदक्षंयेचानुवर्त्तंतिसंसरंतुजन्ममरणाद्यनुभवंत्वित्येकःशा
पः।२४।श्रुतायावेदरूपायाःपुष्पिण्याःपुष्पाणीवार्थवादाःमनःक्षोभकत्वात्अर्थवादबहुलायाइत्यर्थः।म
धुगंधतुल्येनप्ररोचनेनमथ्नामनःक्षोभकेण उन्मथितआत्मामनोयेषांतेसंमुह्यंतुकर्मस्वासक्ताभवंत्विति

६२

विद्याबुद्धिरविद्यायांकर्ममय्यामसौजडः।संसरंत्विहयेचामुमनुशर्वावमानिनं।२४।गिरःश्रुतायाःपु
ष्पिण्यामधुगंधेनभूरिणा।मथ्नाचोन्मथितात्मानःसंमुह्यंतुहरद्विषः।२५।सर्वभक्षाद्विजावृत्त्यैधृतवि
द्यातपोव्रताः।वित्तदेहेंद्रियारामायाचकाविचरंत्विह।२६।तस्यैवंवदतःशापंश्रुत्वाद्विजकुलायवै।भृगुः
प्रत्यसृजत्शापंब्रह्मदंडंदुरत्ययं।२७।भवव्रतधरायेचयेचतान्समनुव्रताः।पाषंडिनस्तेभवंतुस
च्छास्त्रपरिपंथिनः।२८।नष्टशौचामूढधियोजटाभस्मास्थिधारिणः।विशंतुशिवदीक्षायांयत्रदै
वंसुरासवं।२९।ब्रह्मचब्राह्मणांश्चैवयद्यूयंपरिनिंदथ।सेतुंविधारणंपुंसामतःपाषंडमाश्रिताः।३०

7

द्वितीयः।२५।सर्वभक्षाःभक्ष्याभक्ष्यविचारशून्याः।वृत्त्यैदेहादिपोषणाय।धृतानिविद्यातपोव्रतानियैः।वित्तादि
ष्वेवारामोरतिर्येषांते।याचकाःसंतोविचरंत्वितिचशापचतुष्टयं।२६।प्रत्यसृजत्प्रत्यदात्।शापरूपंब्र
ह्मदंडं।२७।सच्छास्त्रस्यपरिपंथिनःप्रतिकूलाः।२८।सुरागौडीपैष्टीमाध्वीच।आसवस्तालादिसंभवं।म
द्यंदैवंदैवमात्पंडत्वंतद्यत्रदैवंपूज्यंदेवतावदादरणीयमितिवा।२९।ब्रह्मवेदंकथंभूतंसेतुंमर्यादां

रामः
७

देवानांयजनसमयेदेवैःसहभागंनलभतांकिंतुतेभ्यःपूर्वमेवलभतांअग्रभोजित्वात् । यद्वातेषुभुक्तवत्सुलभतां
सर्वपोषकत्वात्अत्रहेतुःदेवगणाधमोयस्मात्सः ॥१८॥ सदक्षस्तस्मात्स्थानाद्विनिःक्रम्यजगामहेकौरव्य ॥१९॥
गिरिशस्यानुगानामग्रणीर्मुख्यः ॥ रोषएवकषायस्तेनदूषितःआरक्तनेत्रइत्यर्थः ॥ तस्यगिरिशस्यावाच्यतांवचनान
र्हतांनिंघतामित्यर्थः ॥ तेभ्योऽपिशापंविससर्ज ॥२०॥ दक्षंशपतिसार्द्धैस्त्रिभिः ॥ एतन्मर्त्यंदक्षशरीरंउद्दिश्यपश्चेष्यंम

अयंतुदेवयजनइंद्रोपेंद्रादिभिर्भवः ॥ सहभागंनलभतांदेवैर्देवगणाधमः ॥१८॥ निषिध्यमानःससदस्य
मुख्यैर्दक्षोगिरित्रायविसृज्यशापं ॥ तस्माद्विनिःक्रम्यविवृद्धमन्युर्जगामकौरव्यनिजंनिकेतनं ॥१९॥ विज्ञा
यशापंगिरिशानुगाग्रणीर्नंदीश्वरोरोषकषायदूषितः ॥ दक्षायशापंविससर्जदारुणंयेचान्वमोदंस्तदवाच्य
तांद्विजाः ॥२०॥ यएतन्मर्त्यमुद्दिश्यभगवत्यप्रतिद्रुहि ॥ द्रुह्यत्यज्ञःपृथग्दृष्टिस्तत्त्वतोविमुखोभवेत् ॥२१॥
गृहेषुकूटधर्मेषुसक्तोग्राम्यसुखेच्छया ॥ कर्मतंत्रंवितनुतेवेदवादविपन्नधीः ॥२२॥ बुद्ध्यापराभिध्यायि
न्याविस्मृतात्मगतिःपशुः ॥ स्त्रीकामःसोऽस्त्वतितरांदक्षोबस्तमुखोचिरात् ॥२३॥

त्वाअप्रतिद्रुहिअप्रतिद्रोह
मकुर्वतिपृथग्दृष्टिःभेददर्शीतत्त्वतःपरमार्थात् ॥२१॥ अज्ञत्वमेवाहगृहेष्विति ॥ कर्मतंत्रंकर्मपरिकरं ॥ वे
दीयेअर्थवादाःअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादयस्तैर्विपन्नाविनष्टाधीर्यस्य ॥२२॥ परोदे
हादिःतमेवात्मत्वेनाभितोध्यातुंशीलंयस्यास्तयाबुद्ध्याविस्मृताआत्मनोगतिस्तत्त्वंयेनअतःपशुतुल्यः
अतितरांस्त्रीकामोऽस्त्वितिद्वितीयःशापः ॥ बस्तस्यमुखमेवमुखंयस्येतितृतीयःशापः ॥२३॥ रामरामरा

गर्वादेवब्रह्मनिष्ठान्सर्वानभिभूयतिरस्कृत्यवाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिसवेनयजेतेतिश्रुतेः॥वा
जपेयेनेष्ट्वासमारेभे॥३॥कृतस्वस्त्ययनाःकृतमंगलाःसभर्तृकाइतिदत्ति॥दिभिःप्रथममर्हितानाम
पिपत्न्यर्द॥पुनरहं॥मुक्तं॥४॥तत्तदाखेचराणांप्रजल्पतांपितुर्यज्ञमहोत्सवंश्रुत्वा॥५॥तत्रव्रजंतीरुपदे
वानांगंधर्वादीनांवरस्त्रियश्चस्वस्यनिलयस्याभ्याशेसमीपेदृष्ट्वाऔत्सुक्यात्पतिमभ्यभाषतेतित्र्याणां॥

इष्ट्वासवाजपेयेनब्रह्मिष्ठानभिभूयच॥बृहस्पतिसवंनामसमारेभेक्रतूत्तमं॥३॥तस्मिन्ब्रह्मर्ष
यःसर्वेदेवर्षिपितृदेवताः॥आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्चसभर्तृकाः॥४॥तदुपश्रुत्यनभसिखे
चराणांप्रजल्पतां॥सतीदाक्षायणीदेवीपितुर्यज्ञमहोत्सवं॥५॥व्रजंतीःसर्वतोदिग्भ्यउपदेवव
रस्त्रियः॥विमानयानाःसप्रेष्ठानिष्ककंठीःसुवाससः॥६॥दृष्ट्वास्वनिलयाभ्याशेलोलाक्षीर्मृष्टकुं
डलाः॥पतिंभूतपतिंदेवमौत्सुक्यादभ्यभाषत॥७॥सत्युवाच॥प्रजापतेस्तेश्वशुरस्यसांप्रतं
निर्यापितोयज्ञमहोत्सवःकिल॥वयंचतत्राभिसरामवामतेयद्यर्थिताऽमीविबुधाव्रजंतिहि॥८॥

मच्चयः॥कथंभूतास्त्रियोदृष्ट्वाविमानानियानानियासांताः॥प्रेष्ठैःसहिताः॥निष्कानिपदकानिकंठेषुया
सांशोभनानिवासांसियासां॥६॥लोलानिचंचलान्यक्षीणियासांमृष्टान्युज्ज्वलानिकुंडलानियासां
ताः॥७॥निर्यापितःप्रवर्तितः॥हेवामशिवतेयद्यर्थिताइच्छातर्हिवयंचतत्राभिसरामगच्छाम॥न
चाद्यापियागोनिवृत्तःयतोऽमीविबुधाव्रजंतीति॥८॥ ॥ ॥

हेतुत्वंप्रपंचयतिद्वाभ्यांएषवेदलक्षणएवशिवःपंथाः॥यंपूर्वेऋषयःअनुसंतस्थुःआश्रितवंतःपतयस्मिन्ज
नार्दनःप्रमाणंमूलं॥३१॥भूतराट्भूतानांनामसानांपतिः॥३२॥अन्योन्यशापेनोभयोनाशाद्विमनाइवेतितथापिभ
गवदनुगृहीतानांनाशोनस्यादितिभावः॥३३॥ऋषभःसर्वश्रेष्ठोहरिर्यत्रइज्यःपूज्यःतत्सत्रंसम्पाद्यविधाय॥हेम

एषएवहिलोकानांशिवःपंथाःसनातनः॥यंपूर्वेचानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणंजनार्दनः॥३१॥तद्ब्रह्मपरमंशुद्धं
सतांवर्त्मसनातनं॥विगर्ह्ययातपाखंडंदैवंवोयत्रभूतराट्॥३२॥मैत्रेयउवाच॥तस्यैवंवदतःशापंभृ
गोःसभगवान्भवः॥निश्चक्रामततःकिंचिद्विमनाइवसानुगः॥३३॥तेपिविश्वसृजःसत्रंसहस्रपरि
वत्सरान्॥संविधायमहेष्वासयत्रेज्यऋषभोहरिः॥३४॥आप्लुत्यावभृथंयत्रगंगायमुनयान्विता॥
विरजेनात्मनासर्वेस्वंस्वंधामययुस्ततः॥३५॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेदक्षशापो
नामद्वितीयोध्यायः॥मैत्रेयउवाच॥सदाविद्विषतोरेवंकालोवैध्रियमाणयोः॥जामातुःश्वशुरस्या
पिसुमहानतिचक्रमे॥१॥यदाभिषिक्तोदक्षस्तुब्रह्मणापरमेष्ठिना॥प्रजापतीनांसर्वेषामाधिपत्ये।
स्मयोभवत्॥२॥

हेष्वासविदुर॥३४॥यत्रप्रयागेअन्वितातत्रावभृथस्नानंकृत्वाततःस्थानान्ययुः॥३५॥
चतुर्थेद्वितीयः॥तृतीयेतुसतीतातयज्ञोत्सवदिदृक्षयागमिष्यंतीमहेशेनवारितानीतिहेतुभिः॥ध्रियमा
णयोःअवतिष्ठमानयोःध्रुङ्अवस्थानइत्यस्मात्॥१॥यद्यपिरुद्रविद्वेषोयज्ञोनास्त्येव॥तथापिदक्षस्य
रुद्रपरित्यागोद्वेषांकुरवीजं॥तत्रद्वेषेहेतुरुक्तः॥१॥गर्वेहेतुमाह॥यदातुप्रजापतीनामाधिपत्येऽभिषि

भा॰ च॰
४

तदा हे सुरश्रेष्ठ पितृगेहोत्सवं निशम्य सुताया देहं कथं नेंगते इङ्गं न प्रचलति ॥ तथाऽप्यनाहूताः संतः कथं ग
च्छाम तत्राह ॥ सौहृदं सुहृदः केतनं गृहं तथा भर्त्रादीनां च गृहं अनाहूता अप्यभियंति संतः इ स्वभावः ॥१३॥ हे अ
मर्त्य तत्तस्मात्प्रसीद इदं मे वांछितं कर्तुं भवानर्हति ॥ कारुणिकत्वमेवाह ॥ अदभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानेने
नापि त्वया आत्मनोऽर्द्धे देहस्यार्द्धे अहं निरूपिता धृता यतोऽर्धनारीश्वर इति ख्यातोऽसि अतो मां अनुगृहाण
याचितः सन् ॥१४॥ अभिभाषितोऽभियाचितः कः दक्षः यानाह मर्मभिदं तियेतान् कुवागिषून् दुरुक्तिबाणान्

कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्य नेंगते ॥ अनाहुता अप्यभियंति सौहृदं भर्तु
र्गुरोर्देहकृतश्च केतनं ॥१३॥ तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वांछितं कर्तुं भवान्कारुणिको बतार्हति ॥ त्वया
ऽत्मनोऽर्द्धेहमदभ्रचक्षुषा निरूपिता माऽनुगृहाण याचितः ॥१४॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं गिरित्रः प्रियया ऽभिभा
षितः प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन्सुहृत्प्रियः ॥ संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्यानाह को विश्वसृजां स
मक्षतः ॥१५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहुता अप्यभियंति बंधुषु ॥ ते य
द्यनुत्पादितदोषदृष्टयो बलीयसाऽनात्म्यमदेन मन्युना ॥१६॥ विद्यातपोवित्तवपुर्वयः कुलैः स
तां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः ॥ स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशः स्तब्धा न पश्यंति हि धाम भूयसां ॥१७॥

न् स संस्मारितः सन् ॥१५॥ अनाहुता अपीति त्वया यदुदितं उक्तं तत् शोभनमेव किंतु अनात्म्यं देहादावहंका
रः तत्कृतेन मदेन मन्युना च ते बंधवो यदि अनुत्पादितदोषदृष्टयः भवंति तर्हि न उत्पादिते आरोपिते दो
षे दृष्टिर्येषां ते ॥१६॥ ननु विद्यादिगुणयुक्तो दक्षस्त्वादृशेषु महत्सु कथं दोषदृष्टिं कुर्यादित्याह विद्यादिभिरे
व स्मृतौ हतायां विवेकज्ञाने नष्टे सति भूयसां महत्तमानां धाम तेजो न पश्यंति हि ननु गुणैः कथं विवेक
नाशस्तत्राह सतां गुणैः विवेकहेतुभिरपि असत्तमानामितरैः दोषभूतैः अत एव तैर्भृतः धृतः पुष्टो वा

७

राम॰
९

ओत्सुक्यं प्रकटयंत्याह तस्मिन्निति षड्भिः पितृभ्यामुपनीतं दत्तं परिबर्हमलंकारादिद्रव्यं भवता सह अर्हितुं
स्वीकर्त्तुं कामये। अर्हितमिति पाठे सत्कृतं परिबर्हमिच्छामीति॥९॥ स्वसॄर्भगिनीः भर्तृभिः संमिताः सदृशीः
क्लिन्नधियं स्नेहार्द्रचित्तां चिरमुत्कंठमुत्सुकं मनो यस्याः साहं द्रक्ष्यामि हे मृड उन्नीयमानं प्रवर्त्यमानं अध्व
रध्वजमिव दृश्यं श्रेष्ठमध्वरं। यद्वा उत्क्षिप्यमाने यज्ञे केतुं पूर्ववत्॥१०॥ अहो किं तत्राश्चर्यं येन तवैतदौत्सु

तस्मिन् भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकैर्ध्रुवं गमिष्यंति सुहृद्दिदृक्षवः। अहं च तस्मिन् भवता च कामये
सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुं॥९॥ तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसंमिता मातृस्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरं। द्रक्ष्ये चिरो
त्कंठमना महर्षिभिरुन्नीयमानं च मृडाऽध्वरध्वजं॥१०॥ त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया विनिर्मितं भा
ति गुणत्रयात्मकं। तथाप्यहं योषिदतत्त्वविच्च ते दीना दिदृक्षे भव मे भवक्षितिं॥११॥ पश्य प्रयांतीर
भवाऽन्ययोषितोऽप्यलंकृताः कांतसखा वरूथशः। यासां व्रजद्भिः शितिकंठ मंडितं नभो विमानैः कल
हंसपांडुभिः॥१२॥

कामिति चेत् अत आह त्वयीति। हे अज एतद्विश्वमाश्चर्यं रूपं त्वय्येव त्वन्मायया र
चितं विभाति। अतो यद्यपि तव नाश्चर्यबुद्धिः तथाप्यहं योषित् उत्सुकस्वभावा तव तत्त्वं च न जानामि अ
तो दीना कृपणा सती हे भव मे भवक्षितिं जन्मभूमिं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि॥११॥ दिदृक्षामेव कैमुत्यन्यायेन व्यनक्ति
पश्येति द्वाभ्यां हे अभव इति [illegible] सुहृद्वियोगदुःखं त्वया नास्वादितमिति भावः। अन्या योषितः सं
बंधरहिता अपि प्रयांतीः पश्य कांतसखाः भर्तृसहिताः वरूथशः संघशः कथंभूताः यासां विमानैर्नभो
मंडितं ताः। हे शितिकंठ नीलकंठेति पराननुग्रहाय त्वया विषमपि भक्षितमिति सूचयति॥१२॥

ननुत्वयाप्रत्युत्थानविनयादिकरणादेवज्ञातोवासौतत्राह॥हेसुमध्यमेप्रत्युद्गमादिकंमिथोजनैर्यद्विधीय
तेतत्प्राज्ञैःसाधुविधीयते॥साधुत्वमेवाह॥परस्मैश्रीवासुदेवायगुहाशयायांतर्यामिणे॥एवंतच्चेतसै
वपरिपूर्णंतस्मिन्कायिकव्यापारायोगात्॥अतोऽन्तर्यामिदृष्ट्यामनसासर्वंकृतमितिभावः॥२२॥किंच॥नके
वलंसम्प्रागतेष्वेववासुदेवदृष्ट्यानमनंक्रियतेकिंतुनित्यमेवमनसिवासुदेवश्चिंत्यतइत्याह॥विशुद्धंस
त्वमंतःकरणंसत्वगुणोवावसुदेवशब्दितंवसुदेवशब्देनोक्तं॥कुतःयद्यस्मात्तत्रतस्मिन्सत्त्वेपुमान्वा

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनंविधीयतेसाधुमिथःसुमध्यमे॥प्राज्ञैःपरस्मैपुरुषायचेतसागुहाशया
यैवनदेहमानिने॥२२॥सत्त्वंविशुद्धंवसुदेवशब्दितंयदीयतेतत्रपुमानपावृतः॥सत्त्वेचतस्मिन्
भगवान्वासुदेवोह्यधोक्षजोमेनमसाविधीयते॥२३॥

सुदेवईयतेवईयतेप्रकाशतेअप्रगतमावृतमावरणंयस्मात्सः॥अयमर्थः॥वसुदेवेभवतिप्रतीयतइ
तिहिवासुदेवःपरमेश्वरःप्रसिद्धःसचविशुद्धेसत्त्वेप्रतीयते॥अतःप्रत्ययार्थेनप्रसिद्धेनप्रकृत्यर्थोनि
र्धार्यते॥ततश्चवासयतिदेवमितिनिरुक्त्यावावसत्यस्मिन्नितिवावसुदेवःदीव्यतेद्योततइति
वावसुभिःपुण्यैर्दीव्यतिप्रकाशतइतिवावसुदेवशब्दवाच्यंशुद्धंसत्त्वंततःकिमतआहसत्त्वेचत
स्मिन्मेमयानमसानमस्कारेणानुविधीयतेसेव्यतइत्यर्थःमनसेतिपाठेमनसाविशेषेणधार्यते
ध्यार्यतेचिंत्यतइत्यर्थः॥यतःअधोभूतेषुप्रत्याहृतेष्वक्षेषुजायतेप्रकाशते॥इंद्रियागोचरइत्यर्थः॥२३

स्वजनव्यपेक्षया बंधुदृष्ट्या गृहान्न प्रतीयात् नावलोकयेत् अनवस्थितचित्तत्वमेवाह ॥ ये वक्रधिया कुटिलया
बुद्ध्या पश्यंति ॥ आरोपिताउन्नमिताः भ्रुवो येषु तान्यारोपितभ्रूणि तैः ॥ आरोपिताभिर्भ्रूभिरिति वा ॥१८॥ ननु स्वजनानां
गृहं सुहृद्भिर्गंतव्यं तेषां दुश्चेष्टितं च सोढव्यं न न स्यात् दुःसहत्वादित्याह तथेति ॥ अरिभिः शिलीमुखैर्बाणैरर्दि
तांगः खंडितगात्रोऽपि तथा न व्यथते ॥ यतः शेते स्वपिति ॥ स्वानां दुरुक्तिभिर्मर्मसु ताडितो यथा दूयता व्यथमा

नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया गृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनां ॥ येऽभ्यागतान्वक्रधियाऽभिचक्षते आ
रोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः ॥१८॥ तथाऽरिभिर्न व्यथते शिलीमुखैः शेतेऽर्दितांगो हृदयेन दूयता ॥ स्वानां य
थावक्रधियां दुरुक्तिभिर्दिवाऽनिशं तप्यति मर्मताडितः ॥१९॥ व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः प्रियाऽत्मजा
नामसि सुभ्रु सम्मता ॥ अथापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः ॥२०॥ पापच्यमानेन
हृदाऽतुरेंद्रियः समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणां ॥ अकल्प एषामधिरोढुमंजसा पदं परं द्वेष्टि यथासुरा
हरिं ॥२१॥

नेन हृदा दिवानिशं तप्यति ॥१९॥ मपि तत्र गतापां नेपशंकेति चेत्तत्राह व्यक्तं निश्चितं उत्कृष्टा
गतिः स्थितिर्यस्य तस्य प्रजापतेरात्मजानां कन्यानां मध्ये त्वं प्रियेति मे संमताऽसि ॥ पितुः सकाशात्त्मानं न लप्स्यसे म
दाश्रयात् मत्संबंधात् ॥२०॥ ननु भगवन् त्वया किमिति दक्षः तिरस्कृतः यतोऽसौ त्वां द्वेष्टि अत आह ॥ पापच्य
मानेन अत्यंतदह्यमानेन हृदा दुःखितेंद्रियः काभिः पुरुषो जीवस्तस्य बुद्धिश्चित्तं तत्साक्षिणां निरहंकाराणामि
त्यर्थः समृद्धिभिः पुण्यकीर्त्यादिभिः एषां पदं स्थानमैश्वर्यं प्राप्तुमकल्पः अशक्तः सन्परं द्वेष्टि असुरा यथा

द्रुतविक्रमां शीघ्रं गच्छंतीं ॥ सह पार्षदैः यक्षैश्च वर्त्तमानाः मणिमान्मदश्च आदिर्येषां ते पुरतो वृषेंद्रो येषां ते ॥ गत
व्यथा निर्भयाः सन्तीति क्रमात् त्यागमनादागतव्यथा इति वा ॥ ४ ॥ तां वृषेंद्रमारोप्य सारिकादिभिः क्रीडोपकर
णैः श्वेतातपत्रादिभिश्च महाराजविभूतिभिः सह विटंकिताः शोभिता ययुः ॥ सारिका पठनेन निरूपिताः पक्षि
णो । गीतापूर्नेगीताश्रयैः ॥ ५ ॥ आ समंताद्वेदघोषस्तेनोर्जितं शोभमानं यज्ञसंबंधी पशुविशसनं पश्चिमनय
दा तेनोर्जितं अतिशयितं यज्ञे वैशसं परस्परस्पर्द्धा यस्मिन्नतघजनं यज्ञस्थानं समाविशदेवी ॥ विबु

तामन्वगच्छन्द्रुतविक्रमां सतीमेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः ॥ सपार्षदयक्षा मणिमन्मदा
दयः पुरोवृषेंद्रास्तरसा गतव्यथाः ॥ ४ ॥ तां सारिकाकंदुकदर्पणांबुजश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः
गीतायनैर्दुंदुभिशंखवेणुभिर्वृषेंद्रमारोप्य विटंकिता ययुः ॥ ५ ॥ आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसं
विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः ॥ मृद्दार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडं यजनं समाविशत्
॥ ६ ॥ तामागतां तत्र न कश्चनाद्रियद्विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः ॥ ऋते स्वसॄर्वै जननीं च सा
दराः प्रेमाश्रुकंठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ॥ ७ ॥ सौदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्तया मात्रा च मातृस्वसृभिश्च सा
दरं ॥ दत्तां सपर्यां वरमासनं च सा नादत्त पित्राऽप्रतिनंदिता सती ॥ ८ ॥ धैश्च जुष्टं मृदादिभिर्निसृष्टा

निर्मितानि भांडानि पात्राणि यस्मिन् ॥ ६ ॥ कश्चन नाद्रियत नादृतवान् यज्ञकृतो दक्षात् यद्भयं तस्मात् तत्र हे
तुः तेन विमानितां ॥ स्वसॄर्जननीं च ऋते विना ॥ तास्तु सादराः परिषस्वजुः आलिंगितवत्यः प्रेमाश्रुभिर्निरु
द्धः कंठो यासां ॥ ७ ॥ अप्रतिनंदिता अनादृता सती नादत्त न गृहीतवती कथं ॥ सौदर्येण सोदरत्वेन भगिनीनां यः
संप्रश्नः तत्र समर्था योग्या या वार्त्ता तया सह तां वना दत्तनाम्नणो दित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥

तस्मात्त्वयाननिरीक्ष्यः॥ देहकृदपीतिपोषकत्वादिरौपचारिकपितृत्वमाह न्यर्थीहृदिशत्रुः॥ तदेवाह हेवरोरुपो
दत्तःविश्वसृजांयज्ञगतंमांनिरपराधंअतिरोऽकरोत्तिरस्कृतवान्॥२२॥ विपक्षेदोषमाह॥ यदीति मद्वचो
तिहाय अप्रतिक्रम्यपतःसंभावितस्यसुप्रतिष्ठितस्ययदाभवतितदासमरणायकल्पते॥२५॥ इतिचतु
र्थेतृतीयोऽध्यायः॥ चतुर्थेतुपतिंहित्वागतापित्राऽवमानिता॥ रुषानिर्भर्त्स्यतंयज्ञेजहौदेहमितीर्यते॥

तत्तेनिरीक्ष्योनपितापिदेहकृद्दक्षोममद्विट्तदनुव्रताश्चये॥ योविश्वसृग्यज्ञगतंवरोरुमामनागसं
दुर्वचसाऽकरोत्तिरः॥२४॥ यदिव्रजिष्यस्यतिहायमद्वचोभद्रंभवत्यानततोभविष्यति॥ संभावितस्य
स्वजनात्पराभवोयदाससद्योमरणायकल्पते॥२५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेउ
मारुद्रसंवादेतृतीयोऽध्यायः॥ मैत्रेयउवाच॥ एतावदुक्त्वाविररामशंकरःपत्न्यंगनाशंत्युभयत्र
चिंतयन्॥ सुहृद्दिदृक्षुःपरिशंकिताभवान्निष्क्रामतीनिर्विशतीद्विधाससा॥१॥ सुहृद्दिदृक्षाप्र
तिघातदुर्मनाःस्नेहाद्रुदत्यश्रुकलातिविह्वला॥ भवंभवान्यप्रतिपूरुषंरुषाप्रधक्ष्यतीवैक्षत
जातवेपथुः॥२॥ ततोविनिःश्वस्यसतीविहायतंशोकेनरोषेणचदूयताहृदा॥ पितुरगात्स्त्रैण
विमूढधीर्गृहानप्रेम्णात्मनोयोऽर्धमदात्सतांप्रियः॥३॥

उभयत्रअनुज्ञातेबलात्त्रिवारणेच॥ सुहृ
द्दिदृक्षुःनिःक्रामतीभवात्परिशंकितापुनर्विशंतीचतदासासतीद्विधाआसबभूव॥१॥ सुहृदांदिदृक्षायाः
प्रतिघातेनदुर्मनाःअश्रूणांकलाभिर्लेशैःरुदतीविह्वलाव्याकुलाअप्रतिपूरुषंस्वसमानपुरुषांतररहितं
प्रधक्ष्यतीवभस्मीकरिष्यतीवरुषाजातोवेपथुः॥ कंपोयस्याः॥२॥ ततस्तंविहायपितुर्गृहानगात्॥ कथंभू
ताप्रात्यातस्यआत्मनोदेहस्याऽर्धमदात्॥ त्यागहेतुःस्त्रैणस्वभावःतेनविमूढाधीर्यस्याःसा॥३॥ रामराम

एतच्चदुर्जनेषु युक्तमेवेत्याह नेति ॥ कुणपं जडं शरीरं तदेवात्मेति वदंति ये तेषु ईर्ष्यो अज्ञांतिः सेर्ष्यं यथा
भवत्येवं महतां विनिंदेति ॥ यत ॥ एतदाश्चर्यं न भवति ॥ सेर्ष्यं निरस्ततेजः प्रभावो येषामिति वा ॥ यद्यपि
महापुरुषाः स्वनिंदां सहंते तथापि तत्पादरेणवस्तदमानाः तेषां तेजो निरस्यंति अतोऽशक्तेषु महन्निंद
नमेवोचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ न देवं महद्द्रोहमुक्त्वा तस्मिन्नेव कृतं द्रोहमाहयदिति द्वाभ्यां यत्तस्य द्यास्त

नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा महद्विनिंदा कुणपात्मवादिषु ॥ सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभि
र्निरस्ततेजस्सु तदेव शोभनं ॥ १३ ॥ यद्द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत्प्रसंगादघमाशु हंति तत् ।
पवित्रकीर्तिं तमलंघ्यशासनं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः ॥ १४ ॥ यत्पादपद्मं महतां मनोलि
भिर्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः ॥ लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोऽर्थिनस्तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबंधवे
॥ १५ ॥

रमात्रं शिव इति तत्प्रसिद्धं नाम नृणां सर्वेषामाश्वघं सर्वं हंति ॥ केवलं गिरैवेरितं उच्चारितं न तु मनः पूर्व
कं तन्तु सकृदपि प्रसंगादपि ॥ तं शिवं द्वेक्षि ॥ न लंघ्यं शासनं यस्य अहो अशिवेतरः अमंगलरूपः ॥ १५
पापहरत्वमुक्तं ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदत्वेन शिवं वर्णयत्याह ॥ यस्य पादपद्मं मनांस्येवालयस्तैः ॥ ब्रह्मरसो ब्र
ह्मानंदः स एवासवो मकरंदः तदर्थिभिः ॥ यच्चाऽर्थिनः सकामस्य ता आशिषो वर्षति ॥ १५ ॥

नविघ्नतेरुद्रस्य भागो यस्मिंस्तं ॥ देवैरुद्रेकृतं हेलनं अवज्ञानं माहात्म्यानाद्यकरणात् ॥ ९ ॥ जगर्हनिंदितवती ॥ अम
र्षेण कोपेन विपन्नाश्रम ज्ञातया शिवेद्वेष्टि शिवद्विष्टं तद्धूमपथः मकर्ममार्गस्तत्रश्रमोभ्यासस्तेनस्मयो
गर्वो यस्य दक्षस्य वधायसमुच्छ्रितान् स्वाज्ञया निगृह्य निवार्य ॥ १० ॥ निंदामेवाह नयस्येति त्रयोदशभिः ॥ मुक्तवैर
कृत्य तत्कविरोधतस्मिन् शिवे भवंतं त्वत्तेनिनाकृतमः प्रतीयये तत्प्रतिकूलमाचरेत वैराभावे हेतवः ॥ यस्य
त्वावे अतिशायनः अतिशयितो नास्ति तथा प्रियश्चाप्रियश्च नास्ति ॥ समासपाठे अतिशयेन प्रियो नास्ति
देहभृतां प्रियोऽयमात्मा तस्य समस्तस्यात्मनि कारणभूते ॥ समस्तरूप इतिवा ॥ ११ ॥ तस्य च प्रतिकूलक

अरुद्रभागं तमवेक्ष्य चाध्वरं पिनाकचर्दे वैकृतहेलनं विभो ॥ अनादृतायज्ञसदस्यऽधीश्वरी चु
कोपलोकानि वधक्ष्यतीरुषा ॥ ९ ॥ जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयं ॥ स्वतेज
साभूतगणान्समुत्थितान्निगृह्य देवी जगतोभिशृण्वतः ॥ १० ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ नयस्य लोकेऽ ।
स्त्यतिशायनः प्रियस्तथाऽप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः ॥ तस्मिन्समस्तात्मनि मुक्तवैरके ऋते भवं
तं कतमः प्रतीपयेत् ॥ ११ ॥ दोषान्परेषां हि गुणेषु साधवो गृह्णंति केचिन्न भवादृशा द्विज ॥ गुणांश्च
फल्गून्बहुलीकरिष्णवो महत्तमास्तेष्वविदद्भवानघं ॥ १२ ॥

करणं देधामहत्तम द्रोहेणसाक्षात्
द्रोहेण च तत्र पुरुषाणां चातुर्विध्यं वदंती महत्तमद्रोहमाह दोषानिति द्वाभ्यां ॥ हे द्विज इत्यधिक्षेपः भवादृ
शः त्वद्विधाः असरूपकाः परेषां गुणेषु दोषान्नेव गृह्णंति ॥ न तु गुणान् ॥ केचिन्मध्यस्था गुणेषु दोषान्गृह्णंति किं
तु यथास्थितान्गुणदोषान्विवेकेन गृह्णंति ते तु महांतः उच्यंते साधवस्तु केवलं गुणानेव गृह्णंति न दोषा
न् ते तु महत्तरा उच्यंते महत्तमास्तु दोषानेव गृह्णंति ते च प्रत्यक्तन फल्गूनल्पानपि गुणान्बहुलीकुर्वंति करि
ष्णवो भवंति तेषु भवानघमविदन् विदितवान् कल्पितवानित्यर्थः ॥ तच्च बुद्धिपूर्वकाभिप्रायेणकल्पितवानि

॥ ८ ॥ [illegible]

यदुक्तंलुप्तक्रियायाशुचयइतितन्नेत्याह॥नेति॥वेदवादान्विधिनिषेधरूपान्स्वात्मन्येवरममा।
णस्यमहतोमुनेःसम्यग्विरक्तस्यमतिर्नानुवर्त्ततेनिवृत्ताधिकारित्वात्॥अधिकारभेदेदृष्टांतः॥यथादेवा
नांगतिराकाशएव॥मनुष्याणांपृथिव्यामेव अतःस्वधर्मएवप्रवृत्तिलक्षणेनिवृत्तिलक्षणेवास्थितःस
न्परमन्यधर्मंपुरुषंवानक्षिपेत्ननिंदेत्॥व्यवस्थिताधिकारत्वेनोभयोःसत्यत्वात्नक्षिपेदेवेतिवा
क्यः॥१९॥एतदेवोपपादयत्याह॥प्रवृत्तमग्निहोत्रादिनिवृत्तंशमदमादिऋतंसत्यमेव॥यतःवेदेआश्रि

नवेदवादाननुवर्त्ततेमतिःस्वएवलोकेरमतोमहामुनेः॥यथागतिर्देवमनुष्ययोः
पृथक्स्वएवधर्मेनपरंक्षिपेत्स्थितः॥१९॥कर्म्मप्रवृत्तंचनिवृत्तमप्यृतंवेदेविविच्योभय
लिंगमाश्रितं॥विरोधितद्यौगपद्यैककर्त्तरिद्वयंतथाब्रह्मणिकर्म्मनर्च्छति॥२०॥

तंविहितंतद्वविविच्यव्यवस्थयाऽश्रितंनत्वविशेषेणव्यवस्थामेवाह उभयंरागवैराग्यलक्षणांलिं
गंचिह्नमधिकारिविशेषणंयस्मिन्तत्॥ननुयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतिशांतोदांतइत्यादिषुनैवंव्य
वस्थाप्रतीयते॥सत्यंतथाप्युभयोरेकाधिकारविरोधात्तथापर्यवस्यतीत्याह॥युगपद्भावोयौगपद्यंयौ
गपद्येनैकस्मिन्कर्त्तरितत्कर्मद्वयंविरोधि॥ननुतर्हिनिवृत्तंकर्मशिवेनापिकर्त्तव्यमेवनेत्याह॥ब्रह्म
णिसदाशिवेकिंचिदपिकर्मनर्च्छतिनप्राप्नोति अतोयथाप्रवृत्तनिवृत्तयोःपरस्परधर्माकरणेनदोषःत

यदुक्तं शिवापदेशो ह्यशिव इति यच्चोक्तं प्रेतावासेऽपि स्यादिति तदाक्षिपंत्याह ॥ किं चेति ॥ यो जटा अवकीर्य श्म
शाने अवसत् वसति स्म तस्य श्मशानस्य माहात्म्यानि भस्मानि नृकपालानि च भूषणत्वेन संति यस्य तं त्वत्तो
ऽन्ये न विदुः किं त्वेवं चिरं तस्यैवेति चेत् ॥ न तथा सति तेषां न ह्यस्यानुपपत्तेरित्याह ॥ तच्चरणावसृष्टं गलितं नि
र्माल्यं ये मूर्द्धभिर्धारयंति ॥ १६ ॥ इदानीं देहं त्यक्तुकामा धर्मं तत्त्वमाह ॥ कर्णौ वा काचनिर्गच्छेत् ॥ यद्यादिमन्तुं मा

किंवाशिवाख्यमशिवंनविदुस्त्वदन्येब्रह्मादयस्तमवकीर्यजटाःश्मशाने ॥ तन्माल्यभस्मनृकपा
ल्यवसत्पिशाचैर्येमूर्द्धभिर्दधतितच्चरणावसृष्टं ॥ १६ ॥ कर्णौपिधायनिरयाद्यदकल्पईशेधर्मा
वितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमानेछिंद्यात्प्रसह्यरुशतीमसतींप्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपिततोविसृ
जेत्सधर्मः ॥ १७ ॥ अतस्तवोत्पन्नमिदंकलेवरंनधारयिष्येशितिकंठगर्हिणः ॥ जग्धस्यमोहाद्धि
विशुद्धिमंधसोजुगुप्सितस्योद्धरणंप्रचक्षते ॥ १८ ॥

यितुं वाकल्पो न भवति ॥ कदा धर्मावितरि धर्मरक्षके ईशे स्वामिनि असृणिभिर्निरंकुशैर्नृभिरस्यमाने अधिक्षि
प्यमाणे प्रभुः शक्तश्चेत् रुशतीं अकल्याणवादिनीमसतीं बलात्तु छिंद्यात् ॥ ततोऽपि स्वयं प्राणान् विसृजे
दिति यत्स धर्मः ॥ १७ ॥ तव त्वत्तः उत्पन्नं ॥ शितिकंठो नीलकंठः तन्निंदकात् ॥ प्रमादादापन्नस्यापवित्रस्य
त्यागं विना न शुद्धिरिति दृष्टांतेनाह ॥ जग्धस्य भक्षितस्यान्नस्योद्धरणं वमनमेव पुंसः शुद्धिं प्रचक्षते ॥ १८ ॥

भा·च·
१४

दक्षंप्रत्यनुवादंकृत्वा॥शत्रुहन्क्रोधादिरिपुघातिन्॥उदीचीं उदीच्यांदिशि॥पारांतरेउदङ्मुखी॥शांतवाक्
गृहीतमौना॥जलंस्पृष्ट्वाआचम्य॥दक्षंदृश॥२४॥योगमार्गमेवाश्रित्येति॥अनिलौप्राणापानौऊर्ध्वाधोवृत्ति
करोनिरोधेनसमानौएकरूपौनाभिचक्रेकृत्वा॥ततउदानमुत्थाप्यधियासहहृदिस्थापयित्वाकंठमार्गेण॥

श्रीमैत्रेयउवाच॥इत्यध्वरेदक्षमनूद्यशत्रुहन्क्षितावुदीचीं निषसादशांतवाक्॥स्पृष्ट्वाजलं
पीतदुकूलसंवृतानिमील्यदृग्योगपथंसमाविशत्॥२४॥कृत्वासमानावनिलौजितासनासो।
दानमुत्थाप्यचनाभिचक्रतः॥शनैर्हृदिस्थाप्यधियोरसिस्थितंकंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिंदितानयत्
॥२५॥एवंस्वदेहंमहतांमहीयसामुहुःसमारोपितमंकमादरात्॥जिहासतीदक्षरुषामनस्वि
नीदधारगात्रेष्वनिलाग्निधारणां॥२६॥ततःस्वभर्त्तुश्चरणांबुजासवंजगद्गुरोश्चिंतयतीनचा
परं॥ददर्शदेहोहतकल्मषःसतीसद्यःप्रजज्वालसमाधिजाग्निना॥२७॥तत्पश्यतांखेभुविचा
द्भुतंमहद्धाहेतिवादःसुमहानजायत॥हंतप्रियादैवतमस्यदेवीजहावसून्केनसती
प्रकोपिता॥२८॥अहोअनात्म्यंमहदस्यपश्यतप्रजापतेर्यस्यचराचरंप्रजाः॥जहावसू।
न्यद्विमनाऽआत्मजासतीमनस्विनीमानमभीक्ष्णमर्हति॥२९॥

म१ भ्रुवोर्मध्यमनयत्॥महतांपूज्य
तमेन॥२६॥चरणांबुजेआसवंभजनानंदंभर्त्तुरपरंनददर्शदेहश्चसद्यःप्रज्वलितोऽभूत्समाधिनायो
ऽग्निस्तेन॥२७॥खेभुविचहाहेत्यादिवादः॥तमेवाह॥हंतेतिविषादे॥दैवतमस्यपूज्यतमस्यप्रिया
केनदक्षेणप्रकोपितासती॥२८॥महदनात्म्यंदौर्जन्यं॥अस्यसर्वत्रस्नेहएवन्याय्यइत्याहुः॥यस्येति॥ये

राम
१४

चिताभस्मकृतस्नानः तथा नग्न इत्यादिना यो भोगाद्यभाव उक्तस्तत्राह। हे पितः अस्माभिरास्थिताः आश्रिताः पदव्यः अ-
णिमादिसमृद्धयः वो युष्माकं मानसंतीत्यर्थः यतो वः पदव्यो यज्ञशालास्वेव भवंति ताश्च तदन्नेन यज्ञग-
तेनान्नेन तृप्तैः केवलमीडिताः धूमवर्त्मभिश्च भुज्यंते। याः अस्मत्पदव्यस्तास्तु नैवंभूताः किंतु अव्यक्तलिं-
गाः अव्यक्तं लिंगं हेतुर्यासां इच्छामात्रप्रभवत्वात्। अवधूतैः व्रह्मविद्भिः सेविताः अतोऽहमावो रुद्रो दरिद्र
इति गर्वं मा कृथा इति भावः॥२१॥ किं बहुना नैतेन देहेनेत्यपत्यसाम्येवेत्याह द्वाभ्यां एतेन नालं न पर्यंते किं अ-

मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मभिः॥ तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता अव्य-
क्तलिंगा अवधूतसेविताः॥२१॥ नैतेन देहेन हरे कृतागसो देहोद्भवेनालमलं कुजन्मना॥ व्रीडा
ममाभूत्कुजनप्रसंगतस्तज्जन्म धिक् यो महतामवद्यकृत्॥२२॥ गोत्रं त्वदीयं भगवान्वृषध्व-
जो दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः॥ व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्ध्यहं व्युत्स्रक्ष्य एतत्कुणपं त्वदंगजं॥२३॥

पित्वलमेव। कथं भूतेन कुजन्मना॥ तदेवाह। हरे कृतापराधस्य॥ तव देहादुद्भूतेन नतु अस्माद्धयो पं देहः
कथं त्याज्यस्तत्राह कुजनकस्य तव प्रसंगतः संबंधात् मम लज्जाभूत्॥ अतः यो महतामप्रियकर्त्ता तस्मा-
धज्जन्म तद्धिक् त्वत्संबंधादस्मात्धप्यमित्यर्थः॥२२॥ किंच परिहासादिषु विनोदेनापि दाक्षायणीति सं-
बोधयन् त्वदीयं त्वत्संबंधवाचकं गोत्रं नाम पदा वृषध्वज आह गृह्णाति॥ तदाहं व्यपेतनर्मस्मितं य-
था भवत्येवं सुदुर्मना अतिदुःखितचित्ता भवामि॥ तत्तस्माद्धि निश्चितं एतत्कुणपं व्युत्स्रक्ष्ये त्यक्ष्यामि॥

ततोजटायाः सकाशात् अतिकायोवीरभद्रोजातः इतिशेषः॥ तनुवातत्वादेहेन दिवंस्पृशन्॥ अतुच्च इत्यर्थः घनरुक् कृ॥
स्नवर्णः त्र्यः सूर्याइवदृशौयस्य करालास्तुगादंष्ट्रायस्य॥ ज्वलदग्निरिव मूर्द्धजापस्य कपालमालायुक्तः॥ विविधा
न्युद्यतान्यायुधानियस्य॥ ३॥ हे रुद्र हे भट पुंरूकुशलमभ्रटानांत्वमग्रणीः सन्नसयज्ञदक्षंजहि॥ ब्रह्मतेजोदुर्जयं
मितिमामंस्थाः यतस्त्वमे अंशकः॥ ४॥ मन्युना रुद्रेण॥ परि चक्रमेप्रदक्षिणीचकार॥ असंगमप्रतीघातंयत्रहं

ततोतिकायस्तनुवास्पृशन्दिवंसहस्रबाहुर्घनरुक्त्रिसूर्यदृक्॥ करालदंष्ट्रोज्वलदग्निमूर्द्धजः
कपालमालीविविधोद्यतायुधः॥ ३॥ तंकिंकरोमीतिगृणंतमाह बद्धांजलिंभगवान्भूतनाथः॥ दक्षंस
यज्ञंजहिमभ्रटानांत्वमग्रणीरुद्रभटांशकोमे॥ ४॥ आज्ञप्तएवंकुपितेनमन्युनासदेवदेवंपरिचक्र
मेविभुं॥ मेनेतदात्मानमसंगरंहसामहीयसांतातसहःसहिष्णुं॥ ५॥ अन्वीयमानःसहरुद्रपार्षदैर्भृशं
नदन्व्यनदत्सुभैरवं॥ उद्यम्यशूलंजगदंतकांतकंसप्राद्रवत्घोषणभूषणांघ्रिः॥ ६॥ अथर्त्वि
जोयजमानःसदस्याःककुभ्युदीच्यांप्रसमीक्ष्यरेणुं॥ तमःकिमेतत्कुतएतद्रजोऽभूदितिद्विजाद्वि
जपत्न्यश्चदध्युः॥ ७॥ वातानवांतिनहिसंतिदस्यवःप्राचीनबर्हिर्जीवतिहोग्रदंडः॥ गावोनकाल्यंत
इदंकुतोरजोलोकोऽधुनाकिंप्रलयायकल्पते॥ ८॥

वोगः तेनभोतातमहीयसाबलीयसामपिसहः सहिष्णुं
बलंसोढुंक्षमंमेने॥ ५॥ जगदंतकोमृत्युः तस्याप्यंतकं शूलं॥ घोषयंतिशब्दंकुर्वंतीतिघोषणानिनूपुरादी
निभूषणानियस्याः ताविंघ्रीयस्यसः॥ ६॥ ककुभिदिशि तमोनभवतिकिंतुरजइति ज्ञात्वाहुः रजएतत्कुतः
भूत्॥ दध्यितपामासुः॥ ७॥ देत्वंतरासंभवेनोत्पातिकंकल्पयंति॥ वाताइतिदस्युनामभावेहेतुः प्राचीन
बर्हिस्तदानीतनोराजाजीवतिनकाल्यंतेनशीघ्रंनीयंते॥ ८॥ ॥

25

दुर्मर्षं असहनं हृदयं यस्य लोके जनमध्ये ॥ चशब्दान्नरकं च ॥ यद्यतः स्वीयामंगजां सुतां अपराधतः स्वाव
ज्ञया मृतये मरणाय उद्यतां न निवारितवान् पुरुषद्विट् शिवद्वेषी ॥२९॥ अद्भुतं दृष्ट्वा च ॥३०॥ यत्तु यज्ञघ्ना घ्नन्ति
ते यज्ञघ्नघ्नं तेन अपहतं रक्ष इत्यादिना ॥३१॥ अध्वर्युणा भृगुणा येन तपसा सोमं प्राप्ताः ऋभवो नाम देवा उत्पेति

सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च लोकेऽपकीर्तिं महतीमवाप्स्यति ॥ यदंगजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां
न प्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ॥२९॥ वदत्येवं जने सत्पाद्दृष्ट्वासुत्यागमद्भुतं ॥ दक्षं तत्पार्षदा हंतु
मुदतिष्ठन्नुदायुधाः ॥३०॥ तेषामापततां वेगं निशाम्य भगवान् भृगुः ॥ यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणा
ग्नौ जुहाव ह ॥३१॥ अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा ॥ ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहः
स्रशः ॥३२॥ तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः ॥ हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा
॥३३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सतीदेहोत्सर्गश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच
भवो भवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य नारदात् स्वपार्षदसैन्यं च तदध्वरर्भुभिर्वि
द्रावितं क्रोधमपारमादधे ॥१॥ क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिर्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषं उ
त्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन् गंभीरनादो विससर्ज तां भुवि ॥२॥

नाः ॥३३॥ ब्रह्मतेजसा उशद्भिर्दी
प्यमानैः ॥३४॥ चतुर्थे चतुर्थः ॥ पंचमे तु सतीदेहत्यागमाकर्ण्य शंकरः ॥ वीरभद्रं रुषोत्पाद्य तेन दक्षमघात
यत् ॥ प्रजापतेर्हेतोर्निधनं कृतः तेनासत्कृतायाः तस्याध्वरे ऋभवो देवाः तैः ॥१॥ स धूर्जटिः रुद्रः घोरः स
न् जटामुत्कृत्य उत्पाट्य उत्थितः सन् तां भुवि विससर्ज सुदष्टौष्ठपुटो येन ॥ तडित् च वह्निश्च ताभ्यां सटा ज्वा
लास्तद्वत् उग्रं रोचिर्यस्याः तां ॥२॥ ॥ ॥ ॥

भा॰च॰
१६

यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोः अर्पितं पूर्वपश्चिमायतं काष्ठं प्राग्वंशः तं यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशालाय
ज्ञशालायाः पुरतः स्थितं सदोमंडपं सदसः पुरतो हविर्धानं तस्योत्तरत आग्नीध्रशाला तद्विहारं यजमानगृहं महा
नसं पाककभोजनशाला ॥१४॥ रुरुजुः बभंजुः उत्तरवेद्याम् मेखलाः सीमासूत्राणि ॥१५॥१७॥ ग्रावभिरर्द्यमानाः नेक
धा अनेकधा दुद्रुवुः ॥१८॥ स्रुवो हस्ते यस्य भवो वीरभद्रः लुलुंचे उत्पाटितवान् ॥१९॥ उज्जहार उद्धृतवान् सदः
स्थः सभायां स्थितः सन् शपंतं शिवनिंदां कुर्वंतं दक्षं अक्षिनिकोचेन असूसुचत् प्रेरितवान् ॥२०॥ कलिंगदेश

केचिद्बभंजुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथापरे ॥ सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसं ॥१४॥ रुरुजुर्यज्ञ
पात्राणि तथैके ग्नीननाशयन् ॥ कुंडेष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥१५॥ अबाधंत मुनीनन्य
एके पत्नीरतर्जयन् ॥ अपरे जगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान् ॥१६॥ भृगुं बबंध मणिमान्वीर
भद्रः प्रजापतिं ॥ चंडीशः पूषणं देवं भगं नंदीश्वरोऽग्रहीत् ॥१७॥ सर्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः स
दिवौकसः ॥ तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाद्रवन् ॥१८॥ जुह्वतः स्रुवहस्तस्य श्मश्रूणि भ
गवान्भवः ॥ भृगोर्लुलुंचे सदसि योऽहसत्श्मश्रु दर्शयन् ॥१९॥ भगस्य नेत्रे भगवान्पातितस्य रुषा
भुवि ॥ उज्जहार सदस्थोऽक्ष्णा यः शपंतमसूसुचत् ॥२०॥ पूष्णश्चापातयद्दंतान्कालिंगस्य यथा ब
लः ॥ शप्यमाने गरिमणि योऽहसद्दर्शयन्दतः ॥२१॥

राजस्य निरुद्धाद्दृढबलभद्रो यथा घृते दंतान्पातितवान्
गरिमणि गुरुतरे रुद्रे निंद्यमाने दतः दंतान्दर्शयन् योजहास ॥ पूष्णो रिति पाठे हि वचनमेदा ... भवतीत्यत्र
तत्सहितस्यापि पूष्णो दंतपातप्राप्त्यर्थमुचितवान् तथा हि पूषा प्रपिष्टभागो दंतको हि तेदेवा अब्रुवन्निति विहितस्य ये
षाणस्य हि दैवत्याभावात्तत्र तस्य दंताः सतीतिवत्त्वमस्यापतन्न चेतत्संगच्छत इत्याशंक्य तत्रापि तस्य दंतपातो अवा
स्याभदप्रदर्शनेन द्विवचनेन ज्ञाप्यते ॥ अत एव पूष्णोऽनुग्रहे द्वावद्दति ॥ पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्भक्षतु पिष्टभुगिति

16

राम॰
१६

प्रसूतिर्दक्षपत्नी सामिश्रा मुख्या यासां ॥ विपाकः फलं ॥ पशुपतीनामिति तस्या दुःखाधिक्ये हेतुः अवदध्यौ अनुज्ञात
वान् ॥ अनागामनागसं ॥९॥ नचेदं सुतावज्ञामात्रं किंतु रुद्रावज्ञानं ॥ अतो नास्य भद्रं भविष्यतीत्याह ॥ यस्त्विति हि
भ्यां युग्मो विकीर्णो जटाकलापो यस्य स्वभ्रूलस्य च्यांअग्रे अर्पिता प्रोतादिगाजेंद्रा यस्य उदितास्य त्रमितानि
अस्त्राणि पैस्ते दोषो बाहवा एव ध्वजास्ता चितत्प्रहर्षेण नृत्यति उच्चः ॥ अट्टहासः कठोरो हासः एवस्तनयित्नुर्गजि

प्रसूतिमिश्राः स्त्रियउद्विग्नचित्ताऊचुर्विपाकोत्र जनस्यैष तस्य ॥ यत्पशुपतीनां दुहितॄणां प्रजेशः सुतांस
तीमवदध्यावनागां ॥९॥ यस्तं तत्काले युग्मजटाकलापः स्वभ्रूलस्य चार्पितदिग्गजेंद्रः ॥ वितत्यनृत्यमुदि
तास्त्र दोर्ध्वजानुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् ॥१०॥ अमर्षयित्वा तमसत्यतेजसं मखुप्लुतं दुर्विषहं भ्रुकु
ट्या ॥ करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणां स्यात्स्वस्ति किं कोपयतो विधातुः ॥११॥ बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमाने जने
न दक्षस्य मुहुर्महात्मनः ॥ उत्पेतुरुत्पाततमाः सहस्रशो भयावहा दिवि भूमौ च पर्यक् ॥१२॥ तावत्स रुद्रानु
चरैर्मखो महान्नानायुधैर्वामनकैरुदायुधैः पिंगैः ॥ पिशंगैर्मकरोदराननैः पर्याद्रवद्भिर्विदुराऽन्वरुध्यत ॥१३॥

तं तेन मित्रा विदीर्णा दिशो येन सः ॥१०॥ अमर्षयित्वा असहनयुक्तं कृत्वा मखुप्लुतं क्रोधयात्रं ॥ उदस्तः विक्षिप्तो भग
णो नक्षत्रसंघो येन पुनश्च तं कोपयतो विधातुरपि किं स्वस्ति स्यात् अस्यादेवकान्यस्य कथा ॥११॥ उद्विग्ना प्रचलिता दृ
क् यस्य जनेन बहु यथा भवत्येवमुच्यमाने सति उत्पाततमाः महोत्पाता उत्थिताः पर्यक् सर्वतश्च ॥ कथंभूतां महात्म
नोपि दक्षस्य भयावहाः ॥१२॥ नानाआयुधानि येषां वामनकैः ह्रस्वैः उद्यतायुधैः पिंगैः कपिलैः पिशंगैः पीतैः कमर्कैरसै

विभुर्ब्रह्मा तेजीयसि ॥ अतितेजस्विनि पुरुषे कृतागसि सत्यपि स्वयं तत्र कृतागसां त्वं भूषतां अपराधं कर्तुमि
कृतां सतथा त्वं भूषा तेषां क्षेमायन भयात् प्रायेणेति लोकोक्तिः न भवेदेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अथापि प्रसादयध्वे तमापयत
ये भवंतः बर्हिषो यज्ञस्य भागभाजं पराद्युः दूरादेव खंडितवंतः प्रगृहीतांघ्रिपद्मं पादौ प्रगत्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ अध्वरस्य
जीवितं पुनः संधानं प्रार्थयमानाः संतः यस्मिन् कुपिते सति सपालो लोकः न भवेत्तं न शेपादित्यर्थः ॥ ६ ॥ वयं तु तत्रां

तदा कर्णे विभुः प्राह तेजीयसि कृतागसि ॥ क्षेमाय तत्र सा भूयान्न प्रायेण बुभूषतां ॥ ४ ॥ अथापि यूयं कृत
किल्बिषा भवं ये बर्हिषो भागभाजं पराद्युः ॥ प्रसादयध्वं परिशुद्धचेतसा क्षिप्रप्रसादं प्रगृहीतांघ्रिप
द्मं ॥ ५ ॥ आशासाना जीवितमध्वरस्य लोकः सपालः कुपिते न यस्मिन् ॥ तमाशु देवं प्रियया विहीनं क्ष
मापयध्वं हृदि विद्धं दुरुक्तैः ॥ ६ ॥ नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वं ॥ विदुः प्रमाणं
बलवीर्ययोर्वा यस्यात्मतंत्रस्य क उपायं विधित्सेत् ॥ ७ ॥ स इत्थमादिश्य सुरानजस्तैः समन्वितः
पितृभिः सप्रजेशैः ॥ ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरद्विषः कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥ ८ ॥ जन्मौषधि
तपोमंत्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः ॥ जुष्टं किन्नरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतं सदा ॥ ९ ॥ नानामणिमयैः शृंगैर्नाना
धातुविचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः ॥ १० ॥

तुं विभिमः त्वमेव वक्तुं विद्युपायं विधत्स्वे
ति चेत् अत आह नेति यज्ञस्तदानींतन इंद्र उपस्पतत्वं ॥ बलवीर्ययोः प्रमाणमियत्तां च न विदुः वीर्यं प
राक्रमः पापमिति पाठे अपराधं ॥ ७ ॥ ८ ॥ कैलासं वर्णयति ॥ जन्मौषधीत्यादि चतुर्दशभिः नरेतरैर्देवैर्जु
ष्टं ॥ ९ ॥ शृंगैः रमणं रतिप्रदमित्युत्तरेणान्वयः ॥ कथंभूतैः नानाधातुभिर्विचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्मा येषु ॥ १० ॥

छिंदन्नपीत्यत्रशिरइत्युपरिव्यक्तीभविष्यतित्र्यंबकोवीरभद्रः॥२१॥ अस्त्रान्वितैर्मंत्रसहितैः ननिर्भिन्नात्वक्यस्यतथा
भूतंदृष्ट्वेतिशेषः॥२३॥ सपशूनांपतिःमखेसंज्ञपनंयोगंकंचनिष्पीडनादिरूपंमारणोपायंदृष्ट्वातेनोपायेनाहरत्
२४॥ अन्येषांब्राह्मणादीनांतद्विपर्ययः असाधुवादःअभूदितिशेषः॥२५॥ गुह्यकालयंकैलासं॥२६॥ चतुर्थेपं

आक्रम्योरसिदक्षस्यशितधारेणहेतिना॥ छिंदन्नपितदुद्धर्तुंनाशक्नोत्त्र्यंबकस्तदा॥२२॥ शस्त्रैरस्त्रा
न्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचंहरः॥ विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरं॥२३॥ दृष्ट्वासंज्ञपनंयोगंपशूनां
सपतिर्मखे॥ यजमानपशोःकस्यकायात्तेनाहरच्छिरः॥२४॥ साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्तस्यशंसतां
भूतप्रेतपिशाचानामन्येषांतद्विपर्ययः॥२५॥ जुहावैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणाग्नावमर्षितः॥ तद्देव
यजनंदग्ध्वाप्रातिष्ठद्गुह्यकालयं॥२६॥ इतिश्रीभा॰च॰दक्षयज्ञविध्वंसनोनामपंचमोध्यायः
मैत्रेयउवाच॥ अथदेवगणाःसर्वेरुद्रानीकैःपराजिताः॥ शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः
॥१॥ संछिन्नभिन्नसर्वांगाःसर्त्विक्सभ्याभयाकुलाः॥ स्वयंभुवेनमस्कृत्यकार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन्
॥२॥ उपलभ्यपुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः॥ नारायणश्चविश्वात्मानकस्याध्वरमीयतुः॥३॥

चमः॥ षष्ठेतुदेवसंघेनसहगत्वाभवंविधिः॥ सांत्वयामासदक्षादिजीवितार्थमादरात्॥ अथदेवग
णाःस्वयंभुवेन्यवेदयन्नितिद्वितीयेनान्वयः शूलादिभिः॥१॥ संछिन्नानित्रुटितानिभिन्नानिविदीर्णान्यंगा
नियेषां॥ सहर्त्विग्भिःसभ्यैश्चवर्तमानाः॥२॥ कस्यदक्षस्यनेयतुः नजग्मतुः॥३॥ ॥

कुमुदादिसमृद्धिभिर्हेतुभिर्नलिनीषु सरःसु कलं मधुरं यथा भवत्येवं कूजंतिया निपक्षिवृंदानि तै रूपशोभितं ॥ १९ ॥ मृगादिभिर्निर्जुष्टं निषेवितं नाभिः कस्तूरीमृगाः एवं मृगाणां भंगविशेषाणां त्वेनोक्ताः इदानीं स्थावरत्रैणां त्वपोतरूक्तं ॥ करलीषंडैः संरुद्धानि आवृतानि नलिनीनां पुलिनानि तैः श्रीः शोभा यस्मिन् ॥ २० ॥

या नंदया गंगां पर्यस्तं परिवेष्टितं तस्याः भवान्याः स्नानेन पुण्यतरमुदकं यस्याः ॥ २१ ॥ ततगौ ऐकं

कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः ॥ नलिनीषु कलं कूजत्खगवृंदोपशोभितं ॥ १९ ॥ मृगैः शाखामृगैः क्रोडैर्मृगेंद्रैरृक्षशल्यकैः ॥ गवयैर्नाभिभिर्व्याघ्रैर्निर्जुष्टं महिषादिभिः ॥ करलीषंडसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियं ॥ २० ॥ पर्यस्तं नंदया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया ॥ विलोक्य भूतेशगिरिं विबुधा विस्मयं ययुः ॥ २१ ॥ ददृशुस्तत्र ते रम्यामलकां नाम वै पुरीं ॥ वनं सौगंधिकं चापि यत्र तन्नाम पंकजं ॥ २२ ॥ नंदा चालकनंदा च सरितौ बाह्यतः पुरः ॥ तीर्थपादपदांभोजरजसातीव पावने ॥ २३ ॥ ययोः सुरस्त्रियः क्षत्तरवरुह्य स्वधिष्ण्यतः ॥ क्रीडंति पुंसः सिंचंत्यो विगाह्य रतिकर्शिताः ॥ २४ ॥ ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुंकुमपिंजरं ॥ वितृषोऽपि पिबंत्यंभः पाययंतो गजा गजीः ॥ २५ ॥

तत्र गिरौ वनं च ददृशुः ॥ यत्र वने तन्नाम सौगंधिकं पंकजं भवति जातावेकवचनं ॥ २२ ॥ पुरीं वर्णयति ॥ नंदा चेति चतुर्भिः सरितौ पुराद्बाह्यतो भवतः तीर्थपादस्य हरेः पादांभोजरजसा ॥ २३ ॥ ययोर्विगाह्य प्रविश्य क्रीडंति ॥ २४ ॥ ययोरंभो विगततृषोऽपि गजाः पिबंति ॥ तत्र हेतुः तासां सुरस्त्रीणां स्नानेन भ्रष्टं गलितं यत् कुंकुमं तेन पिंजरं पीतवर्णं गजाः ॥ २५ ॥

78

नानामलातिप्रस्रवणानिर्झरेषु॥ नानाकंदराः सानवश्चयेषु रमणैः सह क्रीडंतीनां॥११॥ मयूराणां केकाभिः स्वनैर्नादितं॥ मदांधैरलिभिर्विमूर्छितं मूर्छना रागगतिविशेषः तद्व्याप्तं कृतं रक्तकंठानां कोकिलानां प्लावितैः प्लुतत्वनातैः स्वरैः अन्येषां पतत्रिणां च कूजितैः॥१२॥ उद्धस्तैरुच्चतशाखैः द्रुमैः द्विजान्पक्षिण आह्वयंतमिव

नानामलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः॥ रमणैर्विहरंतीनां रमणैः सिद्धयोषितां॥११॥ मयूरकेकाभिः रुतं मदांधालिविमूर्छितं॥ प्लावितरक्तकंठानां कूजितैश्च पतत्रिणां॥१२॥ आह्वयंतमिवोद्धस्तैर्द्विजान्कामदुघैर्द्रुमैः॥ व्रजंतमिव मातंगैर्गृणंतमिव निर्झरैः॥१३॥ मंदारैः पारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभितं॥ तमालैः शालतालैश्च कोविदारासनार्जुनैः॥१४॥ चूतैः कदंबनीपैश्च नागपुन्नागचंपकैः॥ पाटलाशोकबकुलैः कुंदैः कुरबकैरपि॥१५॥ स्वर्णार्णशतपत्रैश्च वरवेणुकजातिभिः॥ कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभिश्च मंडितं॥१६॥ पनसोदुंबराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः॥ भूर्जैरोषधिभिः पूगै राजपूगैश्च जंबुभिः॥१७॥ खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेंगुदैः॥ द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः॥१८॥

लोके हि हस्तमुत्क्षिप्योच्चैः स्वरेणाह्वानमर्थिनां कुर्वंति॥ अद्रिश्चोत्क्षिप्तहस्ताकारैर्द्रुमैस्तत्रत्यपक्षिस्वनैश्च तथालक्ष्यत इत्यर्थः॥ व्रजन्निर्मातंगैर्व्रजंतमिव॥ निर्झरध्वनिभिर्गृणंतं भाषमाणमिव॥१३॥ चूतानाम्रयोः नीपकदंबयोरवांतरजातिभेदः॥ वेणुकीचकयोश्च नीरंध्रसरंध्रत्वेन भेदः॥१५॥ वेणुकजातिभिरित्यत्र वेणुका एलाजातिर्मालती॥१६॥१७॥ द्रुमजातिभिरित्यत्र जातिरवांतरभेदसामान्यं॥१८॥

तं विशिनष्टि सनंदाद्यैरिति पंचभिः सख्या कुबेरेणोपास्यमानं ॥३३॥ विद्याउपासनातपश्चित्तैकाग्र्यं योगः समाधिः
तेषां पंथानं प्रवर्त्तनद्वारा लोकस्य मंगलं हितं तद्यो वात्सल्यात्स्नेहादाचरंतं ॥३४॥ संध्याभ्ररुचा रक्तवर्णेनांगेन
भस्मादि लिंगं चंद्रलेखां च बिभ्रतं ॥३५॥ व्रतिनामासनं वृषीतस्यां ब्रह्म प्रवोचंतं ॥३६॥ सव्यपादपद्मं दक्षिणोरु
रौ कृत्वा विन्यस्य जानुनि च सव्ये सव्यं बाहुं कृत्वा दक्षिणबाहुप्रकोष्ठे मणिबंधस्थाने अक्षमालां कृत्वा दक्षि

सनंदाद्यैर्महासिद्धैः शांतैः संशांतविग्रहं ॥ उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसां ॥३३॥ विद्यातपो
योगपथमास्थितं तमधीश्वरं ॥ चरंतं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमंगलं ॥३४॥ लिंगं च तापसाभीष्टं
भस्मदंडजटाजिनं ॥ अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्रलेखां च बिभ्रतं ॥३५॥ उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म
सनातनं ॥ नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सतां ॥३६॥ कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि ॥
बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ॥३७॥ तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमीप्सितं व्यपाश्रितं गिरि
शं योगकक्षां ॥ सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्रांजलयः प्रणेमुः ॥३८॥

णहस्तकृतया तर्क
मुद्रया उपलक्षितमासीनमित्यर्थः ॥ तदुक्तं योगशास्त्रे ॥ एकं पादमथैकस्मिन्विन्यसेदूरुसंस्थितं ॥ इत
रस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतं ॥ तर्कमुद्रा चोक्ता ॥ तर्जन्यंगुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चांगुलीः ॥
प्रसार्य बंधनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति मांत्रिका इति ॥३७॥ ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानंदः तत्र समाधिरेकाग्र्यमी
प्सितं ॥ योगकक्षां योगपट्टं च वामजानुदृढीकरणार्थं विशेषेणोपाश्रितवंतं ॥ मननशीला मनवस्तेषा

तारंरूप्यं॥ तारादिमयविमानानां शतैः संकुलां तडिद्भिः स्त्रीणां॥ घनैर्विमानानां खेन युर्याः सादृश्यं॥२६॥ पत्तेश्वर
पुरीं हित्वा अतिक्रम्य तद्वनं च दृष्ट्वा ते देवा आरात्तदुराहृदं ददृशुरिति चतुर्थेनान्वयः॥ कथंभूतं वनं चित्राणि
माल्यानि फलानि छदाश्चयेषु तेर्द्रुघसुखकरं॥२७॥ रक्तकंठखगानामनीकस्य स्वरैर्मंडिताः षट्पदाः षट्
पदस्वरा यस्मिन्॥ कलहंसानां कुलस्य प्रेंखं॥ खरदंडानि पद्मानि तैर्युक्ता जलाशया यस्मिन्॥२८॥ वनकुं

तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलां॥ जुष्टां पुण्यजनस्त्रीभिर्यथा खं सतडिद्घनं॥२६॥ हित्वाय
क्षेश्वरपुरीं वनं सौगंधिकं च तत्॥ द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः॥२७॥ रक्तकंठखगा
नीकस्वरमंडितषट्पदं॥ कलहंसकुलप्रेंखं खरदंडजलाशयं॥२८॥ वनकुंजरसंघृष्टहरि
चंदनवायुना॥ अधिपुण्यजनस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन्मनः॥२९॥ वैदूर्यकृतसोपानावाप्य उत्प
लमालिनीः॥ प्राप्तं किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटं॥३०॥ स योजनशतोत्सेधः पादोनविट
पायतः॥ पर्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः॥३१॥ तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सु
राः॥ ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवांतकं॥३२॥

जरैः संघृष्टा ये हरिचंदनद्रुमाः तत्संबंधिना
वायुना॥ पुण्यजनस्त्रीणां मनः॥ अधि अधिकं मुहुर्मथयत्॥२९॥ यत्र च उत्पलमालिन्यो वाप्यस्तत्र किंपुरुषैः
प्राप्तं वनं दृष्ट्वा॥ पारांतरे किंपुरुषैः प्राप्ता वापीस्वदस्रूत्पर्थः॥३०॥ योजनशतमुत्सेध उन्नायो यस्य॥ पा
दोनैः सर्वतः पंचसप्ततियोजनप्रमाणैर्विटपैः शाखाभिरायतो विस्तृतः पर्यंकृ सर्वतः कृता अचलाछा
यायेन॥ निर्गतं नीडं यस्मात्॥३१॥ मुमुक्षूणां शरणे आश्रये त्यक्तामर्षोऽतकस्तत्तुल्यं॥३२॥

सर्वकर्मफलदातापित्वमेवेत्याह ॥ हेमंगल ॥ मंगलानांशुभानां ॥ कर्म्मणांकर्तुः स्वर्गंपरंमोक्षंवातनुषे अमंगला
नांअशुभानांकर्म्मणांकर्तुश्चतामिस्रंनरकंतनुषे ॥ तत्रकेनहेतुनातदेवतस्मिन्नेवकस्यचिद्विपर्ययोभवति ॥४४॥
त्वत्कोपोऽत्रहेतुरित्यसंभावितमितिकैमुत्यन्यायेनाह नवैसतांसतःरोषोऽभिभवेत् ॥ तवत्वांद्वितीया॰
र्थेषष्ठीपशुंअज्ञंयथाभिभवतितद्वत् ॥४५॥ अतःयेपृथग्धियः भेददृशः ॥ अतःकर्मण्येवदृष्टिर्येषांदुष्ट

त्वंकर्म्मणांमंगलमंगलानांकर्त्तुःस्वलोकंतनुषेस्वःपरंवा ॥ अमंगलानांचतमिस्रमुल्बणंविप
र्ययःकेनतदेवकस्यचित् ॥४४॥ नवैसतांत्वच्चरणार्पितात्मनांभूतेषुसर्वेष्वभिपश्यतांतव ॥
भूतानिचात्मन्यपृथग्दिदृक्षतांप्रायेणरोषोऽभिभवेद्यथापशुं ॥४५॥ पृथग्धियःकर्म्मदृशोदु
राशयाःपरोदयेनार्पितहृद्रुजोऽनिशं ॥ परान्दुरुक्तैर्वितुदंत्यरुंतुदास्तान्मावधीद्दैववधान्
भवद्विधः ॥४६॥ यस्मिन्यदापुष्करनाभमाययादुरंतयास्पृष्टधियःपृथग्दृशः ॥ कुर्वंतितत्रह्य
नुकंपयाकृपांनसाधवोदैवबलात्कृतेक्रमं ॥४७॥

आशयोयेषां ॥ परेषांमुदयेनसंपदाअर्पिता
हृदिरुक्येषांअरुंतुदामर्मभेत्तारःदैवेनैववधोयेषांतान्भवद्विधःनिरुपमःसाधुर्मावधीन्नहन्यात् ॥४६॥
प्रस्तुतसाधूनांवृत्तमालोक्यानुग्रहमेवकर्त्तुमर्हसीत्याहद्वाभ्यां ॥ यस्मिन्देशेयदाकालेस्पृष्टधियोमोहितचित्ताः
पृथग्दृशोभवंति ॥ तत्रापराधेसाधवोहिअनुकंपयाऽनंतरमेवपरदुःखासहिष्णुतयाचित्तप्रकंपनकृ
पांकुर्वंतिनतुक्रमंपराक्रमंकुतःदैवबलात्कृतेऽर्थेममैवदैवमेवंभूतकोत्रापराधस्तेषामितिमत्वाहन्नं

अर्हन्नमो विभुर्वामनमूर्त्तिर्यथा कस्यपकश्यपयस्य ॥ ३९ ॥ महर्षिभिः सहिताः ये नीललोहितमनुवर्त्तंते ते पितस्यैवं
दनं च क्रुः एवं सर्वैर्नमस्कृतः प्राहिकृतः प्रणामो देवैर्यस्मै तं ॥ ४० ॥ यद्यपि त्वं नीचवन्मानमस्करोषि तथापि
तवैश्वर्यमहं वेद्मि त्पाहतानइति ॥ विश्वस्येशं जाने ॥ तत्र हेतुः ॥ जगतो योनिर्या शक्तिः प्रकृतिर्बीजं च
शिवः पुरुषः तयोः कारणं तथापि निर्भेदं यद्ब्रह्म निर्विकारं तदेव त्वमिति जाने ॥ ४१ ॥ ननु विरुद्धमेत

सत्त्रपत्लभ्यागतमात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवंदितांघ्रिः ॥ उत्थायचक्रे शिरसाभिवंदनमर्हन्न
मः कस्यपयथैव विभुः ॥ ३९ ॥ तथापरे सिद्धगणा महर्षिभिर्यैवैसमेतादनुनीललोहितं नम
स्कृतः प्राहशशांकशेखरं कृतप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ॥ ४० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ जाने त्वामीशं वि
श्वस्य जगतो योनिबीजयोः ॥ शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरंतरं ॥ ४१ ॥ त्वमेव भगवन्नेतच्छि
वशक्त्योः सरूपयोः ॥ विश्वं सृजसि पास्यत्सि क्रीडन्नूर्णपटो यथा ॥ ४२ ॥ त्वमेव धर्मार्थदुघाभिप
त्तये दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरं ॥ त्वयैव लोकेवसिताश्च सेतवो यान्ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्र
ताः ॥ ४३ ॥

तत्राह ॥ त्वमेव सरूपयोरविभक्तयोः शिवशक्त्योः क्रीडन विश्वसृष्ट्यादिकरोषि ॥ ऊर्णनाभिरिव ॥ स्वरूप
योरिति पाठे स्वांशयोः अतो न विरोधः ॥ ४२ ॥ धर्ममर्थं च दोग्धि या त्रयी तस्या अभिपत्तये रक्षणाय अध्वरं सृष्ट
वानसि ॥ यद्वा ॥ हे धर्मार्थदुघ ॥ धर्माद्यभिपत्तये तत्प्राप्त्युपदक्षेण सूत्रेण निमित्तेन ॥ सेतवो वर्णाश्रमम
र्यादाश्च अवसिताः निबद्धाः नियुंताइतिवा ॥ श्रद्दधते श्रद्धया अनुतिष्ठंति ॥ ४३ ॥ ॥

भा॰ च॰
२१

स्वापराधमपत्रपत्वानुगृह्णाति दाधशीर्षं यस्य तस्य प्रजापतेः अजस्य मुखं यस्मिन्तन्तथाभूतं शिरोऽस्तु॥ बर्हिषः सं
बंधिनं भागं॥ मित्रनाम्नो देवस्य॥ ३॥ प्रकर्षेण कृतानि निजगात्राणि येषां ते भवंतु ३ केषां यज्ञावशिष्टं॥ ४॥ येषां
त्वंगानि विनष्टानि तेतु अश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः॥ पूष्णो हस्ताभ्यां कृतहस्ताश्च भवंतु अध्वर्यवः अन्येच

प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः॥ मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भगः॥ ३॥ पूषा तु यज
मानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक्॥ देवाः प्रकृतसर्वांगा ये म उच्छेषणं ददुः॥ ४॥ बाहुभ्यामश्विनोः पू
ष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः॥ भवंत्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत्॥ ५॥ मैत्रेय उवाच तदा स
र्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितं॥ परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन्॥ ६॥ ततो मीढ्वां
समामंत्र्य सुनासीराः सहर्षिभिः॥ भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः॥ ७॥ विधाय कार्त्स्न्येन
च तद्यदाह भगवान्भवः॥ संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः॥ ८॥ संधीयमाने शिरसि द
क्षो रुद्राभिवीक्षितः॥ सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडं॥ ९॥ तदा वृषध्वजद्वेषकलि
लात्मा प्रजापतिः॥ शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवामलः॥ १०॥

ऋत्विजः॥ बस्तस्य श्मश्रूणीव श्मश्रू
णि यस्य॥ ५॥ मीढुष्टमः शिवः तेनोक्तं परितुष्टात्मभिः॥ ६॥ मीढ्वांसं शिवं त्वयाऽगत्य सर्वं कार्यं इत्यामंत्र्य
संप्रार्थ्य सुनासीरा देवाः सह मीढुषा वेधसा च वर्तमानाः समीढ्वद्वेधसः॥ ७॥ कार्त्स्न्येन वक्रहस्तबाह्वा
दिसाधारण्यं विधाय॥ ८॥ ९॥ पूर्वं वृषध्वजद्वेषेण कलिलः कलुषीकृत आत्मा यस्य सः॥ तदा शरत्कालीनो ह्र

21

द्वि॰

राम॰
२१

भवांस्तु अस्पृष्टमतिः समस्तदृक् सर्वज्ञः तया मायया हृत आत्मा येषां तेषु । अतएव कर्मानुगतचित्तेषु इह अपराधेऽनु
ग्रहं कर्त्तुमर्हसि ॥४८॥ एवं सामोपनोक्तापस्कृतमाह कुर्विति त्रिभिः । त्वया हतस्य अतएव असमाप्तस्य प्रजाप
तेरध्वरस्य हे मनो यत्राध्वरे कुयाजिकाः भागिनोऽपि भागं न ददुः । भागार्हं त्वमाह । येन त्वया मखो निनीयते फ

भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरंतयाऽस्पृष्टमतिः समस्तदृक् । तया हतात्मस्वनुकर्मचेतःस्वनुग्र
हं कर्त्तुमिहार्हसि प्रभो ॥४८॥ कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोस्त्वयाऽसमाप्तस्य मनो प्रजापतेः । न यत्र भा
गं तव भागिनो ददुः कुयज्विनो येन मखो निनीयते ॥४९॥ जीवताद्यजमानोऽयं प्रपद्येताक्षिणी भगः । भृ
गोः श्मश्रूणि रोहंतु पूष्णो दंताश्च पूर्ववत् ॥५०॥ देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः । भवता
नुगृहीतानामाशु मन्योऽस्त्वनातुरं ॥५१॥ एष ते रुद्र भागोऽस्तु यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै यज्ञस्ते रुद्र भागेन
कल्पतामद्य यज्ञहन् ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे रुद्रसांत्वनं नाम षष्ठोऽध्यायः
श्रीमैत्रेय उवाच । इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता । अभ्यधायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति
॥१॥ श्रीमहादेव उवाच । नाघं प्रजेश बालानां वर्णये नानुचिंतये । देवमायाभिभूतानां दंडस्तत्र धृतो मया ॥२॥

त्वं प्राप्स्यते ॥४९॥५०॥ हे मन्यो अनातुरमारोग्यमस्तु ॥५१॥ भागश्च तवास्ति इत्याह एष इति । हे रुद्र यावदित्यव
यं । यज्ञे कृते यावानुच्छिष्टः अवशिष्टोऽर्थः तावानेष तव भागोऽस्तु हे रुद्र ते भागेनाद्य यज्ञः कल्पतां संप
द्यतां ॥५२॥ चतुर्थे षष्ठः ॥ सप्तमे विभुरुद्भुतः स्तुतो दक्षभवादिभिः । यज्ञं प्रवर्त्तयामास दक्षेणेति नि
रूप्यते ॥२॥ अजेन यो अनुनीतः प्रार्थितो भवस्तेनाभिहितं हे महाबाहो विदुर । अघमपराधं ॥२॥

उपात्तहविषाअध्वर्युणायज्ञविशुद्धयाबुध्यादध्यौ॥हे विशांपतेविदुर॥१८॥स्वयाप्रभयातेषांतेजोमुष्णन्ति
रस्कुर्वन्उपानीतःसमीपंप्रापितःस्तोत्रंबृहद्रथंतरेचाजोपक्षौनद्रुताबृहद्रथंतरपक्षाविनिष्कृते॥१९॥तमेवाह
वेतियातिश्यामइतिद्वाभ्यां॥हिरण्यवद्रशनायस्यातिवस्त्रलक्ष्मतेअर्कतुल्येनकिरीटेनजुष्टः॥नीलालकाए
वभ्रमरास्तैर्मंडितंकुंडलयुक्तमास्यंयस्य॥कंबादिभिरायुधैर्व्यस्ताथवामैर्हिरण्मयैर्भुजैःपुष्पितःकर्णिका

अध्वर्युणात्तहविषायजमानोविशांपते॥धियाविशुद्धयादध्यौतथाप्रादुरभूद्धरिः॥१८॥तदास्वप्रभ
यातेषांद्योतयंत्यादिशोदश॥मुष्णंस्तेजउपानीतस्तार्क्ष्येणस्तोत्रवाजिना॥१९॥श्यामोहिरण्यरश
नोऽर्ककिरीटजुष्टोनीलालकभ्रमरमंडितकुंडलास्यः॥कंबब्जचक्रशरचापगदासिचर्मव्य
ग्रैर्हिरण्मयभुजैरिवकर्णिकारः॥२०॥वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासावलोककलया
रमयंश्चविश्वं॥पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसश्वेतातपत्रशशिनोपरिरज्यमानः॥२१॥तमु
पागतमालक्ष्यसर्वेसुरगणादयः॥प्रणेमुःसहसोत्थायब्रह्मेंद्रत्र्यक्षनायकाः॥२२॥तत्तेजसाहत
रुचःसन्नजिह्वाःससाध्वसाः॥मूर्ध्नाधृतांजलिपुटाउपतस्थुरधोक्षजं॥२३॥

रइवशोभमानःभुजा
नांहिरण्मयत्वंकेयूरकंकणमुद्रिकाद्यलंकारैः॥२०॥वक्षसिअधिश्रितावधूर्लक्ष्मीर्यस्यसःउदारो
हासोअवलोकश्चतयोःकलयालेशेनपार्श्वेउभयतोभ्रमतीव्यजनचामरेचामरव्यजनेराजहंसौय
स्मिन्सःरज्यमानःशोभातिशयंनीयमानः॥२१॥ब्रह्मेंद्रत्र्यक्षानायकामुख्यायेषांते॥२२॥हतरुचःतिर
स्कृतप्रभाःसन्नजिह्वागद्गदवाचःससाध्वसाःतन्महिम्नाक्षुभितचित्ताःउपतस्थुःतुष्टुवुः॥२३॥

१४ यदपि यद्यपि विप्रलब्धः पराभूतो मया भवान् तथापि त्वया दंडो भृतः शिक्षा कृता न तूपेक्षितोऽस्मि युक्तमेवै
तदित्याह ब्रह्मबंधुषु च ब्राह्मणाभासेष्वपि तुभ्यं तव हरेश्च नित्यं वां युवयोरवज्ञा उपेक्षा नास्ति १३ तत्र हेतु
माह विद्येति ब्रह्मात्मभूत्वात्त्वमस्राक् अस्राक्षीः किमर्थमात्मतत्त्वमवितुं यद्वा ब्रह्म वेदं आत्मतत्त्वं च अवि

भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः औत्कंठ्याद्बाष्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ११ कृच्छ्रात्सं
स्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः १२ दक्ष उवाच ॥
भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे दंडस्त्वया मयि भृतो यदपि प्रलब्धः न ब्रह्मबंधुषु च वां भगव
न्नवज्ञा तुभ्यं हरेश्च कुत एव धृतव्रतेषु १३ विद्यातपोव्रतधरान्मुखतः स्म विप्रान् ब्रह्मात्मत
त्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्राक् तद्ब्राह्मणान्परम सर्वविपत्सु पासि पालः पशूनिव विभो प्रगृही
तदंडः १४ योऽसौ मयाऽविदिततत्त्वदृशा सभायां क्षिप्तो दुरुक्तिविशिखैर्विगणय्य तन्मां अ
र्वाक्पतंतमर्हत्तमनिंदयाऽपात् दृष्ट्याऽर्द्रया स भगवान्स्वकृतेन तुष्येत् १५ श्रीमैत्रेय उवाच
क्षमाप्यैवं स मीढ्वांसं ब्रह्मणा चानुमंत्रितः कर्म संतानयामास सोपाध्यायर्त्विगादिभिः १६
वैष्णवं यज्ञसंतत्यै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः पुरोडाशं निरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये १७ ॥

तुं संप्रदायप्रवर्तनेन ज्ञापयितुमित्यर्थः तत्तस्मात् हे परम उत्कृष्ट १४ अत्र च प्रत्युपकारो नास्तीत्याह
योऽसाविति अविदिततत्त्वदृशा अप्राप्ततत्त्वज्ञानेन तद्विगणय्य अविस्मृत्य अर्हत्तमस्य निंदया अवीचौ अधः पतंतं मामपा
त् रक्षितवान् स्वकृतेनैव परानुग्रहेणैव तुष्येत् न मया प्रतिकर्तुं शक्य इत्यर्थः १५ अनुमंत्रितोऽनुज्ञातः उपा
ध्यायसहितैः ऋत्विगादिभिः अनुवर्तयामास १६ वीराणां प्रमथादीनां संसर्गकृतदोषस्य शुद्धये निवृत्त्यर्थं १७

तानित्यनिवृत्ता अखिलबुद्ध्यवस्था यस्मात् अतः एकं भेदभ्रमं अतएव अभयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः
जीवस्यापि वस्तुत एवंभूतत्वान्न द्वैतत्वापार्थमुक्तं॥ मायां प्रतिषिध्य अभिभूय स्वतंत्र एव सन्नपि तया मायया
पुरुषत्वं मनुष्यनाट्यमुपेत्य तस्यां मायायां तिष्ठन् अपरिशुद्ध इव रागादिमानिवास्से॥ रामकृष्णाद्यवतारे
तथा प्रतीयसे भवानित्यर्थः॥ अन्ये त्वविद्योपाधयो मायाभिभूताः संसरंति अतस्त्वमेवेश्वरो न रुद्राद
य इति भावः अतएवेमां भेददृष्टिं भगवान् वारयिष्यति॥ अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परमित्या

ऋत्विज ऊचुः॥ तत्त्वं न ते वयमनंजन रुद्रशापात् कर्मण्यवग्रहधियो भगव
न्विदामः॥ धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृदध्वराख्यं ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदो व्यवस्थाः॥ २७॥

दिना॥ २६॥ ऋत्विजोपि स्वस्यापराधं परिहरंतः स्तुवंति॥ भो अनंजन उपाधिमलशून्य यद्यपि त्वमेव रुद्रादि
देवतारूपः॥ तथापि नंदीश्वरशापात्कर्मण्येव दुराग्रहधियः संतस्ते तव तत्त्वं न विद्मः किंतु धर्मस्याप्र
वृत्तस्योपलक्षणभूतं त्रिवृत् त्रयीप्रतिपाद्यमध्वराख्यं तव रूपमस्माभिर्ज्ञातं कीदृशं यदर्थं यस्य सिद्ध
ये अधिदैवं देवताधिकारेण अदो व्यवस्थाः अमूर्व्यवस्थाः अत्र इयमेव देवता नान्येत्येवंभूता नियमा
इत्यर्थः यद्वा व्यवस्था इत्याख्यातं अडागमाद्यभाव आर्षः यदर्थं अदः इदं इज्याद्यधिदैवं रूपं विशेषे
ण स्थितवानसीत्यर्थः॥ २७॥

23

यस्य महिम्नि महिमानं प्रति तु अर्वागेव वृत्तिर्येषां तेपि यथामति गृणंति स्म अस्तुवन् । कृतः प्रकटीकृतो ऽनुग्रहार्थं विग्रहो
येन तं । यद्वा तेषां अर्वाग्वृत्तित्वे हेतुः नेतु तस्य महिम्नि हि मा । विभूतिमात्ररूपा इत्यर्थः । २४ । तत्र तावत् दक्षस्तुति
प्रकारमाह दक्ष इति । गृहीतमर्हणासादनोत्तमं येन तं । उत्तमे पात्रे आगते ऽर्हणोषु समर्पितेषु प्रात्या सार्हणां पात्र
मेव येन गृहीतमित्यर्थः । यद्वा कथं प्रपेदे गृहीतमर्हणासादनोत्तमं यथा भवति तथा तन्गृहीत्वा प्रपेद इत्यर्थः

अप्यर्वाक्वृत्तयो यस्य महि त्वात्मभुवादयः । यथामति गृणंति स्म कृतानुग्रहविग्रहं । २४ । दक्षो गृ
हीतार्हणसादनोत्तमं यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुं । सुनंदनंदाद्यनुगैर्वृतं मुदा गृणन् प्रपेदे प्रयतः
कृतांजलिः । २५ । दक्ष उवाच । शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थं चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्य
मायां तिष्ठंस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्यामास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतंत्रः । २६ । ।

गृहीत्वेति पाठस्तु सुगमः । गृणन् स्तुवन् प्रपेदे शरणं जगाम । दक्षर्त्विक्सदस्येशभृगुब्रह्मेंद्रपोषिताः । ऋषय
श्च तथा सिद्धा यजमानी च लोकपाः । योगिब्रह्माग्निदेवाश्च स्तुवंति जगदीश्वरं तथा गंधर्वविद्याधरब्राह्मणाश्च
पद्यड्मतेः । २५ । ननु साक्षात्परमेश्वर एव हरः तस्य रुद्रस्य पुत्रत्वेन जीवत्वमनुकरमात्रं हंत किमिति त्व
याभेददृष्ट्या सो ऽवज्ञात इति मां भगवान् आदेश्यतीत्याशंक्याह प्रच्युतस्वस्वरूपस्य जीवधर्मेनाघंतवेवसंग
क्तेनात्यस्येत्याह शुद्धमिति स्वधाम्नि स्वस्वरूपे तिष्ठन् भवान् शुद्धं चिन्मात्रं चैतन्यघनः शुद्धत्वे हेतुः उपर

ब्रह्मादयोनविदंतीतिभृगुणोक्तेतदसहमानोब्रह्मातत्वज्ञानमाविष्कुर्वन्निवाहनैतदिति। पदार्थभेदग्राहकै
रिंद्रियैर्गुणस्येंद्रियस्यचद्रष्टाज्ञानार्थयोःकारणस्यसत्वादेः॥३१॥ इंद्रस्तुइंद्रियविषयःसर्वोऽपिमिथ्येतिब्रह्मणोक्त
मसहमानआह। इदंतववपुरपिउपपन्नमेव। नतुप्रपंचवदनिर्वचनीयतयाऽनुपपन्नं सुराणांविद्विषःक्षपयंती
तितथातैर्भुजदंडैरुपलक्षितं॥३२॥ ऋत्विक्पत्न्यस्तुवंति। यज्ञोयंतवयजनायत्वायसृष्टःकेनब्रह्मणापूर्वंसृष्टः
दयज्ञात्मन्॥ तंनोयज्ञंनलिनकांत्यादृशानेत्रेणपुनीहिपवित्रंकुरु। कथंभूतंयज्ञंशवशेरतेयस्मिन्नितिश

सर्वजनश्रमं
...दिः

ब्रह्मोवाच॥ नैतत्स्वरूपंभवतोऽसौपदार्थभेदग्रहैःपुरुषोयावदीक्षेत्॥ ज्ञानस्यचार्थस्यगुण
स्यचाश्रयोमायामयाद्व्यतिरिक्तोयतस्त्वं॥३१॥ इंद्रउवाच॥ इदमप्यच्युतविश्वभावनंवपुरानंद
करंमनोदृशां॥ सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदंडैरुपपन्नमष्टभिः॥३२॥ पत्न्यऊचुः॥ यज्ञोऽयं
तवयजनायकेनसृष्टोविध्वस्तःपशुपतिनाद्यदक्षकोपात्तंनस्त्वंशवशयनाभशांतमेधंय
ज्ञात्मन्नलिनरुचादृशापुनीहि॥३३॥ ऋषयऊचुः॥ अनन्वितंतेभगवन्विचेष्टितंयदात्मना
चरसिहिकर्मनाज्यसे॥ विभूतयेयतउपसेदुरीश्वरींनमन्यतेस्वयमनुवर्त्ततींभवान्॥३४॥

24

यनंश्मशानंतद्वदाभाप्रतीतिर्यस्यसचासौशांतमेधश्चउपरतोत्सवः। मेधशब्देनपशुहिंसादुत्स
वोलक्ष्यते। शवसदृशंतत्रशेतइतितथाप्यर्थस्तत्राभातिसंबोधनंवा॥३३॥ ऋषयस्त्वकर्माण्युतिष्ठं
तस्तत्सुणेननतत्फलेनचयुज्यंते। भगवतितुतदभावमालक्ष्यविस्मितास्तुवंति। अनन्वितंअघटमानं
यद्यस्मात् आत्मनास्वयंकर्माचरसिअनुतिष्ठसिनत्वज्यसेनलिप्यसे। यतश्चअन्येविभूतये
संपदेईश्वरींलक्ष्मीमुपसेदुःभेजुःएहीयतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः यामित्यर्थः भवांस्तुस्वय
मेवानुवर्त्तमानांतांनमन्यतेनाद्रियते॥३४॥

सदस्यास्तु निरीश्वरेऽपि दृढात्माधरे धनलोभेन स्वप्नवन्निमनु चिंतयानुतप्ता विरक्तिमाशांनाः स्तुवंति ॥ हे शरणद आश्र
यप्रद उत्पत्त्यध्वनि संसारमार्गे वर्त्तमाना अज्ञानी सार्थः समूहस्ते पादौकः त्वत्पादरूपं निवासं कदा यास्यति
अशरणो विश्रामस्थानशून्यो ॥ उरु क्लेशा एव दुर्गमस्थानानि यस्मिन् अंतक एव उग्रो व्यालस्तेनान्विष्टे स्खलन्ती
कृतं विषयरूपा मृगतृष्णिका यस्मिन् आत्मा हंकारास्पदं शरीरं ममत्वास्पदं गेहं च स एव उरुभारो यस्य
सः द्वंद्वानि सुखदुःखादीन्येव श्वभ्राणि गर्त्ता यस्मिन् खला एव मृगा व्याघ्रादयस्तेभ्यो भयं यस्मिन् ॥

सदस्या ऊचुः ॥ उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गेंतकोग्रव्यालान्विष्टे विषयमृगतृष्यात्मगेहोरु
भारः द्वंद्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेऽज्ञसार्थः पादौकस्ते शरणद कदा याति कामोपसृष्टः
॥ २८ ॥ रुद्र उवाच ॥ तव वरद वरांघ्रावाशिषेहाखिलार्थे ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये ॥ य
दि रचितधियं माऽविद्यलोकोऽपविद्धं जपति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण ॥ २९ ॥ भृगुरुवाच ॥ य
न्मायया गहनयाऽपहृतात्मबोधाः ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्वपंतः ॥ नात्मन्श्रितं तव वि
दंत्यधुनापि तत्त्वं सोयं प्रसीदतु भवान् प्रणतात्मबंधुः ॥ ३० ॥

शोक एव दावाग्निर्यस्मिन् कामेनोपस
सृष्टः पीडितः ॥ २८ ॥ श्रीरुद्रस्तु पूर्वं मम निंदा दुःसहासीत् ॥ इदानीं तु तां न गणयामीत्याह तवेति आशिषा कामेन
असक्तैर्निष्कामैः रचितधियं अभिनिवेशितचित्तं अविद्यः विद्याहीनो लोकः यदि अपविद्धं जपति आचारभ्र
ष्टं जल्पति तत् जल्पनं तव यः परोनुग्रहः त्वत्पराणां वानुग्रहस्तेन ॥ २९ ॥ भृगुस्तु स्वभावतस्तत्त्वज्ञानहीना जी
वाः अतोऽज्ञानकृतं मम दुश्चेष्टितं न त्वमस्चेत्याह यन्माययेति ॥ आत्मन्यात्मनि श्रितं अनुगतं तत्त्वं न विदंति प्र

भा॰च॰
२५

योगेश्वरास्तदभेदेन भजतामनुग्रहमात्रं मन्यमानाः स्वामिभृत्यभावेन भजतामप्यनुग्रहं प्रार्थयमानाः स्तुवंति द्वाभ्यां प्रेयानिति विश्वात्मनि परब्रह्मणि त्वयि य आत्मनः पृथक्त्वेनेक्षेत अमुतः अमुष्मादन्यः ते प्रेयान्नास्ति ॥ आत्मनो जीवान्पृथक्त्वेनेक्षतेति वा ॥ वत्सल भक्तप्रिय अनन्यवृत्त्या भक्त्या अव्यभिचारिभक्त्या भजतोऽनुगृहाणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अव्यभिचारिणी भक्तिः कथं स्यात् भजनीयानां बहुत्वादित्याशंक्याहुः जगदु-

योगेश्वरा ऊचुः ॥ प्रेयान्न तेऽन्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग्य आत्मनः ॥ अथापि भक्त्येशतयोपधावतामनन्यवृत्त्यानुगृहाण वत्सल ॥ ३८ ॥ जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो बहुभिद्यमानगुणयाऽऽत्ममायया ॥ रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया विनिवर्तितभ्रमगुणात्मने नमः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये ॥ निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेऽपि च ॥ ४० ॥

25

द्भवादिषु निमित्तेषु दैवतो जीवादृष्टात् बहुधा भिद्यमाना गुणा यस्यां तया स्वमायया आत्मनि स्वरूपे रचिता ब्रह्मादिभेदमतिर्येन तस्मै स्वसंस्थया केवलस्वरूपावस्थानेन च विनिवर्तितो भेदभ्रमो गुणाश्च तद्धेतव आत्मनि येन तस्मै नमः ॥ ३९ ॥ शब्दब्रह्म स्तौति नमस्ते इति श्रितं स्वीकृतं सत्त्वं येन अतः भक्त्यादिफलप्रसवित्रे सत्त्वगुणत्वं निर्गुणत्वं च कथमित्याशंक्याह यस्य काष्ठां तत्त्वं नाहं वेद

राम॰
२५

सिद्धास्तु तत्कथासु रममभिनंदंतस्तुष्टुवंति ॥ अयं नो मनोगजः त्वत्कथैवमृष्टं शुद्धं पीयूषं तन्मयी या नदी तस्यां अव
गाढः प्रविष्टो दावाग्नितुल्यं संसारतापं न संस्मरति तस्मान्न च ततो निर्गच्छति ॥ ब्रह्मसंपन्नवत् तद्ब्रह्मैक्यं प्राप्त इव
३५ ॥ यजमानी दक्षपत्नी स्तौति ते स्वागतं भद्रमागमनं जातं ॥ हे अधीश यथा शिरसा हीनः कबंधमात्रः पुरु
षो अंगैः करचरणादिभिः अवयवैः शोभनैरपि न शोभते तथा त्वां विना केवलं मया याज्यांगैर्मखो न शोभते ॥ अतो नः

सिद्धा ऊचुः ॥ अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः तृषार्तोऽवगाढो
न सस्मार दावं न निःक्रामति ब्रह्मसंपन्नवन्नः ॥ ३५ ॥ यजमान्युवाच ॥ स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं न
मः श्रीनिवास श्रिया कांतया त्राहि नः ॥ त्वामृतेऽधीश नांगैर्मखः शोभते शीर्षहीनः कबंधो यथा पुरु
षः ॥ ३६ ॥ लोकपाला ऊचुः ॥ दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यं ॥ माया ह्येषा
भवदीया हि भूमन्यस्त्वं षष्ठः पंचभिर्भासि भूतैः ॥ ३७ ॥

श्रिया सह त्राहि रक्ष त्वद्भक्तान् कुर्वित्यर्थः ॥

३६ ॥ लोकपालास्त्वीश्वरत्वाभिमानहता भगवतस्तत्त्वमपश्यंत ऊचुः ॥ दृष्टः किं न दृष्ट इत्यर्थः ॥ कुतः अ
सद्ग्रहैः पुंस्त्वमाविर्भवलिंगत्वादसत्प्रकाशरूपाभिः दृग्भिरिंद्रियैः ॥ अयं भावः शुद्धचित्तानां त्वं शुद्धसत्त्वमू
र्तिर्भासि ॥ अस्माकं तु बहिर्मुखेंद्रियाणां पंचभूतोपलक्षितो जीवविशेष इवाभासि ॥ अतस्त्वमस्मदिंद्रियगो
चरो न भवसि धिगस्मज्जीवितमिति ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

गंधर्वाप्सरसस्तु वयं भियाकेवलं सर्वानपि परमेश्वरत्वेनोपश्लोकयामः त्वमेव तु परमेश्वरः अन्ये तु त्वदंशा इत्याहुः अंशांशा इति हे विभूमन् महत्तम क्रीडाभांडं क्रीडोपकरणं विश्वं ब्रह्मांडं यस्य तस्मै ते नमनं कुर्मः ॥४३॥
विद्याधरास्तु केवलं विद्याभिः संपदः प्राप्यंते अहंकारादिव्यामोहनिवृत्तिस्तु त्वत्कथाश्रवणं विना नास्तीत्याहुः अर्थं पुरुषार्थसाधनं कलेवरं अभिपद्य प्राप्य त्वन्मायया अस्मिन्ममेत्यहमिति चाभिमानं कृत्वा दुर्मतिः आत्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवकः उत उद्व्युदस्येत परित्यजेत् नान्यः ॥ ननु स्वैः पुत्रादिभिरधिक्षिप्तो

गंधर्वा ऊचुः ॥ अंशांशास्ते देव मरीच्यादय एते ब्रह्मेंद्राद्या देवगणा रुद्रपुरोगाः ॥ क्रीडाभांडं विश्वमिदं यस्य विभूमन् तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते करवाम ॥४३॥ विद्याधरा ऊचुः ॥ त्वन्मायार्थमभिपद्य कलेवरेऽस्मिन्कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवक उद्व्युदस्येत् ॥४४॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मंत्रः समिद्दर्भपात्राणि च ॥ त्वं सदस्यर्त्विजो दंपती देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ॥४५॥ त्वं पुरा गां रसाया महासूकरो दंष्ट्रया पद्मिनीं वारणेंद्रो यथा ॥ स्तूयमानो नदंल्लीलया योगिभिर्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्र यज्ञक्रतुः ॥४६॥

दुःखितः सन्न परित्यजेदेव नेत्याहुः
क्षिप्तोऽपि दुर्मतिः असत्सु विषयेष्वेव लालसा तृष्णा यस्य सः ॥४४॥ ब्राह्मणाः स्तुवंति त्वमिति त्रिभिः ॥ सदस्याश्च ऋत्विजश्च ॥४५॥ गां पृथ्वीं रसायाः रसातलात् ॥ दंष्ट्रया व्युज्जहर्थ विशेषेणोद्धृतवानसि ॥ योगिभिः स्तूयमानः हे त्रयीगात्र वेदमूर्ते यज्ञो यागः स एव यस्य तद्विशेषः क्रतुस्तद्रूपी ॥ यज्ञसकल्परूप इति वा य

अग्निस्तु यज्ञमूर्तिं प्रणमति यस्य तेजसा सुसमिद्धं प्रदीप्तं तेजो यस्य सोऽहं प्रशस्तेऽध्वरे हविर्वहामि ॥ तं
यज्ञियं यज्ञाय हितं पालकं पञ्चमूर्तिं पंचविधत्वं तैत्तिरेयके उक्तं ॥ स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्ण
मासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति ॥ पंचभिर्यजुर्मंत्रैः स्विष्टं सुपूजितं तथा च श्रुतिः ओ श्रावयेति च
तुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पंचाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार इति स्मृतिश्च

अग्निरुवाच ॥ यत्तेजसाहं सुसमिद्धतेजा हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तं ॥ तं यज्ञियं पंचवि
धं च पंचभिः स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि यज्ञं ॥ ४१ देवा ऊचुः ॥ पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरी
कृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन् सलिल उरगेंद्राधिशयने ॥ पुमान् शेषे सिद्धैर्हृदि विम
शिताध्यात्मपदविः स एवाद्याक्ष्णोर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः ॥ ४२ ॥ ॥

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ॥ हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदत्विति ॥ ४१ ॥ देवास्तु स
त्यं वयमिति देवास्तथापि जगदाघंतपोऽस्त्वमेव नान्यः कश्चिदित्याहुः पुरेति कल्पापाये प्रलये
विकृतं कार्यजातं नु उदरीकृत्य संहृत्य त्वमेवाद्यः पुमान् उरगेंद्र एवाधिकं शयनं शय्या तस्मिन्नु
शेषे शयनं करोषि ॥ सिद्धैर्जनलोकादिवासिभिः विमृशिता विचिंतिताऽध्यात्मपदवी ज्ञानमार्गो
यस्य स एव त्वं इदानीमक्ष्णोः पथि चरसि प्रत्यक्षोऽसि भृत्यान् अवसि रक्षसि ॥ ४२ ॥ ॥

तस्मादेवमेकंपश्यन्न कृतार्थो भवतीत्याह ॥ त्रयाणां एकोभावः स्वरूपं येषां ॥ ५४ ॥ स्वेनक्रतुना त्रिकपालेष्वा
ऽभयतः अंगैः प्रधानेन च ॥ ५५ ॥ स्वेनभागेनयज्ञावशिष्टेन ॥ उदवस्यत्समाप्यतेऽनेनेत्युदवसानं तेन कर्म
णा सोमपानितरानपि उपाधावदित्यनुषंगः ततश्च उदवस्य कर्मसमाप्य अवभृथरूपं यथा भवति तथा स्ना

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदां ॥ सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शांतिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥
मैत्रेय उवाच ॥ एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिं ॥ अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोयजत्
॥ ५५ ॥ रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः ॥ कर्मणोदवसानेन सोमपानितरानपि ॥ उदव
स्य सहर्त्विग्भिः सस्नाववभृथं ततः ॥ ५६ ॥ तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवावाप्तराधसे ॥ धर्म एवम
तिं दत्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥ ५७ ॥ एवं दाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरं ॥ जज्ञे हिमवतः
क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ॥ ५८ ॥ तमेव दयितं भूय आवृंक्ते पतिमंबिका ॥ अनन्यभावैकगतिं
शक्तिः सुप्तेव पूरुषं ॥ ५९ ॥ एतद्भगवतः शंभोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः ॥ श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्ध
वान्मे बृहस्पतेः ॥ ६० ॥ इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं यशस्यमायुष्यमघौघमर्षणं ॥ यो नित्यदाऽऽ
कर्ण्य नरोऽनुकीर्तयेद्धुनोत्यघं कौरव भक्तिभावतः ॥ ६१ ॥

तवान् ॥ ५६ ॥ स्वेनैवानुभावेनाप्त
राधसे प्राप्तसिद्धये तस्मा अपि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आवृंक्ते भजते स्म अनन्यभावानामेकैव गतिः पतः तं प्रल
यकाले सुप्ता शक्तिरीश्वरमिव ॥ ५९ ॥ बृहस्पतेः शिष्यान्मया श्रुतं ॥ ६० ॥ परं पवित्रं यत्त्वा आकर्ण्य त
थाऽनुकीर्तयेत् सः आत्मनः परस्यापि अघं संसारव्यसनं सर्वदा धुनोति ॥ ६१ ॥ इति चतुर्थे सप्तमः ॥ ७ ॥

२७

सत्वमस्माकं त्वद्दर्शनमाकांक्षतां प्रसीद अस्मभ्यं च ज्ञानमप्युद्धरेत्यर्थः । न चाशक्यं तवैतत् यतस्तव नाम्नि कीर्त्यमा
नएव यज्ञविघ्नाः क्षयं यांति एवं प्रभावाय तस्मै नमः ॥४७॥ इत्यनेन प्रकारेण सर्वैः कीर्त्यमाने हृभद्र
विदुर सत्रं नृप प्रवर्त्तयामास ॥४८॥ सर्वात्मतया सर्वभागभोक्तापि भगवान् निजानंदतृप्तोऽपि स्वेन
भागेन त्रिकपालपुरोडाशेन प्रीयमाण इव दक्षमाभाष्य संबोध्य च भाषे ॥४९॥ योऽहं जगतः कारणं

स प्रसीद त्वमस्माकमाकांक्षतां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणां ॥ कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते
यज्ञविघ्नाः क्षयं यांति तस्मै नमः ॥४७॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्राभिमर्शितं ।
कीर्त्यमाने हृषीकेशे सन्निन्ये यज्ञभावने ॥४८॥ भगवान् स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक्
दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ॥४९॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः
कारणं परं ॥ आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः ॥५०॥ आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गु
णमयीं द्विज ॥ सृजन् रक्षन् हरन् विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचितां ॥५१॥ तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये
केवले परमात्मनि ॥ ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥५२॥ यथा पुमान्न स्वांगेषु शिरः
पाण्यादिषु क्वचित् ॥ पारक्यबुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु मत्परः ॥५३॥

आत्मा चेश्वरश्च उपद्रष्टा सा
क्षी च स्वयंप्रकाशश्च निरुपाधिश्च सन् एव ब्रह्मा च शर्वश्चेत्यन्वयः ॥५०॥ कुत इत्यत आह ॥ अहमेवात्म
मायामधिष्ठाय जगत्सृष्ट्यादि कुर्वन् सर्वेशादि क्रियोचितां संज्ञां धारयामि ॥५१॥ तस्मिन् केवलेऽद्वितीये
समानासमानजातीयभेदरहिते ब्रह्मणि मयि ब्रह्मरुद्रौ भूतानि च भेदेनाज्ञः पश्यतीत्यर्थः ॥५२॥ वि
द्वांस्तु भेदं न पश्यतीति सदृष्टांतमाह यथेति ॥५३॥ ॥ ॥

सुनीतिः सुरुचिश्च जाये तयोर्मध्ये ॥८॥ तयोः प्रियाप्रियत्वे पूर्वं चयन ध्रुवचरित्रमाह पंचभिरध्यायैः सुरुचेः पुत्रमुत्त
ममसंतं लालयन् ॥९॥ तमप्यकारोहणं चिकीर्षमाणं ॥१०॥ गर्वातिमेवाह त्रिभिः नेति नृपतेर्धिष्ण्यमासनं नृपात्मजोऽपि

जायेउत्तानपादस्यसुनीतिः सुरुचिस्तयोः ॥ सुरुचिः प्रेयसीपत्युर्नेतरा यत्सुतोध्रुवः ॥८॥ एकदासु
रुचेः पुत्रमंकमारोप्यलालयन् उत्तमंनारुरुक्षंतंध्रुवंराजाभ्यनंदत ॥९॥ तथाचिकीर्षमाणंतंसपत्न्या
स्तनयंध्रुवं ॥ सुरुचिः शृण्वतोराज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥१०॥ नवत्सनृपतेर्धिष्ण्यंभवानारोढुमर्हति
नगृहीतोमयायत्त्वंकुक्षावपिनृपात्मजः ॥११॥ बालोसिबतनात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतं ॥ नूनंवेदभवा
न्यस्यदुर्लभेर्थेमनोरथः ॥१२॥ तपसाऽऽराध्यपुरुषंतस्यैवानुग्रहेणमेगर्भेत्वंसाधयात्मानंयदीच्छसिनृ
पासनं ॥१३॥ मैत्रेयउवाच ॥ मातुःसपत्न्याःसुदुरुक्तिविद्धःश्वसन्रुषादंडहतोयथाहिः ॥ हित्वामिषंतं
पितरंसन्नवाचंजगाममातुःप्ररुदन्सकाशं ॥१४॥ तंनिःश्वसंतंस्फुरिताधरोष्ठंसुनीतिरुत्संग
उदूह्यबालं ॥ निशम्यतत्पौरमुखान्नितांतंसाविव्यथेयद्गदितंसपत्न्या ॥१५॥ सोत्सृज्यधैर्यंविलला
पशोकदावाग्निनादावलतेवबाला ॥ वाक्यंसपत्न्याःस्मरतीसरोजश्रियादृशाबाष्पकलामुवाह ॥१६॥

भवान्नारोढुमर्हति ॥११॥ ॥१२॥ पुरुषमीश्वरं ॥१३॥ मिषंतंपश्यंतं सन्नवाचंकुंठितवाचं ॥१४॥ उदूह्यआरो
प्य श्रुतपुरजनमुखात्श्रुत्वा ॥१५॥ शोक एवदावाग्निस्तेनदावाग्निस्तेनदावाग्निगतालतेवस्थिता
साबालाविलापंचकार ॥१६॥

दक्षकन्यान्वये प्रोक्ता दक्षयज्ञकथोदिता ॥ मनुपुत्रान्वये प्रोक्ता ध्रुवचर्या च पंचभिः ॥१॥ अष्टमे गुरुदारोक्ति रोषमन्युसरतः पुरात् ॥ निर्गतेन ध्रुवेणाप्तं तपसा तोषणं हरेः ॥२॥ एवं तावत् मनुकन्यान्वयोक्तौ एवं मरीच्यादीनां ब्रह्मपुत्राणां वंशा वर्णिताः तत्रावशिष्टं किंचिदाह सनकाद्या इति ॥ नावसन् नाश्रिताः ऊर्द्ध्वरेतसो नैष्ठिकाः अतस्तेषां वंशो नास्ति ॥१॥ अधर्मोऽपि ब्रह्मपुत्रस्तस्य वंशमाह मृषेति चतुर्भिः ॥ दंभः परप्रतारणं मा

इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षयज्ञसंधानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ॥ नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्द्ध्वरेतसः ॥१॥ मृषाऽधर्मस्य भार्यासीद्दंभं मायां च शत्रुहन् ॥ असूत मिथुनं तत्तु निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः ॥२॥ तयोः समभवल्लोभो निकृतिश्च महामते ॥ ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यद्दुरुक्तिः स्वसा कलिः ॥३॥ दुरुक्तौ कलिराधत्त भयं मृत्युं च सत्तम ॥ तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातना निरयस्तथा ॥४॥ संग्रहेण मयाख्यातः प्रतिसर्गस्तवानघ ॥ त्रिः श्रुत्वैतत्पुमान्पुण्यं विधुनोत्यात्मनो मलं ॥५॥ अथातः कीर्तये वंशं पुण्यकीर्तेः कुरूद्वह ॥ स्वायंभुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥६॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ ॥ वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥७॥

यातदुचिता चेष्टा तयोः सोदरयोर पि दांपत्यम् अधर्मांशतया ॥ एवमुपर्यपि ॥ अप्रजः अपुत्रः ॥२॥ निकृतिः शठता यतः याभ्यां कलिश्च तस्य स्वसा दुरुक्तिश्च सृष्टः ॥३॥ यातना तीव्रवेदना ॥४॥ प्रतिसर्गोऽनुसर्ग एव यद्वा प्रतिसर्गः प्रलयः अधर्मस्य प्रलयहेतुत्वात् प्रतिसर्गत्वं एतत्त एतमधर्मवंशं पुण्यमिति निवर्जनद्वारा पुण्यहेतुत्वात् ॥५॥ मनोः पुत्रवंशं हरेरंशोद्

विस्मितइत्युक्तं तदेवाह अहोतेजःप्रभावः॥२६॥२७॥विकल्पेमानापमानविवेके सत्यपि भिन्नानसंतिकिंतुमोहकल्पिता एवतइत्यर्थः कुतः यत्सुखदुःखवान्निजकर्मभिरेवभवन्तिपुंसः॥२८॥उपशमोपदेशेननिवर्त्तयतिपरितुष्येदिति षड्भिः ईश्वरगतिंवीक्ष्यईश्वरानुकूल्यं विनानोद्यमाः फलहेतवःइतिज्ञात्वा परितुष्येत् संतोषमेवकुर्यात॥२९॥दुष्करश्चायंचसमुद्यमइत्याह अथेतिद्वाभ्यां यस्यप्रसादमवरोद्धप्राप्तुमिच्छसि॥३०॥निःसंगेनतीव्रयोगेनयुक्तेनस

नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वाचास्यचिकीर्षितं॥स्पृष्ट्वामूर्द्धन्यघघ्नेनपाणिनाप्राहविस्मितः॥२५॥अहोतेजःक्षत्रियाणांमानभंगममृष्यतां॥बालोप्ययंहृदाधत्तेयत्समातुरसद्वचः॥२६॥श्रीनारदउवाच॥नाधुनाप्यवमानंतेसन्मानंवापिपुत्रक॥लक्षयामःकुमारस्यसक्तस्यक्रीडनादिषु॥२७॥विकल्पेविद्यमानेऽपिनह्यसंतोषहेतवः॥पुंसोमोहमृतेभिन्नाःयल्लोकेनिजकर्मभिः॥२८॥परितुष्येत्ततस्ताततावन्मात्रेणपूरुषः॥दैवोपसादितंयावद्वीक्ष्येश्वरगतिंबुधः॥२९॥अथमात्रोपदिष्टेनयोगेनावरुरुत्ससि॥यत्प्रसादंसवैपुंसोदुराराध्योमतोमम॥३०॥मुनयःपदवींयस्यनिःसंगेनोरुजन्मभिः॥नविदुर्मृगयंतोऽपितीव्रयोगसमाधिना॥३१॥अतोनिवर्त्ततामेषनिर्बंधस्तवनिष्फलः॥यतिष्यतिभवान्कालेश्रेयसांसमुपस्थिते॥३२॥यस्ययद्दैवविहितंसतेनसुखदुःखयोः॥आत्मानंतोषयन्देहीतमसःपारमृच्छति३३गुणाधिकान्मुदंलिप्सेदनुक्रोशंगुणाधमात्॥मैत्रींसमानादन्विच्छेन्नतापैरभिभूयते॥३४॥ध्रुवउवाच।सोऽयंशमोभगवतासुखदुःखहतात्मनां॥दर्शितःकृपयापुंसांदुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तुयः॥३५॥ ॥

माधिनामृगयंतोऽपियस्यपदवींमार्गंनविदुः सदेवोदुराराध्यः॥३१॥श्रेयसांकालेप्राप्तइत्वे॥३२॥सुखदुःखयोर्मध्ये॥सुखेसतिपुण्यक्षीयतइतिदुःखेसतिपापक्षीयतइत्यात्मानंतोषयन् तमसःपारंमोक्षंप्राप्नोति॥३३॥किंचगुणैरधिकात्मुदमिच्छेदितिकर्म्मणापंचमीतंदृष्ट्वाप्रीतिंकुर्यात नत्वसूयामित्यर्थः अनुक्रोशंकृपांलिप्सेतनतुति

त्वजिनस्य दुःखस्य अमंगलमपराधं परेषु मामंस्थाः यद्यतः परेभ्यो दुःखं ददाति यः स स्वकृतमेव दुःखं भुंक्ते ॥१७॥ दुर्भगाया मया उदरे गृहीतः तस्याएव स्तन्येन वृद्धश्च ॥ दुर्भगत्वमेवाह ॥ यां मामिडस्पतिः भूपतिः भार्येति वोढुं स्वीकर्तुं विलज्जते

दीर्घं श्वसंती त्वजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला ॥ माऽमंगलं तात परेषु मंस्था भुंक्ते जनो यत्परदुःखदस्तत् ॥१७॥ सत्यं सुरुच्याऽभिहितं भवान्मे यत् दुर्भगाया उदरे गृहीतः स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्मां ॥१८॥ आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रापि यदव्यलीकं ॥ आराधयाऽधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥१९॥ यस्यांघ्रिपद्मं परिचर्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः अजोऽध्यातिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवंद्यं ॥२०॥ तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः इष्ट्वाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यं ॥२१॥ तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिं अनन्यभावे निजधर्मभावितेमनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषं ॥२२॥ नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनात् दुःखच्छिदं ते मृगयामि कंचन ॥ यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरंग विमृग्यमाणया ॥२३॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः ॥ संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् ॥२४॥

नाशत्वादासीत्पपि ॥१८॥ पित्रभार्यात्वेन समाता मातुः सपत्नी तयापि यदुक्तं तयसाऽराधयपुरुषमित्यादि तत्तत् आतिष्ठ कुरु अध्यासनं यदीच्छसि ॥१९॥ परिचर्य निषेव्य विश्वस्य विभावनाय पालनाय आत्ता स्वीकृता गुणाभिपत्तिः सत्वगुणाधिधानं येन तस्य जितश्चात्मा मनः श्वसनः प्राणश्च यैः तैरभिवंद्य ॥२०॥ एकमत्या सर्वान्तर्यामिदृष्ट्या ॥२१॥ मृग्या पदाब्जयोः पद्धतिर्मार्गो यस्य तमेवाश्रयशरणां व्रजतां भजस्व नान्यस्मिन्भावो यस्य तस्मिन् निजधर्मेण भावितेशोधिते ॥२२॥ तमेव चन्य न नस्य चिंतने नान्यमहं पश्यामि इति । हस्तगृहीतं दीपवत्पद्मं यया ॥ इतरैर्ब्रह्मादिभिः ॥२३॥ संजल्पितं विलापं तत्र अर्थस्यागमो यस्मात् तथाभूतं वचः आकर्ण्य

॥२

भा·च·
३०

सुरेषुसुंदरं ॥ ४५ ॥ रमणीयान्यंगानियस्य ॥ ओष्ठश्चईक्षणेचअधरश्चतेअरुणायस्य ॥ ओष्ठेनतोधारयतीतितथातं ॥ अरुणं
ओष्ठमीक्षणेचधारयतीतिवानृणांसुखकरंयद्वा नम्णंधनंसर्वपुरुषार्थनिधिमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ पुरुषंपुरुषलक्ष
णयुक्तं ॥ ४७ ॥ कौस्तुभाभरणंग्रीवायस्य ॥ ४८ ॥ कांचीकलापेनपर्यस्तंपरिवेष्टितं ॥ मनोनयनयोर्वर्द्धनंहर्षकरं ॥ ४९ ॥

प्रसादाभिमुखंशश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणं ॥ सुनासंसुभ्रुवंचारुकपोलंसुरसुंदरं ॥ ४५ ॥ तरुणंरमणीयां
गमरुणोष्ठेक्षणाधरं ॥ प्रणताश्रयणंनृम्णंशरण्यंकरुणार्णवं ॥ ४६ ॥ श्रीवत्सांकंघनश्यामंपुरुषं
वनमालिनं ॥ शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजं ॥ ४७ ॥ किरीटिनंकुंडलिनंकेयूरवलया
न्वितं ॥ कौस्तुभाभरणग्रीवंपीतकौशेयवाससं ॥ ४८ ॥ कांचीकलापपर्यस्तलसत्कांचननूपुरं ॥
दर्शनीयतमंशांतंमनोनयनवर्द्धनं ॥ ४९ ॥ पद्भ्यांनखमणिश्रेण्याविलसद्भ्यांसमर्चतां ॥ हृत्प
द्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितं ॥ ५० ॥ स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनं ॥ नि
यतेनैकभूतेनमनसावरदर्षभं ॥ ५१ ॥ एवंभगवतोरूपंसुभद्रंध्यायतोमनः ॥ निर्वृत्यापरयातूर्णंसं
पन्नंननिवर्त्तते ॥ ५२ ॥ जपश्चपरमोगुह्यःश्रूयतांमेनृपात्मज ॥ यंसप्तरात्रंप्रपठन्पुमान्पश्यतिखेच
रान् ॥ ५३ ॥

हृत्पद्मकर्णिकायांधिष्ण्यंमध्यस्थानंतदाक्रम्यसमर्चतामात्मनिमनसिस्थितं ॥ ५० ॥ ध्यानमाहात्म्य
यमानमिति ॥ नियतेनप्राग्युक्तयाधारणयासुस्थिरेणअतएकभूतेनएकाग्रेणधारणोक्तानिर्विशेषणा
निध्यानं ॥ पिदध्यानि ॥ यद्वायथोक्तमात्रमेव ॥ तदुक्तमेकादशस्कंधेनान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मितंभा
वयेन्मुखमिति ॥ ५२ ॥ समाधिमाहएवमिति ॥ तूर्णंशीघ्रंसंपन्नंसत् ॥ ५२ ॥ जप्योमंत्रः ॥ ५३ ॥ रामराम

30

राम०
३०

क्षात्रं स्वभावं प्राप्नवतः अतएव अविनीतस्य दुर्वाक्यबाणैर्भिन्ने हृदि न श्रयते न तिष्ठति ॥३६॥ अन्यैरनधिष्ठितं त्रिभुवन उत्कृष्टं पदं जेतुमिच्छोर्मे साधुवर्त्म मार्गं ब्रूहि ॥३७॥ अंकज इति पाठे उत्संगाज्जातो यो नारदः स भवानतत्र वीणां वितुदन्वादयन् हिताय अटति ॥३८॥३९॥ निःश्रेयसस्य अभिप्रेतार्थस्य पंथाः कोसावित्यत आह । भगवान्

अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः ॥ सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥३६॥ पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ॥ ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितं ॥३७॥ नूनं भवान्भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ॥ वितुदन्नटते वीणां हितार्थं जगतोऽर्कवत् ॥३८॥ इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ॥ प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकंपया ॥३९॥ श्रीनारद उवाच ॥ जनन्याऽभिहितः पंथाः स वै निःश्रेयसस्य ते ॥ भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना ॥४०॥ धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ एकं ह्मेवहरेस्तत्र कारणं पादसेवनं ॥४१॥ तत्तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ॥ पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥४२॥ स्नात्वानुसवनं तस्मिन्कालिंद्याः सलिले शिवे ॥ कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥४३॥ प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेंद्रियमनोमलं ॥ शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुं ॥४४॥

वासुदेवः अतएव तं भज ॥४०॥४१॥ मधुवनाख्यं तदंगच्छ यत्र मधुवने ॥४२॥ अध्ययनाद्यभावेऽपि आत्मन उचितानि योग्यानि देवतानमस्कारादीनि कृत्वेति यमनियमा उक्ताः ॥ आसनकल्पनं च कुशादिभिः स्वस्तिकादिभिश्च ॥४३॥ प्राणेंद्रियमनसां मलं चाचल्यं व्युदस्येति प्राणायामप्रत्याहारौ ॥ धारणामाह ॥ अभिध्यायेदित्यादि षड्भिः गुरुणा धीरेण मनसा गुरुं श्रीहरिं ॥४४

हरेश्चरणाभ्यां चर्चितं मंडितं ॥६२॥ अर्हितं सत्कृत्य समर्पितं अर्हणं अर्चादि यस्मै ॥६३॥ किं वा न रिष्यते न नश्यतीति
सवितर्कः प्रश्नः ॥६४॥ मात्रा सह निर्वासित इति तस्या अप्यनादरत्वात् ॥६५॥ मा स्मादंति किं स्वित्र खादंतीत्यर्थः

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः ॥ ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितं ॥६२॥ तपोवनं ग
ते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः ॥ अर्हणानार्हितो राज्ञा सुखासीन उवाच हं ॥६३॥ नारद उवाच ॥
राजन् किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता ॥ किं वा न रिष्यते कामो धर्मो वाऽर्थेन संयुतः ॥६४॥ रा
जोवाच ॥ सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना ॥ निर्वासितः पंचवर्षः सह मात्रा महान् क
विः ॥६५॥ अप्यनाथं वने ब्रह्मन् मा स्मादंत्यर्भकं वृकाः ॥ श्रांतं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखांबुजं
॥६६॥ अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ॥ योऽंकं प्रेम्णारुरुक्षंतं नाभ्यनंदमसत्तमः ॥६७॥
श्रीनारद उवाच ॥ मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशांपते ॥ तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृंक्ते यद्यशो ज
गत् ॥६८॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ॥ एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव
॥६९॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः ॥ राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमे
वान्वचिंतयत् ॥७०॥ तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीं ॥ समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषं ॥७१॥

॥६६॥ यस्य यशो जगत् प्रावृंक्ते व्याप्नोति ॥६८॥ विपुलयन् विस्तारयन् ॥६९॥७०॥ क्व वो मधुवने किंम
करोदित्यपेक्षायामाह तत्रेत्यादिना ॥ अभिषिक्तः स्नातः पस्पां प्राप्तः तां ॥७१॥ ॥

31

द्रव्याण्येवाद्रसलिलैरिति ॥ शस्तैर्दूर्वांकुरैः वन्यैर्वांशुकैः भूर्जत्वगादिभिः ॥ ५५ ॥ अधिष्ठानमाह ॥ लब्ध्वा संपाद्य ॥ द्रव्य
मयीं शिलादिभिर्निर्मितां प्र. जाभावे तु क्षित्यादेस्तुनाद्रसाद्रभूम्यां ॥ आभृतात्माधृतचित्तः मितं वन्यं भुंक्त इति तथा ॥ ५६ ॥ य

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ मंत्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः ॥ सपर्यां विविधैर्द्रव्यैः दे
शकालविभागवित् ॥ ५४ ॥ सलिलैः शुचिभिर्माल्यैः वन्यैर्मूलफलादिभिः ॥ शस्तांकुरांशुकैश्चार्चेत्तु
लस्या प्रियया प्रभुं ॥ ५५ ॥ लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यंब्वादिषु वार्चयेत् ॥ आभृतात्मा मुनिः शांतो यतवा
ङ्मितवन्यभुक् ॥ ५६ ॥ स्वेच्छावतारचरितैरचिंत्यनिजमायया ॥ करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेत्
हृदयंगमं ॥ ५७ ॥ परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ॥ ता मंत्रहृदयेनैव प्रयुंज्यान्मंत्रमूर्त्तये ॥ ५८
एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतं ॥ परिचर्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्यया ॥ ५९ ॥ पुंसाम
मायिनां सम्यक् भजतां भाववर्द्धनः ॥ श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनां ॥ ६० ॥ विरक्तश्चेंद्रिय
रतौ भक्तियोगेन भूयसा ॥ तं निरंतरभावेन भजेताऽद्धा विमुक्तये ॥ ६१ ॥

करिष्यतीति तदानीमवतार
प्राचुर्याभावात् ॥ ५७ ॥ पूर्वसेविताः सेवनं कारिताः कार्यत्वेन विहिता इत्यर्थः ॥ मंत्रहृदयेन द्वादशा
क्षरेण ॥ ५८ ॥ एवमुक्तरीत्या मनोगतं यथा भवति तथा कायादिभिर्भक्तिमत्या परिचर्यया परिचर्यमा
णो धर्मार्थकामेषु यदभिमतं तत् श्रेयो दिशतीति द्वयोरन्वयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ विरक्तो भजेत् ॥ किमर्थं विमुक्तये ॥ ६१ ॥

एवं प्राणनिरोधं कदाचिदपि न विद्मः ॥ अखिलसत्वधाम्नः सर्वप्राणिशरीरस्य तत्तस्माद् वृजिनात् क्लेशात् ॥ ८२
यतो बालात् कोऽसौ बालः कथं च तस्मात् प्राणनिरोधः इत्यत आह उत्तानपादस्य पुत्रो मयि विश्वरूपे संगतात्मा
ऐक्यं प्राप्तो वर्त्तत इति ॥ ८२ ॥ चतुर्थे अष्टमः ॥ नवमे तु हरिं स्तुत्वा लब्ध्वा तस्माद्वरान् ध्रुवः प्रत्यागत्याकरोद्राज्यं पि

देवा ऊचुः ॥ नैवं विदामो भगवन् प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्वधाम्नः ॥ विधेहि तेनोऽव जिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यं ॥ ८१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम ॥ यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा ॥ ८२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ध्रुवचरिते अष्टमोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपं ॥ सहस्रशीर्षाऽपि ततो गरुत्मता मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः ॥ १ ॥ स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभं ॥ तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २ ॥ तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववंदतांगं विनमय्य दंडवत् ॥ दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुंबन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् ॥ ३ ॥

त्रादन्नमितीर्यते ॥ एवं भगवद्वाक्येन गतभयाः ॥ १ ॥ स वै ध्रुवः योगविपाकेन दार्ढ्येन निश्चलया ॥ गरुडाधिरूढं पुरतः स्थितमपि यदा तद्दृष्टित्वादसौ नापश्यत् तदा भगवतैवांतः स्वरूपमाकृष्टं अतस्तिरोहितमुपलभ्य सुत्थितः सन् तदवस्थं यादृगंतः स्फुरितं तादृशं ॥ २ ॥ आगतसाध्वसः जातसंभ्रमः विनमय्य आनतं कृत्वा ॥ संभ्रममेवाह ॥ दृग्भ्यां प्रपिबन्निव पश्यन् वंदत आस्येन दुरवन्निव भुजाभ्यां माश्लिषन्निवा

कपित्थानि बदराणि च अशनं यस्य ॥ आत्मवृत्तिः देहस्थितिः तदनुसारेण ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ततीपंच आनयनर्द्वषदि च नयत्तु
पाधावदित्यचयः प्रतिमासमाहारसंकोचं तयोऽतिरेकं च कृतवानित्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ भूतानि शब्दादीनि
इंद्रियाणि च आशेरते च यस्मिन् तन्मन आकृष्य ब्रह्म ध्यायन् ॥ ७७ ॥ धारयमाणस्य सतः तस्य तेजः सोढुं अ

त्रिरात्रांते त्रिरात्रांते कपित्थबदराशनः ॥ आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन् हरिं ॥ ७२ ॥ द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने ॥ तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुं ॥ ७३ ॥ तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि ॥ अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ॥ ७४ ॥ चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि ॥ वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमधारयत् ॥ ७५ ॥ पंचमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः ॥ ध्यायन्ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः ॥ ७६ ॥ सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेंद्रियाशयं ॥ ध्यायन्भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किंचनापरं ॥ ७७ ॥ आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरं ॥ ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकंपिरे ॥ ७८ ॥ यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदंगुष्ठनिपीडिता मही ॥ ननाम तत्रार्द्धमिभेंद्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे ॥ ७९ ॥ तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया ॥ लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिं ॥ ८० ॥

शक्नुवंतः कंपिताः ॥ ७८ ॥ तस्यांगुष्ठेन निपीडिता आक्रांता सती मही तत्र तदा अर्द्धं ननाम समेऽशके अर्धशब्दस्य नपुंसकत्वादंशांशिनोरभेदाच्चैवं सामानाधिकरण्यं इभेन्द्रेण धिष्ठिता तरी नौर्यथा पदे पदे सव्यतो दक्षिणतश्च नमति तद्वत् ॥ ७९ ॥ अमदंपाश्चर्यमाह तस्मिन्नध्रुवे विश्वविश्वात्मकं विष्णुं आत्मनः सकाशात् अनन्यया धिया आत्माभेददृष्ट्या अभिध्यायति सति किं कृत्वा असुं प्राणं तद्द्वारं च निरुध्य विश्वमात्मन्येकीकृत्य तस्य प्राणनिरोधे कृते विश्वस्य प्राणनिरोधो जात इति भावः ॥ ८० ॥ ॥ ॥

भा॰ च॰
३२

अपिचकिंवक्तव्यंवक्त्रादयोज्ञानादिशक्तिधरानभवंतियस्मात्त्वब्रह्मणोऽपिज्ञानंत्वदधीनमेवेत्याहत्वद्दत्ता
यावयुनयाज्ञानेनभवंतंशरणंप्रपन्नोब्रह्माइदंविश्वंअचष्टअपश्यत्॥ कथंसुप्तःपुरुषःप्रबुद्धःसन्यथाप
श्यतितद्वत्अतःआपवर्ग्यायुक्तास्तेषामपिशरणंकृतविदासर्वेंद्रियजीवनेनत्वत्कृतमुपकारंजानता
कथंविस्मर्यतेएवंभक्तत्वामभजंतःकृतघ्नाइत्यर्थः॥८॥ येचमादृशाःकामाद्यर्थंभजंतितेऽतिमूढाइत्या

त्वद्दत्तयावयुनयेदमचष्टविश्वंसुप्तःप्रबुद्धइवनाथभवत्प्रपन्नः॥ तस्यापवर्ग्यशरणंतवपा
दमूलंविस्मर्यतेकृतविदाकथमार्त्तबंधो॥८॥ नूनंविमुष्टमतयस्तवमाययातेयेत्वांभवाप्य
यविमोक्षणमन्यहेतोः॥ अर्चंतिकल्पकतरुंकुणपोपभोग्यमिच्छंतियत्स्पर्शजंनरकेऽपिनॄणां
॥९॥ यानिर्वृतिस्तनुभृतांतवपादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेनवास्यात्॥ साब्रह्मणिस्व
महिमन्यपिनाथमाभूत्किंत्वंतकासिलुलितात्पततांविमानात्॥१०॥ ॥ ॥

33

ह नूनमिति॥ भवाप्ययौजन्ममरणेतद्विमोक्षहेतुंत्वामन्यहेतोःकामाद्यर्थंभजंतितेनूनंविमुष्टमत
यःवंचितचित्ताःयतस्तेकल्पतरुंत्वामर्चंतिततःकुणपतुल्येनदेहेनोपभोग्यंसुखमिच्छंतिनचेत्का
योगंपतदित्याह॥ यत्स्पर्शजंविषयसंबंधजन्यंसुखंतन्नरकेऽपिभवति॥९॥ ननुस्वर्गादिसुखंसकामैः
प्राप्यतेनिष्कामभजनेनतत्नस्यादित्यतआहयेति॥ स्वमहिमनिनिजानंदरूपेऽपिमाभूत् नभव
तीत्यर्थः अंतकस्यासिनाकालेनलुलितात्खंडितात्विमानात्पततांसानास्तीतिकिमुवक्तव्यं॥१०॥

राम॰
३२

विवक्षंतं तद्गुणान्वक्तुमिच्छंतं ॥ अतद्विदं स्तुत्यादि कर्तुमजानंतं अस्य ध्रुवस्य वा हृद्यवस्थितत्वात् ज्ञात्वा ब्र
ह्ममयेन वेदात्मकेन शंखेन ॥४॥ भगवता प्रतिपादितां गिरं प्रतिपद्येति शेषः ॥ प्रतिपद्यतामिति पाठे तां वे
दात्मिकां ॥ परिज्ञातः परात्मनोरीश्वरजीवयोर्निर्णयो येन सः ॥ अत एव भक्त्या भावः प्रेमा यस्य असत्वरं
स्थैर्येण ॥ परिश्रुतं विख्यातं उरुश्रवः कीर्तिर्यस्य तं ॥ ध्रुवा क्षितिः स्थानं यस्येति भाविनिर्देशः ॥५॥ ईशा

सतं विवक्षंतमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वाऽस्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ॥ कृतांजलिं ब्रह्ममयेन कंबुना ।
पस्पर्श बालं कृपया कपोले ॥४॥ स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः तं
भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः ॥५॥ ध्रुव उवाच ॥ योंऽतः प्रविश्य म
म वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ॥ अन्यांश्च हस्तचरणश्रवण
त्वगादीन्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यं ॥६॥ एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या माया
ख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषं सृष्ट्वाऽनुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव दारुषु विभावसुव
द्विभासि ॥७॥

नुग्रहसंप्राप्तवागाचभ्रुतत्नतिभिः ॥ द्वादशादित्यसंकाशैः श्लोकैरस्तौद्धरिं ध्रुवः ॥ यो मे
प्रसुप्तां लीनां वाचं अन्यांश्च प्राणान् इंद्रियाणि स्वधाम्ना चिच्छक्त्या संजीवयति ॥ यतः अखिलाश्चतुरा
दि ज्ञानक्रियाशक्तीर्धारयतीति तथा ॥ पुरुषाय अंतर्यामिणे ॥६॥ ननु वागादींद्रियशक्तिधरा वह्न्याद
यः प्रसिद्धा नाहमित्यत आह एक इति ॥ अनुविश्य पुरुषोंऽतर्यामी त्वमेक एव तस्या मायायाः अंस
त्सु गुणेषु इंद्रियादिषु स्थितः सन् तत्तद्रूपो नानेव भासि न तु त्वद्व्यतिरेके ज्ञानक्रियाशक्तिधरः व

तदेव भगवदनुकंपया तदुपदिष्टं ज्ञात्वेश्वररूपमनुवर्ण्य नमस्करोति कल्पांत इति ॥ एतत् त्रैलोक्यं यः पुमान् शेते स्वस्मिन्नेव दृक् न बहिर्यस्य योगनिद्रास्थत्वात् ॥ अनंतसखः शेषसहायः तदंके शेषोत्संगे ॥ यस्य नाभिरेव सिंधुः समुद्रः तस्मिन् रोहतीति तथा ॥ तस्मिन् कांचनलोकपद्मस्य गर्भे कर्णिकायां द्युमान् तेजस्वी ब्रह्मा भवतीति प्रणतोस्मीत्यर्थः ॥१४॥ ननु ममापि स्वापाद्यवस्थावत्त्वे को जीवादीशस्य भेद इत्यत आह ॥ त्वं तु व्यतिरिक्तः जीवविलक्षणः आस्से तिष्ठसि ॥ वैलक्षण्यमेवाह त्वं नित्यमुक्तः जीवस्तु त्वत्प्रसादान्मुच्यते त्वं परिशु

कल्पांत एतदखिलं जठरेण गृह्णन् शेते पुमान्स्वदृगनंतसखस्तदंके ॥ यन्नाभिसिंधुरुहकांचनलोकपद्मगर्भे द्युमान् भगवते प्रणतोस्मि तस्मै ॥१४॥ त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ॥ यद्बुद्ध्यवस्थितिमखंडितया स्वदृष्ट्या द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥१५॥ यस्मिन्विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतंति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् ॥ तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥१६॥

द्धः स तु मलिनः त्वं विबुद्धः स त्वज्ञः त्वमात्मा स तु जडः त्वं कूटस्थः स तु विकारी त्वमादिपुरुषः स त्वादिमान् ॥ त्वं तु भगवान् स तु भगहीनः त्वं त्रयाणां गुणानामधीशः स तु परतंत्रः कुत एतद्वैलक्षण्यं यद्यतः बुद्ध्यवस्थितिं बुद्धेस्ता ता अवस्था अखंडितया स्वदृष्ट्या चिच्छक्त्या द्रष्टा पश्यसि तद्बुद्धेति न न प्रत्ययातः अतो बुद्ध्यवस्थितिमित्यत्र षष्ठ्यभावः तथाभूता एव त्वं स्थितौ पालने अधिमखः यज्ञाधिष्ठाता श्रीविष्णुः ॥१५॥ तमेव ब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा नमस्करोति यस्मिन्निति ॥ पतंति अकस्माद्भवंति ॥ विश्वस्य भवो यस्मात् एकमखंडं आद्यं अनादि ॥१६॥ ॥ ॥

35

अतः कथाश्रवणाय सत्संगतिं देहीत्याह ॥ भक्तिं त्वयि प्रवहतां ॥ सातत्येन कुर्वतां ॥ ननु मोक्षं किं न याचसे अत आ-
ह ॥ येन महत्प्रसंगेन अंजसाऽयत्नत एव ॥ उल्बणं व्यसनानि यस्मिन् तं नेष्ये पारं गमिष्यामि ॥ भवद्गुणकथै-
वामृतं तस्य पानेन मत्तः सन् ॥ ११ ॥ कथामृतपानस्य मादकत्वमाह ॥ भक्तिं त्वयि प्रवहतां ते अतितरां प्रिय-
मपि मर्त्यं देहं न स्मरंति नानुसंदधते ये च सुतादयः अदः मर्त्यमनुसंबद्धाः तानपि ॥ के ते न स्मरंति ये कृत-

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयादनंत महताममलाशयानां ॥ येनांजसोल्बणमुरुव्य-
सनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥ ११ ॥ ते न स्मरंत्यतितरां प्रियमीश मर्त्यं ये चा-
न्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ॥ ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषु कृत-
प्रसंगाः ॥ १२ ॥ तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषं ॥ रूपं स्थ-
विष्ठमज ते महदाद्यनेकं नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

प्रसंगाः केषु भवदीयपदारविंदसौगंध्ये लुब्धं हृदयं येषां तेषु ॥ तुशब्देन नान्येषां केवलयोगादिनिष्ठानां
देहाभिमानानिवृत्तिं दर्शयति ॥ १२ ॥ न चैवं विद्वानपि त्वं किमित्यभिमानं वहसि अत आह तिर्यगिति तिर्यङ्
नगादिभिः परिचितं व्याप्तं संतोऽसंतश्च विशेषा यस्य महदादीन्यनेकानि कारणानि यस्य हे परम अज ते ।
इदं स्थविष्ठं विराड्रूपं केवलं वेद्मि अतः परमीश्वरस्वरूपं न वेद्मि ॥ यत्र वादः शब्दव्यापारो नास्ति त-
द्ब्रह्मस्वरूपं न वेद्मि ॥ अतोऽभिमानो न निवर्तत इति भावः ॥ १३ ॥ ॥

त्वयाऽसंकल्पितमपि मद्भक्तस्य तवइतोरादेवं भविष्यतीत्याह त्वद्भ्रातरीति ॥ सा सुरुचिः प्रवेक्ष्यति ॥२३
किंच इष्ट्वा मां यज्ञो हृदयं प्रियामूर्त्तिर्यस्य ते ॥२४॥ यतः स्थानान् ॥२५॥ अतिदिश्य दत्त्वा ॥२६॥ संकल्पजं मनो-
रथं ॥ पादसेवया प्रापितं संकल्पस्य निर्वाणं समाप्तिर्यस्मात् ॥२७॥ मायाविनः सकामस्य यत्सुदुर्लभं हरेः

त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः ॥ अन्वेषंती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति ॥२३॥ इष्ट्वा मां
यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः ॥ भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अंते मां संस्मरिष्यसि ॥२४॥ ततो गंता
सि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतं ॥ उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्त्तते यतिः ॥२५॥ मैत्रेय उवाच इ
त्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदं ॥ बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्गरुडध्वजः ॥२६॥ सोऽपि
संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितं ॥ प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरं ॥२७॥ विदु
र उवाच ॥ सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेर्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितं ॥ लब्ध्वाऽप्यसिद्धार्थमिवै
कजन्मना कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥२८॥ मैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृ
दि विद्धस्तु तान्स्मरन् ॥ नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् ॥२९॥ ध्रुव उवाच ॥ समा
धिना नैकभवेन यत्पदं विदुः सनंदादय ऊर्द्धरेतसः ॥ मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोश्छायामु
पेत्याऽपगतः पृथङ्मतिः ॥३०॥

पदं तदेकेनैकजन्मना लब्ध्वाऽपि स्वमात्मानं मन्वन् असिद्धार्थं अप्राप्तम
नोरथमिव कथममन्यत ॥ पुरुषार्थविदपि ॥२८॥२९॥ तापमेवाह समाधिनेति सार्द्धैः षड्भिः नैके अने
के भवा यस्मिन्न बहुजन्माभ्यस्तेनेत्यर्थः ॥ प्रणाम स्तुत्यादिसमये गरुडाधिरूढस्य हरेः पादच्छाया
यां स्थितमात्मानं स्मरन्नाह छायामुपेत्येति पृथङ्मतिः भेददृष्टिः सन् हा कष्टमिति भावः ॥३०॥

सकामभजनादपिमोक्षमाशासान आहहेभगवन् ॥ पुरुषार्थः परमानंदः साएवमूर्तिर्यस्य तत्तवपादपद्मं आशिषोरा
ज्यादेः सकाशात्सत्या आशीः परमार्थफलं हि निश्चितं ॥ कस्य तथातेनप्रकारेणत्वमेवपुरुषार्थ इत्येवं निष्काम
तयाअनुभजतः ॥ पद्यप्येवं तथापिहेआर्यस्वामिन्दीनान्सकामानप्यस्मान्भगवान्भवान्परिपातिसंसारभ
याद्रक्षत्येव ॥ यतः अनुग्रहे हितावरणेकातरः परवशः यथानवप्रसूतावास्ताधेनुर्वत्संसत्क्षीरंपाययति वृकादि
भ्योरक्षतिवत्तद्वत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ व्यवसितं संकल्पितं ॥ १९ ॥ तत्प्रयच्छामीत्युक्तं किंतदित्यपेक्षायामाह नान्यैरितिसार्द्धभ्यां

सत्याशिषोहिभगवंस्तवपादपद्ममाशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः ॥ अप्येवमार्यभगवान्
परिपातिदीनान्वाश्रेववत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १७ ॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ अथाभिष्टुतएवंवै
सत्संकल्पेनधीमता ॥ भृत्यानुरक्तोभगवान्प्रतिनंद्येदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहंतेव्य
वसितंहृदिराजन्यबालक ॥ तत्प्रयच्छामिभद्रंतेदुरापमपिसुव्रत ॥ १९ ॥ नान्यैरधिष्ठितंभद्रयद्भ्राजि
ष्णुध्रुवक्षिति ॥ यत्रग्रहर्क्षताराणांज्योतिषांचक्रमाहितं ॥ २० ॥ मेढ्यांगोचक्रवत्स्थास्नुपरस्तात्क
ल्पवासिनां ॥ धर्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रोमुनयोयेवनौकसः ॥ चरंतिदक्षिणीकृत्यभ्रमंतोयत्सतारकाः
॥ २१ ॥ प्रस्थितेतुवनंपित्रादत्वागांधर्मसंश्रयः ॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रंरक्षिताव्याहतेंद्रियः ॥ २२ ॥ ॥

हेभद्र ध्रुवाक्षितिर्निवासोयस्मिन् ॥ आहितमर्पितं ॥ २० ॥ धान्याक्रमणाय भ्राम्यमाणानांपशूनां बंधनस्तं
भोमेढी तस्यां बलीवर्दसमूहवत् ॥ अवांतरकल्पवासिनांपरस्तादपिस्थास्नुलोकत्रयनाशेऽप्यनश्व
रं ॥ धर्मोग्न्यादयोनक्षत्ररूपावनौकसः सप्तर्षयः यत्प्रदक्षिणीकृत्यभ्रमंतश्चरंति ॥ २१ ॥ एतच्चराज्यानं
तरंभविष्यतीत्याहप्रस्थितइतित्रिभिःपित्रादत्वावनंप्रस्थितेभावेक्तः वनंप्रतिदीर्घगमनेकृतेस
तिरक्षिताराक्षिष्यसि ॥ २२ ॥

ध्रुं

ध्रुं

एष्यत्यचिरतद्वृत्तिरे वर्षैर्वा संप्रश्नद्वाय ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणादिभिः पर्यस्तः परिवृतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अस्य राज्ञो महिष्यौ म
ध्ये उत्तमेन निमित्तैकामेव शिबिकां न रथविमानमारुह्य ॥ ४१ ॥ उपवनस्याभ्याशे समीपे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विष्वक्सेनांघ्रिसंस्प

अह्राय वाकं दे वर्षे र्षड्वेगेन धर्षितः ॥ वार्त्ताहर्त्तुरतिप्रीतोदारं प्रादान्महाधनं ॥ ३८ ॥ सदश्वं र
थमारूह्य कार्त्तस्वरपरिस्कृतं ॥ ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबंधुभिः ॥ ३९ ॥ शंखदुंदुभिनादे
न ब्रह्मघोषेण वेणुभिः ॥ निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः ॥ ४० ॥ सुनीतिः सुरुचिश्चा
स्य महिष्यौ रुक्मभूषिते ॥ आरुह्य शिबिकां सार्द्धं उत्तमेनाभिजग्मतुः ॥ ४१ ॥ तं दृष्ट्वोपवनाभ्या
श आयांतं तरसा रथात् ॥ अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ॥ ४२ ॥ परिरेभेऽगजं दोर्भ्यां दीर्घो
त्कंठमनाः श्वसन् ॥ विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबंधनं ॥ ४३ ॥ अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शी
तैर्नयनवारिभिः ॥ स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः ॥ ४४ ॥ अभिवंद्य पितुः पादावाशीर्भिश्चा
भिमंत्रितः ॥ ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः ॥ ४५ ॥ सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतम
र्भकं ॥ परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४६ ॥ यस्य प्रसन्नो भगवान् गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः ॥
तस्मै नमंति भूतानि निम्नमाप इव स्वयं ॥ ४७ ॥ उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यं प्रेमविह्वलौ ॥ अंगसं
गादुत्पुलकावस्त्रौघं मुहुरूहतुः ॥ ४८ ॥ सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतं ॥ उपगुह्य ज
हावाधिं तदंगस्पर्शनिर्वृता ॥ ४९ ॥

र्शेन हतमशेषमघं बंधनं च यस्य ॥ जात उद्दामो महान्मनोर
थो यस्य ॥ ४४ ॥ अभिमंत्रितः पितुराशीर्भिः सह तेन कृतसंभाषणः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सुरुच्याः प्रीतिं नासंभा
वितस्याह यस्येति नमंति अनुसरंति ॥ आपो यथा स्वयमेव निम्नं देशमवतरंति ॥ ४७ ॥ ऊहतुः दधतुः
॥ ४९ ॥

अनात्म्यं आत्मभ्रान्तत्वं अज्ञत्वं ॥ भवछेत्तुः यदंतवत् तद्याचेया चितवानस्मि ॥ ३१ ॥ अज्ञत्वेकारणं संभावयति मतिरिति पतद्भिः मद्पदतया अधः प्राप्नुवद्भिः अतएवासहनशीलैः नाधुनाऽप्यवमानं तद्त्पोदि सत्यमपि नारदस्यवचो योनगृहीतवानस्मि तस्य ममतिर्विदूषिता ॥ ३२ ॥ किंच ॥ दैवीमिति ॥ प्रसुप्तः स्वप्नेनिवपश्यन् द्वितीय असत्यपि भ्रातेव भ्रातृव्यः शत्रुरिति तद्रूपाद्हृद्रुजा हृदयशोकेन तप्ये तापमनुभवामि ॥ ३३ ॥ किंच मयाप्रसाद्य स्यार्थि तत्त द्वार्थं प्रार्थितमाह भवछिदमिति ॥ ३४ ॥ एतदेव सदृष्टांतमाह स्वाराज्यं निजानंदमय

अहोबतममानात्म्यंमंदभागपस्यपश्यत ॥ भवछिदः पादमूलंगत्वायाचेयदंतवत ॥ ३१ ॥ मतिर्विदूषितादेवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ॥ योनारदवचस्तथ्यंनाग्राहिषमसत्तमः ॥ ३२ ॥ दैवीमायामुपाश्रित्यप्रसुप्तइवभिन्नदृक् ॥ तप्येद्वितीयेऽप्यसतिभ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥ ३३ ॥ मयैतत्प्रार्थितंव्यर्थंचिकित्सेवगतायुषि ॥ प्रसाद्यजगदात्मानंतपसादुःप्रसादनं ॥ भवछिदमयाचेऽहंभवंभागपविवर्जितः ॥ ३४ ॥ स्वाराज्यंयछतोमौढ्यान्मानोमेभिक्षितोबत ॥ ईश्वरात्क्षीणपुण्येनफलीकारानिवाऽधनः ॥ ३५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ नवैमुकुंदस्यपदारविंदयोरजोजुषस्तातभवादृशाजनाः ॥ वांछंतितद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनोयदृछयालब्धमनःसमृद्धयः ॥ ३६ ॥ आकर्ण्यात्मजमायांतंसंपरेत्ययथागतं ॥ राजानश्रद्दधेभद्रमभद्रस्यकुतोमम ॥ ३७ ॥

कुतः सकाशाद्भिमानः क्षीणपुण्येनमयाभिक्षितः याचितः क्षीणेन पुण्येनेति वादरिद्रं तवसंबंधः यथाऽधनः ईश्वराच्चक्रवर्तिनः फलीकारान्सतुषतंदुलकणान् याचते तद्वत् ॥ ३५ ॥ एवं निस्पृहत्वं तस्य युक्तमित्याह ॥ न स्पदास्य विना अन्यमर्थमात्मनो नैव वांछंति ॥ यदृछयैवलब्धेन मनसः समृद्धिर्येषां ते ॥ ३६ ॥ प्रस्तुतमाह आकर्ण्येति संपरेत्य मत्वा ॥ आगतमाकर्ण्य यथानश्रद्दधे विश्वासंनचकार ॥ अभद्रस्य मम भद्रं कुतः इति मत्वा ॥ ३७ ॥

त

उपजह्रुः व्यकिरन् सत्यः ॥५७॥६१॥ यत्र भवनोत्तमे ॥६२॥६३॥ कुमुत्कुमुदं पद्मादिमत्यो वाप्यः ॥६४॥६५॥ ऊढवयसं

उपजह्रुः प्रयुंजाना वात्सल्यादाशिषः सतीः ॥ शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं पितुः ॥५९॥ महा
मणिव्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे ॥ लालितो नितरां पित्रा न्यवसद्दिवि देववत् ॥६०॥ पयःफेननि
भाः शय्या दांता रुक्मपरिच्छदाः ॥ आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः ॥६१॥ यत्र स्फटिककु
ड्येषु महामारकतेषु च ॥ मणिप्रदीपा आभांति ललनारत्नसंयुताः ॥६२॥ उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरम
रद्रुमैः ॥ कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥६३॥ वाप्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः ॥ हंसका
रंडवकुलैर्जुष्टाः चक्राह्वसारसैः ॥६४॥ उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तं ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वाऽद्भुतत
मं प्रपेदे विस्मयं परं ॥६५॥ वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च संमतं ॥ अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे
भुवः पतिं ॥६६॥ आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशांपतिः ॥ वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो
गतिं ॥६७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ प्रजापतेर्दु
हितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः ॥ उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ ॥१॥ इलायामपि भार्यायां वा
योः पुत्र्यां महाबलः ॥ पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत् ॥२॥ राम ॥

प्राप्तयो वनं अनुरक्ताः प्रजा यस्मिन् ॥६६॥ प्रवयसं वृद्धं ॥६७॥ चतुर्थे नवमः ॥ दशमे भ्रातृहंतॄणां य
क्षाणामकरोद्वधं ॥ एक एवालकां गत्वा तस्य विक्रम उच्यते ॥१॥ योषितां रत्नमिवातिमनोहरं कन्यारत्नं चेति वा ॥२॥

देवीरवीरसुवोध्रुवमातुः ॥ अभिषिच्यमानाभ्यां स्तनाभ्यां पपस्तदा सुस्राव ॥५०॥ चिरं नष्टः दर्शनमप्राप्तः रक्षितारक्षिष्यति ॥५१॥५२॥ एवमिति व्यवहितपित्राख्यपलालनं परामृश्यते ॥५३॥ पुरं वर्णयति तत्र तत्रेति चतुर्भिः सवृंदैः फलमंजरीयुक्तैः पूगानां पोतैर्बालवृक्षैः तद्विधैः सवृंदैः उपस्कृतं प्रतिद्वारमित्यन्वयेणान्व

पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्रजैः सलिलैः शिवैः ॥ तदाऽभिषिच्यमानाभ्यां वीरवीरसुवो मुहुः ॥५०॥ तं शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्त्तिहा ॥ प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मंडलं भुवः ॥५१॥ अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भगवान्प्रणतार्त्तिहा ॥ यदनुध्यायिनो वीरा मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयं ॥५२॥ लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः ॥ आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत्पुरं ॥५३॥ तत्र तत्रोपसंक्लृप्तैर्लसन्मकरतोरणैः ॥ सवृंदैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैश्च तद्विधैः ॥५४॥ चूतपल्लववासःस्रक्मुक्तादामविलंबिभिः ॥ उपस्कृतं प्रतिद्वारं अपांकुंभैः सदीपकैः ॥५५॥ प्राकारैर्गोपुरागारैः शातकुंभपरिच्छदैः ॥ सर्वतोऽलंकृतं श्रीमद्विमानशिखरद्युभिः ॥५६॥ मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गं चंदनचर्चितं ॥ लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तंडुलैर्बलिभिर्युतं ॥५७॥ ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ॥ सिद्धार्थाक्षतदध्यंबुदूर्वापुष्पफलानि च ॥५८॥

यः ॥५४॥ चूतपल्लवानां वासांसि च स्रजश्च मुक्तादामानि च तेषां विशिष्टं लंबनमस्ति येषु कुंभेषु ॥५५॥ गोपुरैरगारैश्च शातकुंभाः परिच्छदाः परिकरा येषु ॥ विमानानामिव शिखरैर्द्युतिर्येषां ॥५६॥ चत्वरमंगणं रथ्या महामार्गाः अट्टश्चत्वरस्योपरि निर्मिता भूमिका मार्गोऽवांतरः मृष्टाः संमार्जिताः चत्वरादयो यस्मिन् ॥५७॥ सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः अक्षतापवाः ॥५८॥

भा॰ च॰
३८

सूर्यतुल्यः ॥ १४ ॥ यातुधानेषु राक्षसेषु जयका शिषु जितं जितमिति जयप्रकाशकेषु सत्सु ॥ अधमतं संचारयामास
॥ १६ ॥ वर्माणि कवचानि ॥ १७ ॥ शिरः प्रमुखैरास्तृता प्रकीर्णा रणक्षितिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रायः बाहुल्येन विद्र

हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यतां ॥ हतोयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे ॥ १४ ॥ नदत्सु
यातुधानेषु जयकाशिष्वथो मृधे ॥ उदतिष्ठद्यशस्तस्य नीहारादिव भास्करः ॥ १५ ॥ धनुर्विस्फूर्जय
न्नुग्रं द्विषतां खेदमुद्वहन् ॥ प्रक्षोभयत्पृधमहाघोरं सैनानीकमिवानिलः ॥ १६ ॥ तस्य ते चापनिर्मुक्ता
भित्वा वर्माणि रक्षसां ॥ कायान्निर्विविशुस्तिग्मा गिरीनशनयो यथा ॥ १७ ॥ भल्लैः संछिद्यमानानां शि
रोभिश्चारुकुंडलैः ॥ ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयबन्धुभिः ॥ १८ ॥ हारकेयूरमुकुटैरुरस्मीषैश्च म
हाधनैः ॥ आस्तृतास्तारणभुवो रेजुर्वीरमनोहराः ॥ १९ ॥ हतावशिष्टा इतरे रणाजिरा द्दोगणाः क्षत्रिय
वर्यसायकैः ॥ प्रायो विवृक्णावयवा विदुद्रुवुर्मृगेंद्र विक्रीडितयूथपा इव ॥ २० ॥ अपश्यमानः सत
दाऽन्ततापिनं महामधे कंचन मानवोत्तमः ॥ पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशत्तदा द्विषां नमायिनां वेद चिकी
र्षितं जनः ॥ २१ ॥ इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं यत्तः परेषां प्रतियोगशंकितः ॥ शुश्राव शब्दं जलधे
रिवेरितं नभस्वतो दिक्षुरजोऽथ वृदृश्यत ॥ २२ ॥ क्षणेनाछादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः ॥ विस्फुर
त्तडिता दिक्षु त्रासयत्स्तनयित्नुना ॥ २३ ॥

नः

38

क्णाः संछिन्नाश्चावयवा येषां ॥ २० ॥ आततायिनं शस्त्र
याणि ॥ २१ ॥ इति ब्रुवन्नित्यत्रापि नमापिनामित्यादेरनुषंगः चित्ररथो क्रुवः ॥ यत्तः यत्नवान्प्रतियोगः
पुनरुपयोगः तस्माच्छंकितः ॥ नभस्वतो वायोर्हेतोः ॥ २२ ॥ विस्फुरंत्यस्तडितो यस्मिन्तेन त्रासयंतस्तन

[illegible]

राम॰
३८

यक्षेण द्रोणि हिमवति हतः ॥ आजानीति पाद्ये युद्धे ॥ अस्वर्गतिं गता मृतेत्यर्थः ॥३॥ कोपामर्षशुचां द्वंद्वैक्यं तेनार्पितो व्याप्तः जैत्रं जयशीलं ॥ पुण्यजनालयं अलकां ॥४॥ रुद्रानुचरा भूतादयः ॥५॥ दध्मौ वादितवान् ॥ येन शंखवादनेन

उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा ॥ हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्माता ऽस्वर्गतिं गता ॥३॥ ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पितः ॥ जैत्रं स्पंदनमास्थाय गतः पुण्यजनालयं ॥४॥ गत्वोदीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेवितां ॥ ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसंकुलां ॥५॥ दध्मौ शंखं बृहद्बाहुः खं दिशश्चानुनादयन् ॥ येनोद्विग्नदृशः क्षत्तरुपदेव्यो ऽत्रसन्भृशं ॥६॥ ततो निःक्रम्य बलिनः उपदेवमहाभटाः ॥ असहंतस्तं निनादमभिपेतुरुदायुधाः ॥७॥ स तानापततो वीर उग्रधन्वा महारथः ॥ एकैकं युगपत्सर्वानहनन्बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥८॥ ते वै ललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव हि ॥ मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन्कर्म तस्य तत् ॥९॥ ते ऽपि चामुममृष्यंतः पादस्पर्शमिवोरगाः ॥ शरैरविध्यन्युगपद्द्विगुणं प्रचिकीर्षवः ॥१०॥ ततः परिघनिस्त्रिंशैः प्रासशूलपरश्वधैः ॥ शक्त्यृष्टिभिर्भुशुंडीभिश्चित्रवाजैः शरैरपि ॥११॥ अभ्यवर्षन्प्रकुपिताः सरथं सह सारथिं ॥ इच्छंतस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानि त्रयोदश ॥१२॥ औत्तानपादिः स तदा शस्त्रवर्षेण भूरिणा ॥ न एवादृश्यताच्छन्न आसारेण यथा गिरिः ॥१३॥

हे क्षत्तः उपदेव्यो यक्षस्त्रियः ॥६॥७॥ एकैकं त्रिभिस्त्रिभिः ॥ इत्येवं सर्वान्त्रयोदशायुतानि युगपदहन् जघान ॥८॥९॥ ते ऽपि तत्कर्मासहमाना अमुमविध्यन् ॥ द्विगुणं यथा भवति षड्भिः षड्भिः प्रतिकर्तुमिच्छंतः ॥१०॥ चित्रवाजैः विचित्रपक्षैः ॥११॥१२॥ धारासंपातेन छन्नो गिरिरिव नैवादृश्यत ॥१३॥ ॥

क्लेशारागादयोयथा॥२॥ किंच॥ तस्यार्षास्त्रं ऋषेर्नारायणादुद्भूतमस्त्रं प्रयुंजतः संदधतः सतः सुवर्णमयाः
पुंखाः मूलप्रांता येषां कलहंसानां वासांसि पत्राणि येषां ते शरा विनिःसृता द्विषद्बलं प्रविविशुः॥ शिलीमुख

संधीयमानएतस्मिन्मायागुह्यकनिर्मिताः॥ क्षिप्रंविनेशुर्विदुरक्लेशाज्ञानोदयेयथा॥२॥ तस्यार्षा
स्त्रंधनुषिप्रयुंजतः सुवर्णपुंखाःकलहंसवाससः॥ विनिःसृताआविविशुर्द्विषद्बलंयथावनं
भीमरवाःशिखंडिनः॥३॥ तैस्तिग्मधारैःप्रधनेशिलीमुखैरितस्ततःपुण्यजनाउपद्रुताः॥ तम
भ्यधावन्कुपिताउदायुधाःसुपर्णमुन्नद्धफणाइवाहयः॥४॥ सतान्पृषत्कैरभिधावतोमृधेनि
कृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान्॥ निनायलोकंपरमर्कमंडलंव्रजंतिनिर्भिद्ययमूर्ध्वरेतसः॥५॥
तान्हन्यमानानभिवीक्ष्यगुह्यकाननागसश्चित्ररथेनभूरिशः॥ औत्तानपादिंकृपयापि
तामहोमनुर्जगादोपगतःसहर्षिभिः॥६॥ मनुरुवाच॥ अलंवत्सातिरोषेणतमोद्वारेणपाप्म
ना॥ येनपुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः॥७॥ नाऽस्मत्कुलोचितंतातकर्मैतत्सद्विगर्हि
तं॥ वधोयदुपदेवानामारब्धस्तेऽकृतैनसां॥८॥

39

ग्रहणात्॥३॥ प्रधनेयुद्धे॥ उन्नद्धाउच्छ्रिताःफणायेषांतेसर्पाः॥४॥ पृषत्कैर्बाणैर्निकृत्ताबाह्वादयोये
षांतान्परंलोकंनिनाय॥ कथंभूतं॥ ऊर्ध्वरेतसःसंन्यासिनोऽर्कमंडलंनिर्भिद्ययंव्रजंतितं॥ तानना
नागसोनिरपराधान्॥६॥ तमसोनरकस्यद्वारेणयेनरोषेण॥७॥ ॥८॥ ॥

वच्छ्रषुः निपेतुरित्यर्थः ॥ नसज्जतिशरीरमित्यस्य गिरिशृङ्गेष्वादिभेदस्तु पुस्त्वमार्षं भेदां सि अस्पागतो निपेतुः ॥ २४
साश्मवर्षिणाः अश्मसहितं यद्वर्षं तद्वंतः ॥ २५ ॥ अश निवन्निश्वासो येषां त्रासमानिभयंकरा णि ॥ २६ ॥ २७ ॥ ति
ग्मा क्रूरा गतिः प्रवृत्तिर्येषां असुरराक्षसादिशब्दैर दूरांतरत्वेन यत्ताणवो च्यंते ॥ २८ ॥ तस्य शंकल्पाणां आशंस

ववृषरुधिरौघाः सवृ प्य विरामत्त्वमेदसः ॥ निपेतुर्गगनादस्य कबंधान्यग्रतोऽनद्य ॥ २४ ॥ ततः खेदृश्यप
तगिरिर्निपेतुः सर्वतोदिशं गदाप रिघनिस्त्रिंशमुशल्लाः साश्मवर्षिणाः ॥ २५ ॥ अहयोशनिनिःश्वासाव
मंतोग्निरुषाऽसिभिः ॥ अभ्यधावन्गजामत्ताः सिंहव्याघ्राश्चपृथशः ॥ २६ ॥ समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः प्लावय
न्सर्वतो भुवं ॥ आससाद महाह्रादः कल्पांत इव भीषणाः ॥ २७ ॥ एवंविधान्यनेकानि त्रासनान्यऽमन
स्विनां ॥ ससज्जुस्तिग्मगतय आसुर्या माययाऽसुराः ॥ २८ ॥ ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैस्तां मायामतिदुस्तरां ॥
निशम्य तस्य मुनयः शमाशंसन समागताः ॥ २९ ॥ मुनय ऊचुः ॥ औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
देवः क्षिणोत्ववनतार्त्तिहरो विपक्षान् ॥ यन्नामधेयमभिधाय निशम्य वाद्धा लोकोऽञ्जसा तरति दु
स्तरमंग मृत्युं ॥ ३० ॥ इति चतुर्थे दशमोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ निशम्य वदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः
संदधेस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितं ॥ १ ॥

न प्रार्थितवंतः ॥ २९ ॥ तव विपक्षान् शत्रून्नाशयतु अद्धा साक्षात्
अंजः सुखेनैव मृत्युं तरति ॥ ३० ॥ चतुर्थे दशमः ॥ एकादशे तु यक्षाणां क्षयं हृष्ट्वा मनुः स्वयं ॥ आगत्य वारया
मास ध्रुवं तत्त्वोपदेशतः ॥ एवं गदतां वचनमुपदेशमिव निशम्य उपस्पृश्य आचम्य यन्नारायणनिर्मितं न

भा॰ च॰
४०

एवं तावत्सर्गः प्रवर्त्तते॥ एवं पालकाकारेण परिणतैर्भूतैरेव स्थितिः हंतृदेहाकारपरिणतैः संयमः स च परमात्मनो मायया गुणानां व्यतिकरात् न तु स्वतः॥१६॥ ननु जडानां देहानां गुणानां वा कथं सर्गादिहेतुत्वं तत्राह निमित्तमात्रं पुरुषर्षभ ईश्वरः॥ यत्र यस्मिन्निमित्ते सति कार्यकारणात्मकं विश्वं भ्रमति परिवर्त्तते॥ यथा अयस्कांते निमित्ते सति लोहं प्रवर्त्तते तद्वत्॥१७॥ ननु स चेन्निमित्तं तर्हि तस्याविशेषात् युगपदेव सर्गादित्रयं भवेत् अत आह स खल्विति॥ कालशक्त्या क्रमेण गुणानां प्रवाहः क्षोभः तेन विभक्तं सृष्ट्यादिविषयं वीर्यं शक्तिर्यस्य ननु कालोपि गुणान्पु यदेव क्षोभयतु तत्राह चेष्टा कालशक्तिः दुर्विभाव्या अचिंत्या॥१८॥ ननु पित्रादिः सृजति पालयति राजादिः निहंति

एवं प्रवर्त्तते सर्गः स्थितिः संयम एव च॥ गुणव्यतिकराद्राजन्मायया परमात्मनः॥१६॥ निमित्तमात्रं तत्रासीन्निर्गुणः पुरुषर्षभः॥ व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं यत्र भ्रमति लोहवत्॥१७॥ स खल्विदं भगवान् कालशक्त्या गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः॥ करोत्यकर्तैव निहंत्यहंता चेष्टा विभूम्नः खलु दुर्विभाव्या॥१८॥ सोऽनंतोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः॥ जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकं॥१९॥ न वै स्वपक्षोऽस्य विपक्ष एव वा परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः॥ तं धावमानमनुधावन्त्यनीशा यथा रजांस्यनिलं भूतसंघाः॥२०॥

४०

च चोरादिः न त्वीश्वरः तत्राह स इति जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादि जनयन् राजादिकृतमंतकं चोरादिकं तन्मृत्युहेतुना मारयन् अंतकरः॥ स्वयं तु अनंतो नाशरहितः अव्ययः अक्षीणशक्तिः अयं भावः पित्रादयोऽन्यतंत्रत्वादिमं तो न स्वातंत्र्येण कारणं किं त्वीश्वर एव तन्नियंता सर्वकारणमिति॥१९॥ न चैवं कुर्वतोपि वैषम्यप्रसक्तिः पक्षपाताभावादित्याह द्वाभ्यां न वा इति मृत्युरूपस्य॥ समं यथा भवति तथा प्रजाः कर्मभूता विशतः तस्य साम्येपि भूतेषु फलवैषम्यं तत्कर्मतंत्रत्वादिति सदृष्टांतमाह॥ तं धावंतमनु अनीशाः कर्माधीना भूतसंघा धावंति॥ अनिलं धावंतमनु रजांसीव तत्र यथा रजसां तमःप्रकाशजलाग्न्यादिप्रवेशोऽपि नानिलस्य वैषम्यमेवमीश्वरस्यापीति भावः॥२०॥

राम॰
४०

ननुभद्रानहंतारःकथममकृतेनसोऽतआहनन्विति॥९॥सत्यप्यपराधेचैतदुचितंनभवतीत्याहनायमिति
परागृह्यपराङ्मुखंदेहमात्मानंगृहीत्वापशवोयथादेहाभिमानादन्योन्यंघ्नंतितथाभूतानांवैशसंहिंसे
तियत्॥१०॥त्वंचबाल्येसाधुःसन्निदानींकथमन्यथाकृतवानित्याहसर्वभूतात्मभावेनेतित्रिभिः॥११॥अनु
ध्यातःहरेस्त्वद्दिदृक्षितःज्ञातवानतत्पुंसांहरिदासानामपिसाधुत्वेनसंमतः॥१२॥सतांव्रतमेवाहमहत्सु

नन्वेकस्यापराधेनप्रसंगाद्बहवोहताः॥भ्रातुर्वधाभितप्तेनत्वयांगभ्रातृवत्सल॥९॥नायंमार्गोहि
साधूनांहृषीकेशानुवर्तिनां॥यदात्मानंपरागृह्यपशुवद्भूतवैशसं॥१०॥सर्वभूतात्मभावेनभू
तावासंहरिंभवान्॥आराध्यापदुराराध्यंविष्णोस्तत्परमंपदं॥११॥सत्वंहरेरनुध्यातस्तत्पुंसाम
पिसंमतः॥कथंत्ववद्यंकृतवाननुशिक्षन्सतांव्रतं॥१२॥तितिक्षयाकरुणयामैत्र्याचाऽखिल
जंतुषु॥समत्वेनचसर्वात्माभगवान्संप्रसीदति॥१३॥संप्रसन्नेभगवतिपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः॥वि
मुक्तोजीवनिर्मुक्तोब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥१४॥भूतैःपंचभिरारब्धैर्योषित्पुरुषएवहि॥तयोर्व्यवाया
त्संभूतिर्योषित्पुरुषयोरिह॥१५॥

तितिक्षयानीचेषुकरुणयासमेषुमैत्र्याअखिलेषुजंतुषुसमत्वेनच
१३॥१४॥ततःकृतार्थोभवतीत्याह॥संप्रसन्नेसतिगुणैर्विमुक्तोऽनावृतस्तत्कार्याज्जीवेनलिंगशरीरेणनिर्मुक्तः
सन्निर्वाणंसुखात्मकंब्रह्मप्राप्नोति॥१४॥भातइदंतत्वमंगीकृत्योक्तं॥इदानींतुनात्मनोभ्रातृपुत्रादिसंबंधः
नचान्योन्यंहंतृत्वादिकमपीत्याहदशभिः॥भूतैःपंचभिरारब्धैर्देहाकारेणपरिणतैर्योषित्पुरुषश्चेतिप्र
सिद्धः॥तयोर्व्यवायात्मैथुनात्संभूतिरन्ययोर्योषित्पुरुषयोरिहसंसारेभवति॥१५॥ ॥

अनहंकारत्वे हेतुमाह एष इति ॥२६॥ सत्त्वमीश्वर एव कर्त्ता तथाऽप्यहंकारादिमयानत्यकृतं शक्तमितिचेदत आ
ह तमेवेति चतुर्भिः मृत्युमभक्तानांमृतंभक्तानां त्वमत उपेहि शरणंगच्छ ॥ तमेवेत्यवधारणे हेतुः यस्मै नसि नासि
कायां दामभिर्बद्धा गाव इव विश्वसृजोपि नामभिर्यंत्रिता बद्धाः संतो बलिंहरंति ॥ तत्कारितं कर्म कुर्वंतीत्यर्थः ॥ २७

एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः ॥ स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च ॥२६॥ तमेवमृ
त्युममृतं तात दैवं सर्वात्मनोपेहि जगत्परायणं ॥ यस्मै बलिं विश्वसृजो हरंति गावो यथा वै नसि
दामयंत्रिताः ॥२७॥ यः पंचवर्षो जननीं त्वं विहाय मातुः सपत्न्या वचसा भिन्नमर्मा ॥ वनं गतस्तपसा
प्रत्यगक्षमाराध्य लेभे मूर्द्धि पदं त्रिलोक्याः ॥२८॥ तमेवमंगात्मनि मुक्तविग्रहे व्यपाश्रितं निर्गुणमे
कमक्षरं ॥ आत्मानमन्विच्छ विमुक्तमात्मदृग्यस्मिन्निदं भेदमसत्प्रतीयते ॥२९॥ त्वं प्रत्यगात्म
नि तदा भगवत्यनंत आनंदमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ॥ भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्याग्रंथिं
विभेत्स्यसि ममाह मिति प्ररूढं ॥ ३०॥

तदाराधनं च तव सुशकमेवेत्याह यः पंचवर्षः स त्वय
माराध्य त्रिलोक्या मूर्द्धि पदं स्थानं लेभे लब्धवानसि इदानीं तमेवात्मनि अन्विच्छ अवलोकयेत्युत्तरेण ॥ अव्ययः
प्रत्यं चि अक्षाणि यस्मिन्नांद्रियाविशेषाणां वा ॥२८ हरिं ध्यायंतं प्रत्याह ॥ अंग अध्रुव मुक्त विरोधे आत्म
नि मनसि व्यपाश्रितं अवस्थितं ॥ आत्मदृक् प्रत्यग्दृष्टिः सन् अयं भेदो यस्मिन् तत् इदं भेदमसदे
व विश्वं यस्मिन् प्रतीयते तं ॥२९॥ तदन्वेषणफलमाह ॥ त्वं तदा अन्वेषणकाल एव ॥ ३०॥

अपचयं अकालमृत्युं उपचयं कालमृत्योरपि रक्षां ॥ यद्वा ॥ अपचयं मशकादौ उपचयं देवादौ स्वस्थत्वात् ॥ उपचयाप
चयाभ्यां रहितो ऽसौ विभुर्दुःस्थस्य कर्माधानस्य विदधाति ॥२१॥ एवं भूतश्चेश्वरः सर्ववादिसंमतः विवादस्तु
नाममात्र इत्याह केचिदिति पुंसः कामं वा स्याय नादयः श्रुतिश्च ॥ कामो कार्षीत् कामः करोति कामः कर्त्ता का
मः कारयितेत्यादि ॥२२॥ ननु कर्मादानां जडत्वादिना स्वरूपतो ऽपि भिन्नत्वात्कथमेकमतं तत्राह ॥ अव्यक्तस्य
अनएवाप्रमेयस्य ॥ तथा ऽपि सत्त्वे हेतुः नानाशक्तीनां महदादानामुदयो यस्मात् ॥ चिकीर्षितमेव तावत्को

आयुषो ऽपचयं जंतोस्तथैवोपचयं विभुः ॥ उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुःस्थस्य विदधात्यसौ ॥२१॥ केचित्कर्म
वदंत्येनं स्वभावमपरे नृप ॥ एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे ॥२२॥ अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युद
यस्य च ॥ न वै चिकीर्षितं तात को वेदाथ स्वसंभवं ॥२३॥ न चैते पुत्रक भ्रातुर्हंतारो धनदानुगाः ॥ विसर्गा
दानयोस्तात पुंसो दैवं हि कारणं ॥२४॥ स एव विश्वं सृजति स एवावति हंति च ॥ अथापि ह्यनहंकारान्ना
ज्यते गुणकर्मभिः ॥२५॥

पि न वेद अथ स्वस्य संभवो यस्मात् तमीश्वरं को वेद अद्देतिपाठे साक्षात् अतस्त
त्त्वज्ञानाभावाद्विशेषांशे विवाद इत्यर्थः तथा च श्रुतिः को ऽद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं
विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आबभूव इत्यादि ॥२३॥ ईश्वरवादस्य प्रकृतोपयो
गमाह न चैते भ्रातुर्हंतारः ॥ उक्तमेव हेतुमनुवदति विसर्गादानयोर्मृत्युजन्मनोः यद्वा विसर्गः सृ
ष्टिः आदानं संहारः दैवमीश्वर एव हि कारणं ॥२४॥ तथापि निर्लेपतामाह स एवेति ॥२५॥

भा॰च॰
४२

तत्तस्मात् गत्वा च भगवंतं भजस्वेत्युत्तरेणान्वयः॥ सर्वभूतात्मको विग्रहो यस्य॥५॥६॥ कामं मत्तः संकोचेन अविशंकि
तः निर्भयः अनंतरं अंतिनिकटं॥७॥ स वरायचोदित इत्यनुवादरूपं पथग्वाक्यं अतः स च वव्रे इति तन्नकृदस्यापो

तद्गच्छ ध्रुव भद्रं ते भगवंतमधोक्षजं॥ सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहं॥५॥ भजस्व भज
नीयांघ्रिमभवाय भवछिदं॥ युक्तं विरहितं शक्त्या गुणमय्यात्ममायया॥६॥ वृणीहि कामं नृपय
न्मनोगतं मत्तस्त्वमौत्तानपदेऽविशंकितः॥ वरं वरार्होऽम्बुजनाभपादयोरनंतरं त्वां वयमंग
शुश्रुम॥७॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ स राजराजेन वराय चोदितो ध्रुवो महाभागवतो महामतिः॥ हरौ
स वव्रेऽचलितां स्मृतिं यया तरत्ययत्नेन दुरत्ययं तमः॥८॥ तस्य प्रीतेन मनसा तां दत्वैडविलस्ततः
पश्यतोंऽतर्दधे सोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत॥९॥ अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः॥ द्रव्यक्रिया
देवतानां कर्म कर्मफलप्रदं॥१०॥ सर्वात्मन्यच्युतेसर्वे तीव्रौघां भक्तिमुद्वहन्॥ ददर्शात्मनि भू
तेषु तमेवावस्थितं विभुं॥११॥ तमेवं शीलसंपन्नं ब्रह्मण्यं दीनवत्सलं॥ गोप्तारं धर्मसेतूनां मेने
निरे पितरं प्रजाः॥१२॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशास क्षितिमंडलं॥ भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगै
रशुभक्षयं॥१३॥ एवं बहुसवं कालं महात्मा विचलेंद्रियः॥ त्रिवर्गौपयिकं नीत्वा पुत्रायादान्नृपास
नं॥१४॥ मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि॥ अविद्यारचितस्वप्नगंधर्वनगरोपमं॥१५॥

नहृत्तं॥८॥९॥द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मसाध्यं फलरूपं कर्मफलप्रदं चेत्यर्थः॥१०॥ सर्वस्यात्मनि अ सर्वे स
र्वोपाधिवर्जिते॥११॥१२॥ अभोगैर्यज्ञाद्यनुष्ठानैः॥१३॥ बहवः सवा यागाः संवत्सरा वा यस्मिन् तं कालं त्रिवर्ग
साधकं नीत्वा अविचलानि संयतानीद्रियाणि यस्य॥१४॥ इदं देहादि भगवन्मायया आत्मनि तस्मिन् रचितम

रामः
४२

उपदेशसारमाह संयच्छेति द्वाभ्यां प्रतीपं प्रतिकूलं अगदेनौषधेन यथा रोगं निपच्छति । येन रोषेणोपसृष्टा
त्पुरुषात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत्र त्वया कार्यमित्याह हेलनमिति द्वाभ्यां ॥ यच्चतः जघ्निवान् घातितवान् ॥ ३३
३४ ॥ ३५ ॥ इति चतुर्थे एकादशः ॥ द्वादशे धनदेनाभिनंदितः पुरमागतः । यज्ञैरिष्ट्वा हरेः स्थानमारुरोह

संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परं । श्रुतेन भूयसा राजन् अगदेन यथामयं ॥ ३१ ॥ येनोपसृष्टात्
पुरुषात् लोक उद्विजते भृशं । न बुधस्तद्वशं गच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ॥ ३२ ॥ हेलनं गिरिशभ्रातु
र्धनदस्य त्वया कृतं । यज्जघ्निवान् पुण्यजनान् भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥ ३३ ॥ तं प्रसादय वत्साशु
संनत्या प्रश्रयोक्तिभिः । न यावन्महतां तेजः कुलं नो भिभविष्यति ॥ ३४ ॥ एवं स्वायंभुवः पौत्रम
नुशास्य मनुर्ध्रुवं । तेनाभिवंदितः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
चतुर्थस्कंधे एकादशोध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुध्य वैशसादपेतमन्युं भगवान्
धनेश्वरः । तत्रागतश्चारणयक्षकिंनरैः संस्तूयमानोऽभ्यवदत् कृतांजलिं ॥ १ ॥ धनद उवाच ॥ भो
भोः क्षत्रियदायाद परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ । यत्त्वं पितामहादेशाद्वैरं दुस्त्यजमत्यजः ॥ २ ॥ न भवा
नवधीद्यक्षान्न यक्षा भ्रातरं तव । काल एव हि भूतानां प्रभुरप्ययभावयोः ॥ ३ ॥ अहं त्वमित्यपार्था धीर
ज्ञानात्पुरुषस्य हि । स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्यानाद्यया बंधविपर्ययौ ॥ ४ ॥

तिकीर्त्यते ॥ वैशसाद्वधान्निवृत्तं ज्ञा

त्वा ॥ १ ॥ हे क्षत्रियदायाद क्षत्रियपुत्र अत्यजः त्यक्तवानसि ॥ २ ॥ न च वैरस्य कारणमस्तीत्याह न भवानिति ॥ अप्यय
भावयोर्नाशजन्मनोः ॥ ३ ॥ कथं तर्हि अहं हंतेत्यादिबुद्धिस्तत्राह अहं त्वमिति ॥ आभाति प्रकाशते नायत
इत्यर्थः ॥ अतद्ध्यानाद्देहानुसंधानात् । यया धिया बंधः विपर्ययो दुःखादिः ॥ ४ ॥ ॥

उत्तमगायः पुण्यश्लोकः तस्य किंकरौ तौ विज्ञाय मधुद्विषः पार्षत्प्रधानाविति हेतोः साध्वसेन संभ्रमेण विस्मृतपूजा
क्रमः केवलं तस्य नामानि गृणन्ननाम ॥२१॥२२॥ सुभद्रं ते इति सशरीरस्यैव विष्णुपदारोहाभिप्रायं ॥ अतीतृपत्तोषि
तवान् ॥२३॥ आवां तस्य पार्षदौ ॥२४॥ सुदुर्जयत्वे हेतुः सूरयः सप्तर्षयोपि यत्प्राप्य केवलमधः स्थिताः पश्यंति य

विज्ञाय तावुत्तमगायकिंकरावभ्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः ॥ ननाम नामानि गृणन्मधुद्विषः पार्ष
त्प्रधानाविति संहतांजलिः ॥२१॥ तं कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसं बद्धांजलिं प्रश्रयनम्रकंधरं ॥ सुनं
दनंदावुपसृत्य सस्मितं प्रत्यूचतुः पुष्करनाभसंमतौ ॥२२॥ श्रीसुनंदनंदावूचतुः ॥ भोभो राजन्
सुभद्रं ते वाचं नोऽवहितः शृणु ॥ यः पंचवर्षस्तपसा भवान्देवमतीतृपत् ॥२३॥ तस्याखिलजगद्धा
तुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः ॥ पार्षदाविह संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदं ॥२४॥ सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया
यत्सूरयोऽप्राप्य विचक्षते परं ॥ आतिष्ठ तच्चंद्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः परियंति दक्षिणं ॥२५॥ अना
स्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यंग कर्हिचित् ॥ आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णोः परमं पदं ॥२६॥ एतद्विमानप्र
वरमुत्तमश्लोकमौलिना ॥ उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि ॥२७॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ निश
म्य वैकुंठनियोज्यमुख्ययोर्मधुच्युतां वाचमुरुक्रमप्रियः ॥ कृताभिषेकः कृतनित्यमंगलो मुनीन्प्र
णम्याशिषमभ्यवादयत् ॥२८॥

चंद्रादयः प्रदक्षिणं यथा भवति एवं परिक्रामंति तत्तदा तिष्ठ ॥२५॥२६॥ आयु
ष्मन्नित्यपि सशरीरयानाभिप्रायमेव ॥२७॥ मधु च्यवते स्रवतीति मधुच्युत् तां पाठांतरे मधुच्युतं तस्यां
तामसृतस्राविणीमित्यर्थः ॥ कृतं नित्यकर्म मंगलं चालंकरणं येन अभ्यवादयत वादयामास ॥२८॥

आत्मादेहः॥आत्मादिमायिकमपिपुनःकालेनोपसृष्टमनित्यमाकलय्यविचिंत्यविशालांबदरिकाश्रमं॥१६॥त
त्रतत्कृतमष्टांगमाह॥तस्यांशिववाउदकंविगाह्यप्रविश्यपतिस्नानादिनियमाउक्ताःविशुद्धकरणाइंद्रि
यशमादयोयमाः आसनादीनिस्फुटमेवोक्तानिजितोमरुत्प्राणोयेन॥आहृतान्यक्षाणियेनभगवतः
प्रतिनिधिभूतेस्थूलेविराड्रूपएतन्मनोदधारध्यायन्अव्यवहितोध्यातृध्येयभेदशून्यःसन्स

मू॰ आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदोबलमृद्धकोशमंतःपुरंपरिविहारभुवश्चरम्याः॥भूमंडलंजलधिमेखल
माकलय्यकालोपसृष्टमितिसप्रययौविशालां॥१६॥तस्यांविशुद्धकरणःशिववार्विगाह्यबध्वा
सनंजितमरुन्मनसाऽहृताक्षः॥स्थूलेदधारभगवत्प्रतिरूपएतद्ध्यायंस्तदव्यवहितोव्यसृज
त्समाधौ॥१७॥भक्तिंहरौभगवतिप्रवहन्नजस्रमानंदबाष्पकलयामुहुरर्द्यमानः॥विक्लिद्यमान
हृदयःपुलकाचितांगोनात्मानमस्मरदसावितिमुक्तलिंगः॥१८॥सददर्शविमानाग्र्यंनभसोऽ
वतरद्ध्रुवः॥विभ्राजयद्दशदिशोराकापतिमिवोदितं॥१९॥तत्रानुदेवप्रवरौचतुर्भुजौश्या
मौकिशोरावरुणांबुजेक्षणौ॥स्थितावुपाश्रित्यगदांसुवाससौकिरीटहारांगदचारुकुंडलौ॥२०॥

माधौस्थितःततःस्थूलंव्यसृजत्॥१७॥एवमजस्रंनित्यंहरौभक्तिंप्रकर्षेणावहन्असौध्रुवोऽहमि
त्यात्मानंनसस्मार॥यतोमुक्तलिंगःत्यक्तशरीराभिमानःतत्रहेतवः आनंदबाष्पस्यकलयाबि
दुप्रवाहेणाभिभूयमानःविक्लिद्यमानंद्रवत्हृदयंयस्यपुलकैर्व्याप्तांगः॥१८॥अनु अनंतरंदे
वप्रवरौददर्शेत्यनुषंगः॥गदामवष्टभ्यस्थितौ॥किरीटादिभिःसहितेचारुणीकुंडलेययोः॥१९॥२०॥

आतोद्यंवीणांवितुदन्वादयन्प्रचेतसांब्रह्मसत्रेभगवन्माहात्म्यप्रसंगेनध्रुवमहिमप्रतिपादनपरान्
श्लोकानगायत ॥३९॥ नूनमिति पतिरेवदेवतायस्यास्तस्याः सुतस्ययस्तपःप्रभावः तस्यतांगतिंफलमधिगंतुंवेद
वादिनःशीलाचारसंपन्नायोऽपिनैवप्रभवंति अभ्युपायान्भगवद्धर्मानुदृष्ट्वाऽपिकिंपुनर्नृपाः ॥४०॥ तपःप्रभावंगतिंच
विशिनष्टिद्वाभ्यांगुरुदाराः पितृपत्नीसुरुचिः तस्यावाक्शरैर्भिन्नेनहृदयेनवनंयातः सन् अजितमपि

महिमानंविलोक्यास्यनारदोभगवानृषिः ॥ आतोद्यंवितुदन्श्लोकान्सत्रेऽगायत्प्रचेतसां ॥३९॥ श्री
नारदउवाच ॥ नूनंसुनीतेःपतिदेवतायास्तपःप्रभावस्यसुतस्यतांगतिं ॥ दृष्ट्वाऽभ्युपायानपिवे
दवादिनोनैवाधिगंतुंप्रभवंतिकिंनृपाः ॥४०॥ यःपंचवर्षोगुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेनयातोहृदये
नदूयता ॥ वनंमदादेशकरोऽजितंप्रभुंजिगायतद्भक्तगुणैःपराजितं ॥४१॥ यःक्षत्रबंधुर्भुवित
स्याधिरूढमन्वारुरुक्षेदपिवर्षपूगैः ॥ षट्पंचवर्षोयदहोभिरल्पैःप्रसाद्यवैकुंठमवापतत्पदं ॥
४२॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ एतत्तेभिहितंसर्वंयत्पृष्टोहमिहत्वया ॥ ध्रुवस्योद्दामयशसश्चरितंसम्म
तंसतां ॥४३॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंपुण्यंस्वस्त्ययनंमहत् स्वर्ग्यंध्रौव्यंसौमनस्यंप्रशस्यमघमर्षणं ॥४४

योजिगायवशीकृतवान्तस्याधिरूढंतेनप्राप्तंपदंयोभुविक्षत्रबंधुःक्षत्रियोभवेत्सःतमनुवर्षसमूहै
रपिआरोढुमिच्छेदपिकिंतत्संकल्पोऽप्यशक्यःदूरतआरोढुमित्यर्थः ॥ कथंभूतंपदं ॥ षट्वापं
चवावर्षाणियस्यसःअल्पैरेवाहोभिःवैकुंठंप्रसाद्ययत्तस्यपदमवापतत् ॥४१॥४२॥ उद्दामंउत्कृ
ष्टंयशोयस्य ॥४३॥ धनादेर्निमित्तं ॥ ध्रौव्यंध्रुवस्थानप्रापकं ॥ प्रशस्यंप्रशंसार्हं ॥ अघमर्षणंपापनाशनं ॥४४॥

तद्देवरूपं हिरण्मयं विभ्रत सन् इयेष तोक्तत् ॥२९॥३०॥ दीनां हित्वा अगं दुर्गमं त्रिविष्टपं यास्यामी त्यन्वस्मरत् ३१
व्यवसितमभिप्रायं व्यवसायं ज्ञात्वा देवयानेन देवमार्गेण विमानेनेति वा ॥३२॥३३॥ मुनीन् सप्तर्षीनपि

परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवंद्य च ॥ इयेष तदधिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्मयं ॥२९॥ तदा दुंदु
भयो नेदुर्मृदंगपणवादयः ॥ गंधर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥३०॥ स च स्वर्लोकमारोक्ष्यन्
सुनीतिं जननीं ध्रुवः ॥ अन्वस्मरदगं हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपं ॥३१॥ इति व्यवसितं तस्य व्यवसा
यसुरोत्तमौ ॥ दर्शयामासतुर्देवीं पुरो यानेन गच्छतीं ॥३२॥ तत्र तत्र प्रशंसद्भिः पथि वैमानिकैः सु
रैः ॥ अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः क्रमशो ग्रहान् ॥३३॥ त्रिलोकीं देवयानेन सोऽतिव्रज्य मुनीनपि
परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात् ॥३४॥ यद्भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो लोकास्त्रयो ह्य
नु विभ्राजंत एते ॥ यन्नाव्रजन् जंतुषु येऽननुग्रहा व्रजंति भद्राणि चरंति येऽनिशं ॥३५॥ शांताः स
मदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरंजनाः ॥ यांत्यंजसाऽच्युतपदमच्युतप्रियबांधवाः ॥३६॥ इत्युत्तानप
दः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः ॥ अभूत्त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः ॥३७॥ गंभीरवेगोऽनिमि
षं ज्योतिषां चक्रमर्पितं ॥ यस्मिन् भ्रमति कौरव्य मेढ्यामिव गवां गणः ॥३८॥

ततः परस्ताद्यद्विष्णोः पदं तद
भ्यगात् ॥ ध्रुवा गतिर्यस्य सः ॥३४॥ यत् भ्राजमानं स्वयं स्वरुचा लोका विभ्राजंते येऽननुग्रहा निष्कृपाः ते
यन्नाव्रजन् न गतवंतः ॥३५॥ अच्युतः प्रियो बांधवो येषां ॥३६॥ अनिमिषं अनलसं ज्योतिषां चक्रं यस्मिन्नाहि

स्वधर्मशीलैः प्रवेतोभिः ॥४॥५॥ ध्रुवस्य वंशे ते जाता इति वक्तुं ध्रुवस्य वंशमनुक्रामति । ध्रुवस्येत्यादिना । पितुः सा
र्वभौमश्रियं नैच्छत् अधिराजासनं च ॥६॥ अनिच्छायां हेतुमाह । स इति चतुर्भिः ॥७॥ आत्मानं स्वरूपभूतं ब्रह्मा
वरुंधानः प्राप्नुवन् जानन् आत्मनो नान्यं तदैक्षत । स्वयं तु सर्वस्मादन्यः सन् कथंभूतं ब्रह्म निर्वाणं शांतं अव

स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान्यज्ञपुरुषः ॥ इज्यमानो भक्तिमता नारदेनेडितः किल ॥४॥ यास्ता देव
र्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः ॥ मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन् कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ॥५॥ श्रीमैत्रेय उवा
च ॥ ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वनं ॥ सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजासनं पितुः ॥६॥
स जन्मनोपशांतात्मा निःसंगः समदर्शनः ॥ ददर्श लोके विततमात्मानं लोकमात्मनि ॥७॥ आत्मा
नं ब्रह्म निर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहं ॥ अवबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसंततं ॥८॥ अव्यवच्छिन्नयो
गाग्निदग्धकर्ममलाशयः ॥ स्वरूपमवरुंधानो नात्मनोऽन्यं तदैक्षत ॥९॥ जडांधबधिरोन्मत्त
मूकाकृतिरतन्मतिः ॥ लक्षितः पथि बालानां प्रशांतार्चिरिवानलः ॥१०॥ मत्वा तं जडमुन्मत्तं कु
लवृद्धाः समंत्रिणः ॥ वत्सरं भूपतिं चक्रुर्यवीयांसं भ्रमेः सुतं ॥११॥ स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टा भा
र्याऽसूत षडात्मजान् ॥ पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयं ॥१२॥ पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या दो
षा च द्वे बभूवतुः ॥ प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति ह्यासन्प्रभासुताः ॥१३॥

बोधरसेनैकात्म्यं यस्य क
थंभूतः ॥ अव्यवच्छिन्नो यो योगः स एवाग्निस्तेन दग्धः कर्ममल आशयो वासना यस्य ॥८॥९॥ जडादीनामि
वाकृतिर्यस्य तथाभूतो लक्षितः अतन्मतिः न तेषामिव मतिर्यस्य सर्वज्ञत्वात् प्रशांतान्यर्चींषि ज्वाला
यस्य अनलस्य तद्वत् स्थितः ॥१०॥ यवीयांसं उत्कलात्कनिष्ठं ॥११॥ इष्टा प्रिया भार्या ॥१२॥ निशिथः निशीथः ॥१३॥१४॥

अच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितं श्रुत्वा यो वर्त्तते तस्य भक्तिर्भवेत् ॥४५॥ तीर्थं महत्त्वाप्तिस्थानं ॥ गुणाः यत्र भवंति ॥४६॥ समवाये सभायां ॥४७॥ नेच्छन् निष्कामः ॥ तत्र श्रवणे आत्मैवात्मानं प्रति संतुष्टो भवतीति हेतोः सिद्धिं प्राप्नोति

श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाऽभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितं ॥ भवेद्भक्तिर्भगवति यया स्यात्क्लेशसंक्षयः ॥४५॥ महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः ॥ यत्र तेजस्तदिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनां ॥४६॥ प्रयतः कीर्त्तयेत्प्रातः समवाये द्विजन्मनां ॥ सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् ॥४७॥ पूर्णिमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणेऽथवा ॥ दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ॥४८॥ श्रावयेच्छ्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः ॥ नेच्छंस्तत्रात्मनाऽत्मानं संतुष्ट इति सिद्ध्यति ॥४९॥ ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात्सत्पथेऽमृतं ॥ कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते ॥५०॥ इदं मया तेऽभिहितं कुरूद्वह ध्रुवस्य विख्यातविशुद्धकर्मणः ॥ हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातुर्गृहं च विष्णोः शरणं जगाम ॥५१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे० ध्रुवा द्वादशोध्यायः ॥ श्रीसूत उवाच ॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितं ध्रुवस्य वैकुंठपदाधिरोहणं ॥ प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥१॥ श्रीविदुर उवाच ॥ के ते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रत ॥ कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासत ॥२॥ मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शनं ॥ येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिर्हरेः ॥३॥

॥४८॥४९॥ किं च सत्पथे भगवन्मार्गे अमृतरूपं ज्ञानं यो दद्यात् ॥५०॥ ध्रुवस्य चरितं मयाभिहितं ॥ मातुर्गृहं च हित्वा ॥५१॥ इति चतुर्थे द्वादशः ॥ एवं पंचभिरध्यायैर्ध्रुवच पाऽनुवर्णितं ॥ अथैकादशभिश्चित्रं पृथुचारित्रमुच्यते तत्र त्रयोदशे तु पृथोर्जन्म ध्रुववान्वये अंगो वेनपितापुत्रशोकान्निर्गत इतीर्यते प्ररूढभावो भक्तिर्यस्य ॥१॥ अन्ववाये वंशे ॥२॥ नारदेन प्रचेतसां वर्णिताः कथाः प्रस्तुतमहिमानमाह मन्य इति ॥ देवस्य दर्शनं यस्य हरेः परिचर्याप्रकारः क्रियायोगः पंचरात्रे येन प्रोक्तः ॥३॥

परावरविदां मध्ये अतिश्रेष्ठः ॥ २४ ॥ अभावी पुत्रः काम्यकर्मणा बलादापादितो न सुखाय भवेदिति द्योतयन्नङ्गस्य पुत्रो-
त्पत्तिक्रममाह ॥ अङ्ग इत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ अयातयामानि अगतवीर्याणि ॥ १७ ॥ १८ ॥ यन्न गृह्णन्ति मो नोऽपि वाचं व्यसृ-
जत प्रष्टुं ॥ १९ ॥ आहुता आहुताः ग्रहान् सोमपात्राणि इह यज्ञे न गृह्णन्ति ॥ ३० ॥ इह जन्मनि तावत्मनाक् ईष

एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् सुनीथात्मजचेष्टितं ॥ श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ॥ २४ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच
अङ्गोऽश्वमेधं राजर्षिराजहार महाक्रतुं ॥ नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहुता ब्रह्मवादिभिः ॥ २५ ॥ तमूचु-
र्विस्मितास्तात यजमानमथर्त्विजः ॥ हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवताः ॥ २६ ॥ राजन् हवींष्यदुष्टा-
नि श्रद्धयासादितानि ते ॥ छंदांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः ॥ २७ ॥ न विदामेह देवानां हेलनं
वयमण्वपि ॥ यन्न गृह्णन्ति भागान् स्वान् ये देवाः कर्मसाक्षिणः ॥ २८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अङ्गो द्विजवचः श्रु-
त्वा यजमानः सुदुर्मनाः ॥ तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया ॥ २९ ॥ नागच्छंत्याहुता देवा न गृह्णन्ति
ग्रहानिह ॥ सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतं ॥ ३० ॥ सदसस्पतय ऊचुः ॥ नरदेवेह भवतो नाघं ता-
वन्मनाक् स्थितं ॥ अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक् त्वमप्रजः ॥ ३१ ॥ तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्र-
जं नृप ॥ इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ॥ ३२ ॥ तथा स्वभागधेयानि ग्रहीष्यन्ति दिवौकसः ॥ यद्य-
ज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ॥ ३३ ॥

दपि अघं न स्थितं ॥ कथंचिज्ज्ञातस्याघस्य सद्य एव प्रायश्चित्तेन क्षा-
लनात् ॥ किंतु प्राक्तनमेकमघमस्ति यद्यस्मात् ईदृक् गुणाधिकोऽपि त्वं प्रजारहितः ॥ ३१ ॥ अतो यथा देवा हविर्गृ-
ह्णन्ति तथात्मानं सुप्रजं साधय कथं साधनीयं तत्राह इष्ट इति ॥ ३२ ॥ तथा सति स्वभागान् ग्रहीष्यन्ति यद्यतो हरिः
साक्षाद्वृतः स्यात् अतस्तेन सह सर्वे देवा आगमिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥

ससर्वतेजाः चक्षुःसंज्ञंमनुसुतमवाप मनोःमहिषीनड्वलाविरजान्मुख्यान्पुरुप्रमुखान्द्वादशसुतानसूत

प्रदोषोनिशिथोव्युष्टइतिदोषासुतास्त्रयः॥व्युष्टःसुतंपुष्करिण्यांसर्वतेजसमादधे॥१४॥सचक्षुः
सुतमाकूत्यांपत्न्यांमनुमवापह॥मनोरसूतमहिषीविरजान्नड्वलासुतान्॥१५॥पुरुंकुत्संत्रितंद्यु
म्नंसत्यवंतमृतंव्रतं॥अग्निष्टोममतीरात्रंप्रद्युम्नंशिबिमुल्मुकं॥१६॥उल्मुकोऽजनयत्पुत्रान्
पुष्करिण्यांषडुत्तमान्॥अंगंसुमनसंख्यातिंक्रतुमंगिरसंगयं॥१७॥सुनीथाऽंगस्ययापत्नीसुषुवे
वेनमुल्बणं॥यद्दौःशील्यात्सराजर्षिर्निर्विण्णोनिरगात्पुरात्॥१८॥यमंगशेपुःकुपितावाग्वज्रा
मुनयःकिल॥गतासोस्तस्यभूयस्तेममंथुर्दक्षिणंकरं॥१९॥अराजकेतदालोकेदस्युभिःपीडिताः
प्रजाः॥जातोनारायणांशेनपृथुराद्यःक्षितीश्वरः॥२०॥विदुरउवाच॥तस्यशीलनिधेःसाधोर्ब्रह्मण्य
स्यमहात्मनः॥राज्ञःकथमभूद्दुष्टाप्रजायद्विमनाययौ॥२१॥किंवांऽहोवेनउद्दिश्यब्रह्मदंडम
युयुजन्॥दंडव्रतधरेराज्ञिमुनयोधर्मकोविदाः॥२२॥नावध्येयःप्रजापालःप्रजाभिरघवानपि
यदसौलोकपालानांबिभर्त्योजःस्वतेजसा॥२३॥

१५॥१८॥अंगविदुरवागेववज्रंयेषां॥१९॥मथनेहेतुःअराजकइति॥आद्यःपुरग्रामादीनांतेनरचितत्वात्॥२०॥
यद्यस्याःप्रजायहेतोर्विमनाःसन्ययौ॥२१॥किंचअंहःअपराधंवेनंउद्दिश्यअलक्ष्य॥२२॥यतोऽयमधर्मइत्याह॥नाघ

अघः स्वकृतेनापि पापवानपि॥२३॥

दुर्मनसस्तस्य दुःपुत्रनिंदावाक्यान्याह॥ प्रायेणेति त्रिभिः॥ अप्रजा ये तैरभ्यर्चितः तत्र हेतुः॥ कुत्सितैरपत्यैः संभृतं धारयि
तुमशक्यं दुःखं ये न विंदंति॥४३॥ सर्वेषां सह आधिर्मनसी व्यथा॥४४॥ तं प्रजापदेशं पुत्रनाममात्रमपि आ
त्मनो मोहेन बंधनं॥ यदर्थाः यन्निमित्ताः क्लेशदा गृहा भवंति॥४५॥ इदानीं निर्वेदहेतुत्वेन कुत्सितमेवापत्यमभि

प्रायेणाऽभ्यर्चितो देवो येऽप्रजा गृहमेधिनः॥ कदपत्यभृतं दुःखं ये न विंदंति दुर्भरं॥४३॥ यतः पापीयसी
कीर्त्तिरधर्मश्च महान्नृणां॥ यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनंतकः॥४४॥ कस्तं प्रजापदेशं वै मोह
बंधनमात्मनः॥ पंडितो बहु मन्येत यदर्थाः क्लेशदा गृहाः॥४५॥ कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात्
निर्विद्येत गृहान्मर्त्यो यत्क्लेशनिवहा गृहाः॥४६॥ एवं स निर्विण्णमना नृपो गृहान्निशीथ उत्थाय महो
दयोदयात्॥ अलब्धनिद्रोऽनुपलक्षितो नृभिर्हित्वा गतो वेनसुवं प्रसुप्तां॥४७॥ विज्ञाय निर्विद्य गतं
पतिं प्रजाः पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः॥ विचिक्युरुर्व्यामतिशोककातरा यथा निगूढं पुरुषं
कुयोगिनः॥४८॥ अलक्षयंतः पदवीं प्रजापतेर्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य ते पुरीं॥ ऋषीन्समेतानभिवंद्य
साश्रवो न्यवेदयन्पौरव भर्तृविप्लवं॥४९॥ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः॥

नंदति कदपत्यमिति॥ शुचांपदात् शोकानां स्थानात् वरत्वे हेतुः निर्विद्येतेति॥ तत्कुतः॥ यद्यतः कदपत्यात्
गृहाः क्लेशनिवहा भवंति॥४६॥ महतामुदयानां विभूतीनामुदयो यस्मिन् तस्माद्गृहादुत्थाय वेनसु
तेस्मतां॥४७॥ प्रजाः पुरोहितादयश्च विचिक्युः अन्वेषितवंतः॥ तं तु तत्रैव संतमपि नापश्यन् तिरोहितत्वा
तेनाह॥ यथेति साश्रवः रुदंतः भर्तुर्विप्लवं नाशं अदर्शनमित्यर्थः॥४९॥ इति चतुर्थे त्रयोदशोऽध्यायः

नचेतितुष्टान्कामान्हरिः कथंददातित्तत्राह ॥ तांस्तानिति ॥ ३४ ॥ प्रजातये पुत्रोत्पत्तये शिपिविष्टाय पशुषु यज्ञरूपे
ण प्रविष्टाय ॥ तथाच श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति ॥ ३५ ॥ तस्मादिति योगपत

तांस्तान्कामान्हरिर्दद्यात्यान्यान्कामयते जनः ॥ आराधितो यथैवैष तथा पुंसां फलोदयः ॥ ३४ ॥ इति
व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये ॥ पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ ३५ ॥ तस्मात्पुरुष उत्तस्थौ
हेममाल्यमलांबरः ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायसं ॥ ३६ ॥ स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वांजलिनौद
नं ॥ अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः ॥ ३७ ॥ सा तत्पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे ॥ गर्भं काल
उपावृत्ते कुमारं सुषुवेऽप्रजा ॥ ३८ ॥ स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः ॥ अधर्मांशोद्भवं मृत्युं तेनाभ
वदधार्मिकः ॥ ३९ ॥ स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः ॥ हंत्यसाधुर्मृगान्दीनान्वेनोऽसावित्यरौज्जनः
॥ ४० ॥ आक्रीडे क्रीडतो बालान्वयस्यानतिदारुणः ॥ प्रसह्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत् ॥ ४१ ॥ तं वि
चक्ष्य खलं पुत्रं शासनैर्विविधैर्नृपः ॥ यदा न शासितुं कल्पो भृशमासीत्सुदुर्मनाः ॥ ४२ ॥

यागे ॥ ३६ ॥ प
त्न्यै प्रादात् ॥ ३७ ॥ पुमांसं सूते अनेनेति तथा ॥ तत्प्राश्य पत्युः सकाशात् गर्भमादधे अप्रजा सती ॥ ३८ ॥ मातामहं मृत्युं
मत्वा हि पुत्री सुनीथा ॥ ३९ ॥ मृगयुः लुब्धकः सन् ॥ तं दृष्ट्वा वेनोऽसावागत इति जनः सर्वोऽप्यरौत् अनुक्रोश ॥ ४० ॥
आक्रीडे क्रीडास्थाने बालान्पशूनिवामारयत् ॥ ४१ ॥ विचक्ष्य दृष्ट्वा ॥ ४२ ॥ ॥

निरूपितः नियुक्तोऽस्माभिः सांत्वयेम उपपत्तिभिः नार्थयिष्यामः ॥ न स्पृशेत् पातकं ॥११॥ स्वस्य तत्पातकस्पर्शे हेतुः तत्पा
तकं विद्वद्भिः ॥१२॥ गूढो मन्युर्येषां ॥ सामभिः प्रियोक्तिभिः ॥१३॥ निष्कामानां आनंत्यं मोक्षमपि ॥१४॥१५॥ मा विनशेत् मा वि

निरूपितः प्रजापालः स जिघांसति वै प्रजाः ॥ तथाऽपि सांत्वयेमामुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत् ॥११॥ तद्वि
द्वद्भिरसद्वृत्तो वेनोऽस्माभिः कृतो नृपः ॥ सांत्वितो यदि नो वाचं न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥१२॥ लोकधिक्कारसंद
ग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ॥ एवमध्यवसायैनं मुनयो गूढमन्यवः ॥ उपव्रज्याब्रुवन् वेनं सांत्वयित्वा
च सामभिः ॥१३॥ मुनय ऊचुः ॥ नृपवर्य निबोधैतद्यत्ते विज्ञापयाम भो ॥ आयुःश्रीबलकीर्त्तीनां तव ता
त विवर्द्धनं ॥१४॥ धर्म आचरितः पुंसां वाङ्मनःकायबुद्धिभिः ॥ लोकान् विशोकान् वितरत्यथानंत्यम
संगिनां ॥१५॥ स ते मा विनशेद्वीर प्रजानां क्षेमलक्षणः ॥ यस्मिन् विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति ॥१६॥ रा
जन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजा नृपः ॥ रक्षन् यथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदते ॥१७॥ यस्य राष्ट्रे पुरे
चैव भगवान् यज्ञपूरुषः ॥ इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमात्मकैः ॥१८॥ तस्य राज्ञो महाराज भगवान्
भूतभावनः ॥ परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने ॥१९॥ तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं जगतामीश्वरे
श्वरे ॥ लोकाः सपाला ह्येतस्मै हरंति बलिमादृताः ॥२०॥ तं सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहं त्रयीमयं द्रव्यम
यं तपोमयं ॥ यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो भवाय ते राजन् स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि ॥२१॥

नश्यतु ॥१६॥ असाध
वो येऽमात्यास्तेभ्यः यथा यथाशास्त्रं ॥१९॥२०॥ सर्वान् लोकांश्च तत्पालानमरांश्च तत्प्रापकान् यज्ञांश्च
संगृह्णाति नियच्छतीति तं विचित्रैः द्रव्ययज्ञादिभिः ॥ भवाय समृद्धये स्वदेशान् तद्वासिनो जनान् अनुरो

चतुर्दशेतुदुष्पुत्रभयादंगेगतेद्विजैः॥ अभिषिक्तस्यवेनस्यरोषान्निर्वधउच्यते॥ क्षेमदर्शिनः क्षेमचिंतकाः पशुस
मानरूपतांपश्यंतः॥१॥ अमात्यादीनांप्रकृतीनामसंमतमपि॥ पाठांतरेप्रकृत्यास्वभावेनासंमत॥२॥ चौराली
नाखवभ खुः॥३॥ आरूढंनृपस्थानंराजासनंयेन अष्टविभूतिभिः लोकपालैश्वर्यैः॥४॥५॥६॥ सत्रिणः मिलिताः

श्रीमैत्रेयउवाच॥ भृग्वादयस्तेमुनयोलोकानांक्षेमदर्शिनः॥ गोप्तर्यसतिवैनृणांपश्यंतःपशुसाम्य
तां॥१॥ वीरमातरमाहूयसुनीथांब्रह्मवादिनः॥ प्रकृत्यसंमतंवेनमभ्यषिंचन्पतिंभुवः॥२॥ श्रुत्वानृपास
नगतंवेनमत्युग्रशासनं॥ निलिल्युर्दस्यवःसद्यःसर्पत्रस्ताइवाऽखवः॥३॥ सआरूढनृपस्थानउन्न
द्धोऽष्टविभूतिभिः॥ अवमेनेमहाभागान्स्तब्धःसंभावितःस्वतः॥४॥ एवंमदांधउत्सिक्तोनिरंकुश
इवद्विपः॥ पर्यटन्रथमास्थायकंपयन्निवरोदसी॥५॥ नयष्टव्यंनदातव्यंनहोतव्यंद्विजाःक्वचि
त्॥ इतिन्यवारयद्धर्मंभेरीघोषेणसर्वतः॥६॥ वेनस्यावेक्ष्यमुनयोदुर्वृत्तस्यविचेष्टितं॥ विमृश्यलो
कव्यसनंकृपयोचुःस्मसत्रिणः॥७॥ अहोउभयतःप्राप्तंलोकस्यव्यसनंमहत्॥ दारुण्युभयतोदी
प्तेइवतस्करपालयोः॥८॥ अराजकभयादेषकृतोराजाऽतदर्हणः॥ ततोऽप्यासीद्भयंत्वद्यकथंस्यात्
स्वस्तिदेहिनां॥९॥ अहेरिवपयःपोषःपोषकस्याप्यनर्थभृत्॥ वेनःप्रकृत्यैवखलःसुनीथागर्भसंभवः॥१०॥

संतः॥७॥ मलतश्चागतश्चदीप्तेप्रज्वलितेकाष्ठेतन्मध्यवर्तिनांपिपीलिकादीनांयथाउभयतोव्यसनंएवंतस्क
रेभ्यःपालकाच्चदुःखंप्राप्तमित्यर्थः॥८॥ तदेवाहुः अराजकभयादिति अतदर्हणः राज्यानर्हः॥९॥ अस्माक
मप्यनिष्टंजातमित्याहुः अहेर्यथापयःपोषःक्षीरेणपोषकस्याप्यनर्थंबिभर्त्तिपुष्णाति॥ तदेवाहुःवेनइति॥१०॥

पर्वं गरुडमन्यवः इदानीं रूढमन्यवः हुंकृतैः हुंकारैः ॥३४॥ स्वाश्रमपदं प्रति ऋषिभिर्गते गमने कृते ॥ विद्यायोगेन मंत्रसहितया युक्त्या ॥३५॥ पुंवद्भावश्छांदसः सरस्वत्याः सलिले आप्लुता इत्यर्थः ॥३६॥ तदा तूत्पाता वीक्ष्य भुवोऽभद्रं न भवेत्किमित्याहुश्च ॥३७॥ एवं मृशंत ऋषयः स्थिताः ॥ तदा धावतां चोराणां भूरिः पांसुः समुत्थितः ॥३८॥ ननु तदा तेषां लो

इत्थं व्यवसिता हंतुमृषयो रूढमन्यवः ॥ निर्जघ्नुर्हुंकृतैर्वेनं हतमच्युतनिंदया ॥३४॥ ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते पुत्रकलेवरं ॥ सुनीथा पालयामास विद्यायोगेन शोचती ॥३५॥ एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुताः ॥ हुत्वाग्नीन् सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाः सरित्तटे ॥३६॥ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातानाहुर्लोकभयंकरान् ॥ अप्यभद्रमनाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुवः ॥३७॥ एवं मृशंत ऋषयो धावतां सर्वतोदिशं ॥ पांसुः समुत्थितो भूरिश्चोराणामभिलुंपतां ॥३८॥ तदुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुंपतां ॥ भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योन्यं च जिघांसतां ॥३९॥ चोरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकं ॥ लोकान्नावारयञ्छक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः ॥४०॥ ब्राह्मणः समदृक् शांतो दीनानां समुपेक्षकः ॥ स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभांडात्पयो यथा ॥४१॥ नांगस्य वंशो राजर्षेरेष संस्थातुमर्हति ॥ अमोघवीर्या हि नृपा वंशेऽस्मिन् केशवाश्रयाः ॥४२॥

कस्य धनं लुंपतां जिघांसतां चोपद्रवमाज्ञाय ॥३९॥ तथा चोरप्रायमराजकं हीनसत्त्वं च जनपदमाज्ञाय शक्ता अप्यवारणे दोषदर्शिनोऽपि जनान् लुंपतो लोकान्नावारयन्नित्यन्वयः ॥४०॥ शक्तानां तन्निवारणमवारणे दोष इति किं वक्तव्यं समदृगपि शांतोऽपि ब्राह्मणोऽपि यदि दीनानां समुपेक्षको भवेत् ॥ तर्हि तस्यापि ब्रह्म तपः स्रवति ॥४१॥ ४२॥ ॥ ॥ ॥

युष्मद्विषये त्वद्देशे हरेः कला अंशाः सुराः तेषां सुराणां हेलनमवज्ञां ॥२२॥ बालिशा अज्ञाः वृत्तिदं अन्नादिप्रदं
मां हित्वा ॥२३॥२४॥ भर्तस्नेहाद्विदूरा येषां ॥२६॥ देहे भवंति नृपतेः अतो नृपतिरेवेश्वरः इतरे तदंशा इति भावः ॥२७॥

यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभिर्वितायमानेन सुराः कला हरेः ॥ स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशंति वांछितं
तद्धेलनं नार्हसि वीर चेष्टितुं ॥२२॥ वेन उवाच ॥ बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः ॥ ये वृत्ति
दं पतिं हित्वा जारं पतिमुपासते ॥२३॥ अवजानंत्यमी मूढा नृपरूपिणमीश्वरं ॥ नानुविंदंति ते
भद्रमिह लोके परत्र च ॥२४॥ को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी ॥ भर्तृस्नेहविदूराणां यथा
जारे कुयोषितां ॥२५॥ विष्णुर्विरिंचो गिरिश इंद्रो वायुर्यमो रविः ॥ पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निर
पांपतिः ॥२६॥ एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशापयोः ॥ देहे भवंति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः ॥२७॥ तस्मा
न्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः ॥ बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक् पुमान् ॥२८॥ श्रीमैत्रे
य उवाच ॥ इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः ॥ अनुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमंगलः ॥२९॥ इति ते
सत्कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिना ॥ भग्नायां भव्ययाच्ञायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः ॥३०॥ हन्यतां हन्यताме
ष पापः प्रकृतिदारुणः ॥ जीवन् जगदसावाशु कुरुते भस्मसाद्ध्रुवं ॥३१॥ नायमर्हत्यसद्वृत्तो नरदेववरा
सनं योऽधियज्ञपतिं विष्णुं वि निंदत्यनपत्रपः ॥३२॥ को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृतेऽशुभं ॥ प्राप्त ई
दृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः ॥३३॥

बलिं च करादिकं अग्रभुक् अग्राराध्यः ॥२८॥२९॥ तेनासत्कृताः भग्ना
यां याच्ञायां ॥३०॥३२॥ परिचक्षीत विनिंदेत ॥ अशुभं वेनं विना कृतघ्नतामाह ॥ यदनुग्रहविषयः सन् ईदृशमैश्वर्यं च प्रा

सुदती शोभनदंतवती गुणानां भूषणानां च भूषणा भूषणरूपा अवरुंधती भर्तृत्वेन भजंती भविष्यति ५ अत्र हे
नुः एष इति लोकस्य रिरक्षया रिरक्षयेति पृथक् ६ स्वःस्त्रियः अप्सरसो ननृतुरिति संबंधः ७ देवैः सह आसत्य आगत्य वै

इयं च देवी सुदती गुणभूषणभूषणा ॥ अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवावरुंधती ॥ ५ ॥ एष साक्षाद्धरे
रंशो जातो लोकरिरक्षया ॥ इयं च तत्परा लक्ष्मीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥ ६ ॥ प्रशशंसुस्तमं विप्रा गंध
र्वप्रवरा जगुः ॥ मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा ननृतुः स्वःस्त्रियः ॥ ७ ॥ शंखतूर्यमृदंगाद्या नेदुर्दुंदुभ
यो दिवि ॥ तत्र सर्व उपाजग्मुर्देवर्षिपितॄणां गणाः ॥ ८ ॥ ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहासत्य सुरेश्वरैः ॥ वै
न्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ॥ ९ ॥ पादयोररविंदं च तं वै मेने हरेः कलां ॥ यस्याप्रतिहतं
चक्रंमंशः स परमेष्ठिनः ॥ १० ॥ तस्याभिषेक आरब्धे ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ अभिषेचनिका
न्यस्मै आजह्रुः सर्वतो जनाः ॥ ११ ॥ सरित्समुद्रा गिरयो नागा गावः खगा मृगाः ॥ द्यौः क्षितिः सर्वभूता
नि समाजह्रुरुपायनं ॥ १२ ॥ सोऽभिषिक्तो महाराजः सुवासाः साध्वलंकृतः ॥ पत्न्यार्चिषालंकृतया विरे
जेऽग्निरिवापरः ॥ १३ ॥ तस्मै जहार धनदो हैमं वीरवरासनं ॥ वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशि
प्रभं ॥ १४ ॥ वायुश्च वालव्यजने धर्मः कीर्तिमयीं स्रजं ॥ इंद्रः किरीटमुत्कृष्टं दंडं संयमनं यमः ॥ १५

न्यस्य पृथोः चिह्नं रेखात्मकं चक्रं ९ अप्रतिहतं रेखांतरैरभिन्नं च क्रं यस्य चिह्नं स परमेश्वरस्यांशः १०
अभिषेचनिकानि [illegible] अभिषेकसाधनानि ११ । १३ हैमं वीरवरासनं उत्तमासनं सलिलस्य स्रावो य
स्मात् १४ हे वालव्यजने १५

अत उपेक्षादोषपरिहाराय नांगस्येत्यादि द्विनिश्चित्य महीपतेरूरुं तरसा ममंथुरित्यन्वयः॥ संस्थां तु नाशं गतं यद्व
त्र षयए वल्युयतो लोकान्नावारयन्कथंभूताः हुंकारेणैव वेनं निवारयितुं शक्ता अपि तत्किं॥ तस्मिन्निवारणे
तन्मरणादिदोषदर्शिनः॥ न चोदासत चौरो यदुनेदीनां पैद्मायां तपोहानिप्रसंगात्॥ न चान्यत्तत्रिवारकं राज

विनिश्चित्यैवमृषयो विपन्नस्य महीपतेः॥ ममंथुरूरुं तरसा तत्रासीद्बाहुको नरः॥४३॥ काककृष्णोऽति
ह्रस्वांगो ह्रस्वबाहुर्महाहनुः॥ ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्द्धजः॥४४॥ तं तु तेऽवनतं दीनं किंक
रोमीति वादिनं॥ निषीदेत्यब्रुवंस्तात स निषादस्ततोऽभवत्॥४५॥ तस्य वंश्यास्तु नैषादा गिरिकाननगो
चराः॥ येनाऽहरज्जायमानो वेनकल्मषमुल्बणं॥४६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथु
चरिते नैषादोत्पत्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥ मैत्रेय उवाच॥ अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः॥ बा
हुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत॥१॥ तं दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः॥ ऊचुः परमसंतु
ष्टा विदित्वा भगवत्कलां॥२॥ ऋषय ऊचुः॥ एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी॥ इयं च लक्ष्म्याः सं
भूतिः पुरुषस्याऽनपायिनी॥३॥ अयं तु प्रथमो राज्ञां पुमान्प्रथयिता यशः॥ पृथुर्नाम महाराजो भवि
ष्यति पृथुश्रवाः॥४॥

नमकुर्वन्॥ अंगवंशोच्छेदस्यानर्हत्वात् अतो वेनस्यैव देहं ममंथुरिति योजना॥ बा
हुको वामनः॥४३॥ तमेवाह काकेति॥ वक्त्रः महती हनू कपोलप्रांतौ यस्य ह्रस्वौ पादौ यस्य॥४४॥ गिरिः कान
ने च गोचर आश्रयो येषां ते नतु पुरादिप्रवेशाय येषां ते न त्वत्र हेतुः येन कारणेनासावहरत्॥ ततस्तस्य वंश्यास्तथाभूताः॥
४६॥ चतुर्थे चतुर्दशः॥ ततः पंचदशे विप्रैर्मथनाद्बाहुतः॥ जातस्य तु पृथोरुक्तमभिषेकार्हणादिकं॥ रद्धि
मृच्छरित्यत आह एष इति चतुर्भिः॥ लक्ष्म्याः संभूतिः कला॥३॥ अनपायः पुमान्स तु महाराजो भविष्यति॥४॥

ननु संभावितैरेव गुणैरात्मानं जनस्तावयतीति चेत् तत्राह ॥ महद् ॥ गुणानात्मनि संपादयितुं शक्तोऽपि असतो गु
णान् संभावनामात्रेण कस्तावयेत ॥ यद्वा आदावेव सतोऽपि कः स्तावयते स्वतस्तत्प्रख्यातिसिद्धेः अन्यस्तु मि
थ्या गुणास्तुतिस्त्वाबीमद इत्याह ॥ तइति यच्च यशःशास्त्राभ्यासादिकमकरिष्यत्तदस्य ते विद्यादयो गुणा अभ-
विष्यन्निति क्रियातिपत्त्या विप्रलब्धो जनानामवहासं न वेद ॥२४॥ किंच ॥ प्रभवो ह्यपि विश्रुता अपि ह्रीमन्तो जु
गुप्सन्ति वै तिरस्कां तथ्या श्रुतिस्तुतो क्षिपमाणायां विगर्हितं चाहसणावधादि पौरुषं निंदंति ॥ तथा च वृत्तामपि

महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कस्तावकैः स्तावयतेऽसतोऽपि ते स्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो जनावहा
सं कुमतिर्न वेद ॥२४॥ प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्सन्त्यपि विश्रुताः ॥ ह्रीमन्तः परमोदाराः पौरुषं वा वि
गर्हितं ॥२५॥ वयं त्वऽविदिता लोके सूताऽद्यापि वरीमभिः कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालव
त् ॥२६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरित्रे पंचदशोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ब्रु
वाणं नृपतिं गायका मुनिचोदिताः ॥ तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया ॥१॥ नालं वयं ते महिमा
नुवर्णने यो देववर्योऽवततार मायया ॥ वेनांगजातस्य च पौरुषाणि ते वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धियः
॥२॥

स्तुतिं न सहंत इत्यर्थः ॥२५॥ वरीमभिरिति दीर्घमार्षं भवितप्रधानश्चायं निर्देशः चरित्रैः कर्मभिरविदि
ता इत्यर्थः ॥२६॥ चतुर्थे पंचदशः ॥ षोडशे सर्वलोकेशैः सत्कृतं भार्यया युतं ॥ मुनिप्रयुक्ताः सूताद्याः स्तुवं
ति स्मेति वर्ण्यते ॥ गायकाः सूतादयः ॥१॥ नालं समर्थाः यो भवान् अवतारेषु अस्याधिक्यमाहुः ॥ वेनस्यां
गाज्जातस्य ते पौरुषाणि प्रति अवितर्क्यतया ब्रह्मादीनामपि धियो बभ्रमुः कुतः पुनर्वयं तद्वर्णने समर्था
भवेम ॥२॥

व्रह्ममयं वेदमयं चर्म कवचं तत्पत्नी श्रीः श्रियं संपदं ॥१६॥ दशचंद्राकाराणि बिंबानि कोशोयस्य तं असिं खड्गं ॥ शतचंद्रं चर्म ॥ रूपाश्रयं अतिसुंदरं ॥१७॥ अजस्य गोः अश्वस्य गा भ्यां निर्मितं चापं ॥ योगमय्यो पादस्पर्शमात्रेण अभीष्टदेशप्रापिके ॥१८॥ नाद्याद्विकौशलं खेचराः आत्मजं स्वप्रभवं ॥१९॥ तं स्तोतुमुपस्थिताः ॥२०॥ स्तावकान् स्तोतुमुद्यतान् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥२१॥ लोके स्यच्च गुणाः स्य सत्तोमे स्तुतिः स्यात् अधुनातु किमाश्रयो मे स्तवो यो जयता अनेताबो गिरः सूनामयि वितथा माभवन् ॥ यद्वा लोके अधुना अस्य चगुणास्य मे किमाश्रयः स्तवः स्यात् ॥ अत

व्रह्मा व्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमं ॥ हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यः व्याहृतां श्रियं ॥१६॥ दशचंद्रमसिं रुद्रः शतचंद्रं तथाऽ बिकासोमो मृतमयान् अश्वान् त्वष्टा रूपाश्रयं रथं ॥१७॥ अग्निराजगवं चापं सूर्यो रश्मिमया निषून् ॥ भूः पादुके योगमय्यो द्यौः पुष्पावलिमद्भुतं ॥१८॥ नाट्यं सुगीतं वादित्रमंतर्द्धानं च खेचराः ॥ आर्षयश्चाशिषः सत्याः समुद्रः शंखमात्मजं ॥१९॥ सिंधवः पर्वतान् चोरथवीथीर्महात्मनः ॥ स्तोतोथ मागधो वंदी तं स्तोतुमुपतस्थिरे ॥२०॥ स्तावकांस्तानभिप्रेत्य पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥२१॥ पृथुरुवाच ॥ भोः सूतहे मागध सौम्य वंदिन् लोकेऽधुनाऽस्य स्पष्टगुणस्य मे स्यात् ॥ किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यतां मा मय्यभूवन् वितथा गिरो वः ॥२२॥ तस्मात्परोक्षेऽस्मदुपश्रुतान्यलं करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः ॥ सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे जुगुप्सितं न स्तवयंति सभ्याः ॥२३॥

एवं क्रियमाणः स्तवः मे मदन्यस्य योज्यतां न तु मे वितथाभिमानापत्तेरित्यर्थः ॥२२॥ तस्मात्परोक्षे कालांतरे स्पष्टेषु गुणेषु सत्सु अस्माकमुपश्रुतानि यशांसि प्रतिस्तोत्रं अलमत्यर्थं करिष्यथ हे अपीच्यवाचः मधुरगिरः सभ्यैः प्रतिताः वयं त्वामेव स्तुमः इति चेत् ॥ तत्राह ॥ उत्तमश्लोकस्य गुणानुवादे का

भा॰ च॰
५२

नव्यक्तं वर्त्म प्रवेशनिर्गमयोर्मार्गो यस्य । निगूढं निष्पत्तेः पूर्वमविज्ञातं कार्यं यस्य तत्र कार्ये गंभीरं किमर्थमेत...
त्कृतमित्यपरिज्ञाताभिप्रायं विधत्त इति तथाऽप्रमत्त सुरक्षित वित्त यस्य । अनंतमाहात्म्यश्चासौ गुणानामेकधा
म चिस्म्युर्यस्मिन् । अनंतमाहात्म्योपेतानां गुणानामेकधाम स्थानं यस्येति वा संवृतात्मा संयतमतिः समुद्र चर त्वे
न वरुणस्यापि तेगुणाद्युक्ताः ॥ १० ॥ दुरासदः शत्रोर्मनसाऽपि प्राप्तुमशक्यः दुर्विषहः शत्रुभिः सोढुमशक्यः

अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो गंभीरवेधा ह्यप्रमत्तवित्तः ॥ अनंतमाहात्म्यगुणैकधामा पृथुः प्रचे
ता इव संवृतात्मा ॥ १० ॥ दुरासदो दुर्विषहः आसन्नोऽपि विदूरवत् ॥ नैवाभिभवितुं शक्यो वेनारणु
त्थि तोनलः ॥ ११ ॥ अंतर्बहिश्च भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणैः ॥ उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहि
नां ॥ १२ ॥ नादंड्यं दंडयत्येष सुतमात्मद्विषामपि ॥ दंडयत्यात्मजमपि दंड्यं धर्मपथे स्थितः ॥ १३ ॥ अस्या
प्रतिहतं चक्रं पृथोरामानसाचलात् ॥ वर्तते भगवानर्को यावत्तपति गोगणैः ॥ १४ ॥ रंजयिष्यति य
ल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः ॥ अथामुमाहू राजानं मनोरंजनकैः प्रजाः ॥ १५ ॥ दृढव्रतः सत्यसं
धो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः ॥ शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः ॥ १६ ॥

52

विदूरवत्पौरुषेणाभिभ
वितुमशक्यः वेनएव वारणिस्तस्मादुत्थितः ॥ ११ ॥ चारणैर्गूढभृत्यैः पश्यन्नपि स्वस्क्तेतिनिंदादीनुदासी
न इव वर्तिष्यते यथा देहिनां मध्यस्थोऽविकृत आत्मभूतो वायुस्तथात्मा तद्वत् ॥ १२ ॥ आत्मद्विषां सुतमि
ति सुतग्रहणं स्वात्मजसाम्यार्थं धर्मपथे यमस्य पदं तस्मिन् स्थितः ॥ १३ ॥ चक्रं आज्ञा सेना वा रथस्य चक्रं मान
सावलमभिव्याप्य प्रवर्त्तते किं पर्यंतमित्यत आह अर्करश्मिगणैर्यावत्तपति तावत् ॥ १४ ॥ यद्यस्मा
द्रंजयिष्यति ॥ अथ तस्मात् मनोरंजने हेतुभिरमुं राजानमाहुः मनोरंजनको रेति चेष्टित विशेषणं वा

राम॰
५२

॥ १५ ॥ १६ ॥

अथापि यथावद्गुणानपि तुमशक्ता अपि कथामृते सादराः मुनिभिरुपदेशं योगबलेन तद्दिप्रकाशनं तदनतिक्रम्य
वितन्महि विस्तारयामः ॥३॥४॥ तनौ स्वदेहे लोकपालानां तनूर्मूर्त्तीः काले काले विभर्त्ति ॥ यथा भागं यात्मनपो
षणानुरंजनादिकार्यानुसारेण पञ्चादिप्रवर्त्तनेन स्वर्गस्य हितं ॥ वृष्ट्यादिना च भूर्लोकस्य हितं यथा भवति त
था ॥५॥ सूर्योदित उधारणामेवाद्रा वभिः च वसु धनं करादानकाले आदत्ते दुर्भिक्षादिकाले विमुंचति च ॥ अ

अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः कलावतारस्य कथामृतादृताः ॥ यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदिताः श्ला
घ्यानि कर्माणि वयं वितन्महि ॥३॥ एष धर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेऽनुवर्त्तयन् ॥ गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता
तत्परिपंथिनां ॥४॥ एष वै लोकपालानां विभर्त्येकस्तनौ तनूः ॥ काले काले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हि
तं ॥५॥ वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुंचति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन्सूर्यवद्विभुः ॥६॥ तितिक्षत्य
क्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि ॥ भूतानां करुणः शश्वदार्त्तानां क्षितिवृत्तिमान् ॥७॥ देवे वर्षत्यसौ देवो न
रदेववपुर्हरिः ॥ कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यंजसेंद्रवत् ॥८॥ आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्त्ति
ना ॥ सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा ॥९॥

चौमासान् सूर्यो यथा वसु जलमादत्ते ॥ विमुंचति वर्षासु तद्व
त् ॥६॥ मस्तके पादेनाक्रमतामप्यार्त्तानां भूतानामतिक्रमं सहिष्यते क्षितेर्वृत्तिः सर्वसहनं सा अत्र नित्यमस्यास्ति
स तथा ॥७॥ देवे अवर्षति पर्जन्ये कृच्छ्रंगताः प्राणा यासां ताः प्रजाः स्वयं अक्लिष्टं कृत्वा रक्षिष्यति अत्र हेतुः असौ नर
देववपुर्हरिरिति ॥८॥ वदनमेवामृतम् तन्मूर्त्तिः तेन सानुरागो वलोको यस्मिन् विशदं स्मितं तेन च चारुणा ॥
अत्र च क्वचिद्वर्त्तमाननिर्देशो वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति ॥ भूतनिर्देशश्च आशंसायां भूतवच्चेति ॥ भवः

भा·च·
५३

विश्रुतविक्रमायस्य गाथाः प्रबंधान् ॥२६॥ अनुगीयमानोमहानुभावोयस्य ॥२७॥ चतुर्थेषोडशः ॥ ततःसप्तदशेलि
कर्तुधाः प्रशमयन्पृथुः ।ग्रस्तबीजमहींदुहन्तुयन्ताभीत्यातयास्तुतः ॥१॥ छंदयामासतर्पितवान् ॥१॥ भृत्यानमात्यान्

एषस्वसद्मोपवनेसमेत्यसनत्कुमारंभगवंतमेकं ॥ आराध्यभक्त्याऽलभताऽमलंतत्ज्ञानंयतोब्र
ह्मपरंविदंति ॥२५॥ तत्रतत्रगिरस्तास्ताइतिविश्रुतविक्रमः ॥ श्रोष्यत्यात्माश्रितागाथाः पृथुःपृथुपरा
क्रमः ॥२६॥ दिशोविजित्याप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः ॥ सुरासुरेंद्रैरनुगीयमा
नमहानुभावोभवितापतिर्भुवः ॥२७॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेषोडशोध्यायः ॥१६॥
मैत्रेयउवाच ॥ एवंसभगवान्वैन्यः ख्यापितोगुणकर्मभिः ॥ छंदयामासतान्कामैः प्रतिपूज्याभिनं
द्यच ॥१॥ ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान्भृत्यामात्यपुरोधसः ॥ पौरान्जानपदान्श्रेणीः प्रकृतीः समपूज
यत् ॥२॥ विदुरउवाच ॥ कस्माद्दधारगोरूपंधरित्रीबहुरूपिणी ॥ यांदुदोहपृथुस्तत्रकोवत्सोदोहनं
चकिं ॥३॥ प्रकृत्याविषमादेवीकृतातेनसमाकथं ॥ तस्यमेध्यंहयंदेवः कस्यहेतोरपाहरत् ॥४॥ सन
त्कुमाराद्भगवतोब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्तमात् ॥ लब्ध्वाज्ञानंसविज्ञानंराजर्षिःकांगतिंगतः ॥५॥ यच्चान्यद
पिकृष्णस्यभवान्भगवतःप्रभोः ॥ श्रवःसुश्रवसःपुण्यंपूर्वदेहकथाश्रयं ॥६॥ भक्तायमेऽनुरक्तायतव
चाधोक्षजस्यच ॥ वक्तुमर्हसियोऽदुह्यद्वैन्यरूपेणगामिमां ॥७॥

५३

पुरोधसःपुरोहितान्श्रेणीःतैलि
कतांबूलिकादीन्पौरविशेषान् ॥ प्रकृतीःनियोगिनः ॥२॥ दोहनंपात्रं ॥३॥ मेध्यंयज्ञार्हं ॥४॥ सविज्ञा
नं ॥ अपरोक्षज्ञानसहितं ॥५॥ पूर्वदेहःपृथ्ववतारःतत्कथाश्रयंसुश्रुश्रवोयस्य ॥६॥ अदुह्यत दुग्धवान्
॥७॥

राम·
५३

मातरीव भक्तिर्भजनं यस्य ॥ आत्मनो देहस्यार्द्ध इव पत्नी प्रीतिमान् १७ नंदिं सुखं वर्द्धयतीति तथा मुक्त संगेषु
गतरूपः संगो यस्य दंडपाणिश्चित्पपराधानुपेक्षणे मुच्यते ॥ नादद्यामिति तु पक्षपाताभावच्छक्तः १८ अयं त्विति
तु शब्देन निरुपमत्वं दर्शयति ॥ कोऽसावात्मातमाह ॥ यस्मिन्प्रतीतमपि नानात्वमर्थशून्यं पश्यंति १९ आ

मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्नामर्द्ध इवात्मनः ॥ प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किंकरो ब्रह्मवादिनां ॥ १७ ॥ देहिनामात्मवत्प्रेयः सुहृदां नंदिवर्द्धनः ॥ मुक्तसंगप्रसंगोऽयं दंडपाणिरसाधुषु ॥ १८ ॥ अयं तु साक्षाद्भगवान् त्र्यधीशः कूटस्थ आत्मा कलयाऽवतीर्णः ॥ यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं पश्यंति नानात्वमपि प्रतीतं ॥ १९ ॥ अयं भुवो मंडलमोदयाद्रेर्गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः ॥ आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्यते दक्षिणतो यथाऽर्कः ॥ २० ॥ अस्मै नृपालाः किल तत्र तत्र बलिं हरिष्यंति सलोकपालाः ॥ मंस्यंत एषां स्त्रिय आदिराजं चक्रायुधं तद्यश उद्धरंत्यः ॥ २१ ॥ अयं महीं गां दुदुहेऽधिराजः प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानां ॥ यो लीलयाऽद्रीन् स्वशरासकोट्या भिंदन् समां गामकरोद्यथेंद्रः ॥ २२ ॥ विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं यदाऽचरन् क्ष्मामविषह्यमाजौ ॥ तदा निलिल्युर्दिशि दिश्यसंतो लांगूलमुद्यम्य यथा मृगेंद्रः ॥ २३ ॥ एषोऽश्वमेधान् शतमाजहार सरस्वती प्रादुरभावि यत्र ॥ अहार्षीद्यस्य हयं पुरंदरः शतक्रतुश्चरमे वर्त्तमाने ॥ २४ ॥

उदयाद्रेस्तत्पर्यंतं गोप्ता गोपायिष्यति ॥ तदर्थं पर्यस्यते यथा रविर्यातिप्रदक्षिणीकरिष्य
ति यथाः ॥ २० ॥ अस्मै तथा प्रदक्षिणां कुर्वते मंस्यंते ज्ञास्यंति तस्य यश उद्धरंत्यः उद्धारं तत्यः कीर्त्तयंत्यः २१ इंद्र इ
वाद्रीन् विभिंदन् २२ लांगूलमुद्यम्य यथा मृगेंद्र इति तथा धनुर्विस्फूर्जयन् यदा क्ष्मामचरत् २३ यत्र प्रादु स्वयं:
रभावि प्रादुर्भूता कर्मकर्त्तरि चिण् तत्राहार्षीत् २४ ॥ ॥ ॥

भा॰ च॰
५४

रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ तयोरंतरमंतरिक्षं ॥ अनुपश्यतः अयतमानस्य येन तं ॥१६॥ १८॥ यो धर्मज्ञ इति मतः स भवान् यो
मां कथमहं निघ्नतं हनिष्यसि ॥१९॥ २०॥ अजरां दृढां यास्य सिधारपिष्यसि ॥२१॥ बर्हिषि यज्ञे या भवती देवता हवि
र्भागं वृङ्क्ते भजते ॥ वसुधाम्नादि ॥२२॥ गोरूपेणानुपवसन्नां जिघांसन्नीत्यर्थः ॥ पयस्तेनेव दोग्धि दुग्धं च नस्त्र

सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चांतरं तयोः ॥ धावंती तत्र तत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधं ॥१६॥ लोके नावि
दत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजाः ॥ त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता ॥१७॥ उवाच च महाभागं
धर्मज्ञाऽपन्नवत्सल ॥ त्राहि मामपि भूतानां पालनेऽवस्थितो भवान् ॥१८॥ स त्वं जिघांससे कस्मात्
दीनामकृतकिल्बिषां ॥ अहनिष्यत्कथं योषां धर्मज्ञ इति यो मतः ॥१९॥ प्रहरंति न वै स्त्रीषु कृताग
स्स्वपि जंतवः ॥ किमुत त्वद्विधा राजन्करुणा दीनवत्सलाः ॥२०॥ मां विपाट्याऽजरां नावं यत्र विश्वं
प्रतिष्ठितं ॥ आत्मानं च प्रजाश्चेमाः कथमंभसि धास्यसि ॥२१॥ श्रीपृथुरुवाच ॥ वसुधे त्वां वधिष्यामि
मच्छासनपराङ्मुखीं ॥ भागं बर्हिषि या वृङ्क्ते न तनोति च नो वसु ॥२२॥ यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दो
ग्ध्यौधसं पयः ॥ तस्यामेवं हि दुष्टायां दंडो नात्र न शस्यते ॥२३॥ त्वं खल्वोषधिबीजानि प्राक्सृष्टा
नि स्वयंभुवा ॥ न मुंचस्यात्मरुद्धानि मामवज्ञाय मंदधीः ॥२४॥ अमूषां क्षुत्परीतानामार्तानां परिदे
वितं ॥ शामयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा ॥२५॥ पुमान्योषिदुत क्लीब आत्मसंभावनोऽधमः
भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः ॥२६॥

वतिष्ठत्र अस्मिन्नपराधे ॥२३॥ आत्मनि देहे रुद्धानि ॥२४॥ म
द्वधे सर्वथा अन्नं न स्यादिति चेत् अत आह ॥ अमूषां प्रजानां ॥ मेदसा मांसेन ॥२५॥ यदुक्तं योषां कथं हनि

54

राम
५४

प्र जनतायास्त्वं पालः इत्यामंत्रितो नियुक्तः तदा निरन्ने क्षितितले सति क्षुधा क्षामाः क्षीणा देहा यासां ताः प्रजाः पत्यं पतिं पृथुमब्रुवन् ॥ ९ ॥ जाठरेणाग्निना अभितप्ताः यः साधितः विप्रैर्मथनेन संपादितः तं त्वां शरणं प्राप्ताः ॥ १० ॥ तत्तस्मात्

सूत उवाच ॥ चोदितो विदुरेणैवं वासुदेवकथां प्रति ॥ प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ यदाऽभिषिक्तः पृथुरंग विप्रैरामंत्रितो जनतायाश्च पालः ॥ प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य क्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ॥ ९ ॥ वयं राजन् जाठरेणाभितप्ता यथाऽग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः ॥ त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः ॥ १० ॥ तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नं क्षुधाऽर्दितानां नरदेवदेव ॥ यावन्न नंक्ष्यामह उज्झितोर्जा वार्तापतिस्त्वं किल लोकपालः ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितं ॥ दीर्घं दध्यौ कुरुश्रेष्ठ निमित्तं सोऽन्वपद्यत ॥ १२ ॥ इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः ॥ संदधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥ १३ ॥ प्रवेपमाना धरणी निशाम्योदायुधं च तं ॥ गौः सत्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयुद्रुता ॥ १४ ॥ तामन्वधावत्तद्वैन्यः कुपितोऽत्यरुणेक्षणः ॥ शरं धनुषि संधाय यत्र यत्र पलायते ॥ १५ ॥

नोऽस्माकं अन्नं रातवे दातुं ईहतु ईहतां यत्नं करोतु उज्झितोर्जा त्यक्तान्नाः सत्यः वार्ताया जीविकायाः पतिः ॥ ११ ॥ परिदेवितं विलापं निमित्तं हेतुं अन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ १२ ॥ पृथिव्या ओषधिबीजानि ग्रस्तानीति व्यवसितो निश्चितवान् सन् ॥ १३ ॥ मृगयुना द्रुता अनुगता ॥

अतो दुर्ज्ञेयमीश्वरचेष्टितमित्याह नूनमिति ॥ अकृतात्मभिः विक्षिप्तचित्तैः यः ईश्वरः स्वतंत्रः अकरोत् ब्र
ह्माणं प्रति इति तेन ब्रह्मणा चराचरमकारयत् ॥ यश्च स्वतः एकः परतो मायया अनेकः ॥ ३२ ॥ तस्मादचि
न्त्यशक्तये केवलं नमः इत्याह ॥ सर्गादि जन्मस्थितिभंगं अस्य जगतः अनुरुणद्धि अनुवर्तनं करोति ॥ द्र
व्याणि महाभूतानि क्रिया इंद्रियाणि कारका देवाः चेतना बुद्धिः आत्मा अहंकारः तैः स्वशक्तिरूपैः ॥ स

नूनं बतेशस्य समीहितं जनैस्तन्मायया दुर्जयया ऽकृतात्मभिः ॥ न लक्ष्यते यस्त्व ऽकरोद ऽ
कारयद्यो ऽनेकः एकः परतश्च ईश्वरः ॥ ३२ ॥ सर्गादि यो ऽस्या ऽनुरुणद्धि शक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकार
कचेतनात्मभिः ॥ तस्मै समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥ ३३ ॥ स वै भवानात्म
विनिर्मितं जगद्भूतेंद्रियांतःकरणात्मकं विभो ॥ संस्थापयिष्यन्नज मां रसातलादभ्युज्जहारां
भस आदिसूकरः ॥ ३४ ॥ अपामुपस्थे मयि नाव्य ऽवस्थिताः प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल ॥ स वीर
मूर्तिः समभूद्धराधरो यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥ ३५ ॥

मुन्नद्धाः समुत्कटा निरुद्धाः शक्तयो य
स्य ॥ ३३ ॥ प्राणिनां धारणार्थं मां रसातलादुद्धृत्य इदानीं प्रजास्त्राणे प्रवृत्तस्य मद्वधो न युक्त इति सक
रुणमाह द्वाभ्यां ॥ हे अज यः सस्ववान् स एव भवान् स्वनिर्मितं चराचरं जगत् सम्यक् स्थापयितुं
आदिसूकरः सन् मामभ्युज्जहार ॥ ३४ ॥ स एवं धराधरो वराहो ऽद्य अपामुपस्थे उपरि मयि नावि आ
धारभूतायामवस्थिताः प्रजाः रक्षितुमिच्छुः वीरमूर्तिः पृथुरूपः समभूत् ॥ यावं भूतः स त्वं पयसि

यच्चोक्तं कथमंभसि धास्यसीति ॥ तत्राह ॥ त्वामिति ॥ तिलशः तिलप्रमाणानि खंडानि त्वेवंभूतामवस्थां नीत्वा ॥२७॥ मन्युमयीं मूर्त्तिं बिभ्रतः कृतांततुल्यत्वमुच्यते न तु कृतांतस्य मन्युमयी मूर्त्तिरिति ॥२८॥ शुद्धसत्त्वतनुं देवमकस्मादतिदारुणं ॥ वीक्षमाणा पृथुं पृथ्वी तुष्टाव करुणोक्तिभिः ॥ मायया विन्यस्ता रचिता नानातनवो येन ॥ गुणात्मने गुणमयत्वेन प्रतीयमानाय स्वतस्तु निर्धुता निरस्ता द्रव्यक्रियाकारके

त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः ॥ आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥२७॥ एवं मन्युमयीं मूर्त्तिं कृतांतमिव बिभ्रतं ॥ प्रणता प्रांजलिः प्राह मही संजातवेपथुः ॥२८॥ धरोवाच ॥ नमः परस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्तनानातनवे गुणात्मने ॥ नमः स्वरूपानुभवेन निर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये ॥२९॥ येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता धात्रा यतोऽयं गुणसर्गसंग्रहः ॥ स एव मां हंतुमुदायुधः स्वराडुपस्थितोऽन्यं शरणं कमाश्रये ॥३०॥ य एतदादावसृजच्चराचरं स्वमाययाऽऽत्माश्रययाऽवितर्क्यया ॥ तयैव सोऽयं किल गोप्तुमुद्यतः कथं नु मां धर्मपरो जिघांसति ॥३१॥

षु अधिभूताध्यात्माधिदैवेषु विभ्रमोऽहंकारः तन्निमित्ता ऊर्मयो रागद्वेषादयश्च यस्मिन् तस्मै ॥२९॥ अहो सर्वजीवाश्रयत्वेन सर्वेषां मां कथं हंतुं प्रवर्त्तन इत्याह ॥ येन विधात्रा आत्मनां जीवानामायतनमहं विनिर्मिता यतः यस्यामपि गुणसर्गस्य चतुर्विधभूतग्रामस्य संग्रहः धारणं स्वराट् स्वतंत्रः ॥३०॥ सृष्टिसंहारककर्त्ता कोऽहमेवेति चेन्न तथापि प्रजापालने प्रवृत्तस्य मद्वधोऽनुचित एवेत्याह ॥ य एतदिति ॥ आत्माश्रयया

स्वहेतुकमुपायमाह पुरेति षड्भिः ॥ ६ भवद्भिरिति राजसामान्याभिप्रायेण ॥ अपालिता चौराद्यनिवारणात् ॥ अ
नादृता च यज्ञादिप्रवर्त्तनाभावात् ॥ यज्ञार्थे अग्रसं मिलितवती ॥ अन्यथाऽधृतव्रतैर्भुक्ताः न प्ररोक्ष्यंते ततश्च यज्ञा
दयो न सिध्येरन्निति भावः ७ क्षीणाः जीर्णाः ८ वत्सं दोहनं पात्रं दोग्धारं चोपकल्पय धोक्ष्ये प्रपूरयिष्यामि ९ भ

पुरा सृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशांपते ॥ भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः ॥ ६ ॥ अपालिताऽनाद
ता च भवद्भिर्लोकपालकैः ॥ चोरीभूतेऽथ लोकेऽहं यज्ञार्थेऽग्रसमोषधीः ॥ ७ ॥ नूनं ता वीरुधः क्षीणा मयि का
लेन भूयसा ॥ तत्र दृष्टेन योगेन भवानादातुमर्हति ॥ ८ ॥ वत्सं कल्पय मे वीर येनाहं वत्सला तव ॥ धोक्ष्ये
क्षीरमयान्कामाननुरूपं च दोहनं ॥ ९ ॥ दोग्धारं च महाबाहो भूतानां भूतभावन ॥ अन्नमीप्सितमूर्जस्व
द्भगवान्वांछते यदि ॥ १० ॥ समां च कुरु मां राजन्देववृष्टं यथा पयः ॥ अपर्त्तावपि भद्रं ते उपावर्त्तेत मे वि
भो ॥ ११ ॥ इति प्रियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः ॥ वत्सं कृत्वा मनुं पाणावदुहत्सकलौषधीः ॥ १२ ॥ तथापरे
च सर्वत्र सारमाददते बुधाः ॥ ततोऽन्ये च यथाकामं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥ १३ ॥ ऋषयो दुदुहुर्देवीमिंद्रियेष्व
थ सत्तम ॥ वत्सं बृहस्पतिं कृत्वा पयश्छंदोमयं शुचि ॥ १४ ॥

तानामभीप्सितमन्नं ऊर्जस्वत् बलप्रदं ॥ १० ॥ अ
पगतेऽपि वर्षर्त्तौ ॥ यथा मे सर्वतो वर्त्तेत ॥ ११ ॥ १२ प्रसंगादर्थांतरमाह ॥ तथेति यथा पृथुः एवं सर्वत्र वाक्येप
रेऽपि सारं आददते प्रशस्ततमं उपवर्त्तयंति ॥ ततोऽन्ये च ऋष्यादयः पंचदशा दुदुहुः ॥ पृथुना भावितां
वशीकृतां ॥ १३ ॥ देवीं पृथ्वीं वाङ्मनःश्रवणो वेदग्रहणादिंद्रियाणां पात्रत्वं ॥ १४ ॥ ॥

56

तस्मादीश्वरचेष्टितं दुर्ज्ञेयमिति किंचेत्युत्पन्नायेनोयसंहरति नूनमिति तस्येश्वरस्य गुणसर्गरूपया मायया मोहितं
चित्तमेव वर्त्म येषां मोहिता नि चित्तवर्त्मानि येषामिति वा ते जनैः ईश्वराणां हरिभक्तानामेव तावदीहितं न
ज्ञायते किं पुनस्तस्य परमेश्वरस्य च ॥ अतः परमेश्वराणां तेभ्योऽपि नमः पृथवे केवलं वीराणां जितेन्द्रियाणां य
शः कुर्वन्ति ये तेभ्यः यद्वा वीराणां यशो वर्द्धयन्ति तथा च अतस्तां न तु यष्टिमिति भावः ३६ चतुर्थे सप्तदशः ॥ अष्टादशे
मही चावतारदत्तस्य पात्रादिभेदतः ॥ पृथ्वादिभिस्तत्क्रमशः सा च दुग्धा त्विती यते ॥ १ ॥ हे अभिभो प्रभो ॥ यद्यभो देव अभि

नूनंजनैरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया ॥ नज्ञायतेमोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्योनमो
वीरयशस्करेभ्यः ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपृथुविजयेधात्रीनिग्रहःसप्तदशो
ध्यायः ॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ इत्थंपृथुमभिष्टूयरुषाप्रस्फुरिताधरं ॥ पुनराहावनिर्भीतासंस्तभ्यात्मा
नमात्मना ॥ १ ॥ संनियच्छाभिभोमन्युंनिबोधश्रावितंचमे ॥ सर्वतःसारमादत्तेयथामधुकरोबुधः
अस्मिन्लोकेथवामुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ दृष्टायोगाःप्रयुक्ताश्चपुंसांश्रेयःप्रसिद्धये
३ ॥ तानातिष्ठतियःसम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान् ॥ अवरःश्रद्धयोपेतउपेयान्विंदतेऽजसा ॥ ४ ॥ तान
नादृत्ययोऽविद्वानर्थानारभतेस्वयं ॥ तस्यव्यभिचरंत्यर्थाआरब्धाश्चपुनःपुनः ॥ ५ ॥

अभयंयथाभवत्ये
वंमन्युंसंनियच्छ ॥ श्रावितंविज्ञापितंनुमहाकोऽनादरःकर्त्तव्यइत्याह ॥ बुधोहिसर्वतःसारमादत्ते ॥ २ ॥ मपिजी
र्णाश्चौषधीरुपायेनगृहाणेतिवक्तुमुपायेनसर्वंसिध्यतिनान्यथेत्याह ॥ अस्मिन्नितित्रिभिः पुंसांश्रेयसः पु
रुषार्थस्यप्रसिद्धयेअस्मिन्लोकेकृष्यादयः ॥ अमुष्मिंश्चलोकेऽग्निहोत्रादयोयोगाउपायादृष्टाःप्रयुक्ताः
अनुष्ठिताश्च ॥ ३ ॥ पूर्वैर्दर्शितान् अवरोऽर्वाचीनः ॥ ४ ॥ अविद्वान् ॥ विद्वानपीतिवा व्यभिचरंतिनसिध्यंति ५

अनुक्तसंग्रहार्थमाह ॥ सर्वे इति स्वजातौ यो मुख्यः तेन वत्सेन ॥२६॥ उपसंहरति एवमिति स्वतंत्रा अभीष्टमन्नं तमेव क्षीरभेदं दुदुहुः दोहः पात्रं ॥२७॥ इमां पृथ्वीं ॥२८॥ धनुष्कोट्या गिरीणां चूर्णनं ॥ राज्ञां राजा ॥२९॥३०॥ ग्रामाः हट्टादिशून्याः पुरो हट्टादिमत्यः ता एव महत्यः पत्तनानि ॥ दुर्गाणि विविधानि यथा हस्ति हस्त्याति ॥ औदकं

सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक्पयः ॥ सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥२६॥ एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः ॥ दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ॥२७॥ ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः ॥ दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः ॥२८॥ चूर्णयन्स्वधनुःकोट्या गिरिकूटानि राजराट् ॥ भूमंडलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः ॥२९॥ अथास्मिन्भगवान्वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता ॥ निवासान्कल्पयांचक्रे तत्र तत्र यथार्हतः ॥३०॥ ग्रामान्पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च ॥ घोषान्व्रजान्सशिबिरानाकरान्खेटखर्वटान् ॥३१॥ प्राक्पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना ॥ यथासुखं वसंति स्म तत्र तत्राकुतोभयाः ॥३२॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुविजये ऽष्टादशोध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः ॥ ब्रह्मावर्त्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राचीसरस्वती ॥१॥

पार्वतं वार्क्ष्यमेरिणां धावनं तथेति ॥ घोषान् आभीराणां निवासान् व्रजान् गवां निवासान् शिबिरं सेनानिवासस्थानं तत्सहितान् ॥ आकरान् स्वर्णादिस्थानानि खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटाः पर्वतप्रांतग्रामाः तांश्च ॥३२॥ ॥ इति चतुर्थेष्टादशः ॥ ऊनविंशे ऽश्वमेधांगहयापहरणात्पृथोः इंद्रहंतुप्रवृत्तस्य धात्रावारणमुच्यते हयमेधशतेन निमित्तेन अदीक्षत दीक्षितो भूत्वा शताश्वमेधसंकल्पमकरोदित्यर्थः ब्रह्मावर्त्ते सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरं ॥ तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥१॥ ॥

सोमसमन्वितं वीर्यं मनःशक्तिं ॥ ओज इंद्रियशक्तिं ॥ बलं देहशक्तिं च ॥ तदेव पयः ॥१५॥ सुरां आसवं च तालादिम
च ॥१६॥ मधु चा आधुर्यं सौभगं सौंदर्यं तत्सहितं ॥१७॥ कव्यं पितॄणामन्नं आमपात्रेऽपक्वे मृन्मये ॥ अधुक्ष
त दुदुहुः ॥१८॥ संकल्पनामयीं ॥ अणिमादिसिद्धिं ॥ ये विद्याधरादयस्ते च तमेव वत्सं प्रकल्प्य नभस्येव

कृत्वा वत्सं सुरगणा इंद्रं सोममदूदुहन् ॥ हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥१५॥ दैतेया
दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभं ॥ विधायाऽदूदुहन् क्षीरमयःपात्रे सुरासवं ॥१६॥ गंधर्वाप्सरसोऽ
धुक्षन् पात्रे पद्ममये पयः ॥ वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गांधर्वं मधु सौभगं ॥१७॥ वत्सेन पितरोऽर्यम्णा
कव्यं क्षीरमधुक्षत ॥ आमपात्रे महाभागाः श्रद्धया श्राद्धदेवताः ॥१८॥ प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः
संकल्पनामयीं ॥ सिद्धिं नभसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः ॥१९॥ अन्ये च मायिनो मायामंतर्द्धाना
द्भुतात्मनां ॥ मयं प्रकल्प्य वत्सं ते दुदुहुर्धारणामयीं ॥२०॥ यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताश
नाः ॥ भूतेशवत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवं ॥२१॥ तथाऽहयो दंदशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकं वि
धाय वत्सं दुदुहुर्बिलपात्रे विषं पयः ॥२२॥ पशवो यवसं क्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषं ॥ अरण्यपात्रे चा
धुक्षन्मृगेंद्रेण च दंष्ट्रिणः ॥२३॥ क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ॥ सुपर्णवत्सा विहगा
श्चरं चाचरमेव च ॥२४॥ वटवत्सा वनस्पतयः पृथग्रसमयं पयः ॥ गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधात
न्स्वसानुषु ॥२५॥

पात्रे खेचरत्वादिरूपां विद्यां दुदुहुः ॥१९॥ अन्ये च किंपुरुषादयः अंतर्धानेनाद्भुतात्मनां संबं
धिनीं मायां धारणामयीं संकल्पमात्रप्रभवां ॥२०॥ भूतेशो रुद्रः स एव वत्सो येषां क्षतजं रुधिरं तदेवासवं ॥२१॥ अहयो
निष्फणाः दंदशूकाः वृश्चिकादयः सर्पाः सफणाः नागाश्च कद्रूसंततिजा नागाः बिलपात्रे मुखे ॥२२॥ यवसं तृणा
गोवृषं रुद्रवाहं वृषभं मृगेंद्रेण [illegible] वयः ॥२३॥ क्रव्यं मांसं ॥ चरं कीटादि अचरं फलादि ॥२४॥ ॥२५॥

यजमाने वैन्ये यजुःपतिं विष्णुं यजमाने सति स्पर्द्धमानः इंद्रस्तिरोहितः सन्नपहृतवान् ॥११॥ त्वरमाणं धावंतं आ
मुक्तः प्रतिमुक्तः अपिनद्धः आपिनद्धवत् ॥ सन्नद्धो वर्मितः सज्जः इत्यमरसिंहः पाषंडं वेषकंचुकमिवगृ
हीतवंतमित्यर्थः अधर्मे धर्मविभ्रमः धर्मोयमिति भ्रांतिकरो यः ॥१२॥१३॥ न मुंचति स्म ॥१४॥ हंतवे हंतुं यज्ञ

चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुःपतिं ॥ वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्द्धन्नपोवाह तिरोहितः ॥११॥ तमत्रिर्भग
वानैक्षत्त्वरमाणं विहायसा ॥ आमुक्तमिव पाषंडं योऽधर्मे धर्मविभ्रमः ॥१२॥ अत्रिणा चोदितो हं
तुं पृथुपुत्रो महारथः ॥ अन्वधावत संक्रुद्धः तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥१३॥ तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मे
ने धर्मं शरीरिणं ॥ जटिलं भस्मनाछन्नं तस्मै बाणं न मुंचति ॥१४॥ वधान्निवृत्तं तं भूयो हंतवेऽत्रि
रचोदयत् ॥ जहि यज्ञहनं तात महेंद्रं विबुधाधमं ॥१५॥ एवं वैन्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमाणं विहाय
सा ॥ अन्वद्रवदभिक्रुद्धो रावणं गृध्रराडिव ॥१६॥ सोश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मा अंतर्हितः स्वराट्
वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान् ॥१७॥ तत्तस्य चाद्भुतं कर्म विचक्ष्य परमर्षयः ॥ नामधे
यं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो ॥१८॥ उपसृज्य तमस्तीव्रं जहाराश्वं पुनर्हरिः ॥ चषालयूपत
श्छन्नो हिरण्यरशनं विभुः ॥१९॥ अत्रिः संदर्शयामास त्वरमाणं विहायसा ॥ कपालखट्वांगधरं वीरो नै
नमबाधत ॥२०॥

हनं यज्ञं हतवंतं ॥१५॥१६॥ तस्मै हित्वा तदर्थमुत्सृज्य ॥१७॥ विचक्ष्य दृष्ट्वा ॥१८॥ उपस
ृज्य सृष्ट्वा तेन छन्नः सन् चषालो यूपाग्रे निक्षिप्तः काष्ठकटकः तद्युक्तात् यूपात् हिरण्यनिर्मिता र
शना यस्य तं रशनाया दृढत्वेन छेदाशक्त्या रशनासहितमेव यूपाग्रात् नीतवानित्यर्थः विभुः समर्थः ॥१९॥२१॥

आत्मनः स्वस्य कर्मातिशयो तद् इति अतिशयं अभिप्रेत्य ज्ञात्वा तदिति तं पयोर्यज्ञमहोत्सवं नममषे न सेहे ॥२॥
अतिशयमेव दर्शयति ॥ यत्रेति सप्तभिः साक्षादच भूयत प्रत्यक्ष्ये गणाद्दृश्यत ॥३॥४॥ सिद्धादयश्च तं हरिम
त्रीयुरित्युत्तरेणान्वयः ॥५॥६॥ धर्मदुघा हविर्दोग्ध्री धेनुः सती ॥७॥ ऊहुः वहंतिस्म ॥ सर्वरसान् दध्युडाना

तदभिप्रेत्य भगवान्कर्मातिशयमात्मनः ॥ शतक्रतुर्नममृषे पयोर्यज्ञमहोत्सवं ॥२॥ यत्र यज्ञ
पतिः साक्षाद्भगवान् हरिरीश्वरः ॥ अवभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ॥३॥ अवितो ब्रह्मशर्वाभ्यां
लोकपालैः सहानुगैः ॥ उपगीयमानो गंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥४॥ सिद्धविद्याधरादित्या दानवायु
त्यकादयः ॥ सुनंदनंदप्रमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः ॥५॥ कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः ॥ तम
वीयुर्भगवतायेच तत्सेवनोत्सुकाः ॥६॥ यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा सती ॥ दोग्धिस्माभीप्सि
तानर्थान्यजमानस्य भारत ॥७॥ ऊहुः सर्वरसान्नद्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान् ॥ तरवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयं
त मधुच्युतः ॥८॥ सिंधवो रत्ननिकरान्गिरयोऽन्नं चतुर्विधं ॥ उपायनमुपाजह्रुः सर्वे लोकाः सपालकाः ॥९॥
इति चाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु परमोदयं ॥ असूयन्भगवानिंद्रः प्रतिघातमचीकरत् ॥१०॥

विं२

दिरसान् क्षीरं च दधि च अन्नं च पानकादिगोरसो घृतं तक्रं च तांश्च भूरीणि विस्तृतानि वर्ष्माणि शरीरा
णि येषां ते फलादि प्रासूयंत मधुच्युतः मधुश्राविणः संतः ॥८॥ चतुर्विधं भक्ष्यं भोज्यं चोष्यं लेह्यं च ॥ अधोक्ष
जईशो नाथो यस्य ॥ परमउदयो भिन्नदृष्टि येस्मिन् ॥ तत्कर्म असूयन् असहमानः प्रतिघातं विघ्नं चकार स्पर्द्धः ॥

यमिंद्रंयज्ञेनजिघांसथयज्ञेनेष्टाःसर्वेसुरायस्यतनवःसइंद्रोभवतांवध्योनभवति यद्यस्मात्‌यज्ञोनामा
यमिंद्रोभगवतस्तनुः अवतारःततःस्वप्नमआकूत्यांरुचेर्यज्ञोभ्यजायत सयामैःसुरगणैरपात्स्वायंभुवांत
रमित्युक्तत्वात् ३० अतोबलीयसातेनसख्यमेवकर्तव्यंअन्यथाभयंपाषंडसृष्टेरित्याशयेनाह तदिदमि
इंद्रेणानुष्ठितंमहदन्यायंपश्यत किमित्यपेक्षायामाह धर्मस्यव्यतिकरंविपर्ययंपाषंडपथं ३१ तर्हिकिमत्र
युक्तमित्यतआह पृथुकीर्तेरिति एकेनोनंशतंयस्मिन्तादृशःक्रतुप्रयोगःपृथोर्भूयात्पृथुरितिपाठे।

नवध्योभवतामिंद्रोयद्यज्ञोभगवत्तनुः यंजिघांसथयज्ञेनयस्येष्टास्तनवःसुराः ३० तदिदंपश्य
तमहद्धर्मव्यतिकरंद्विजाः इंद्रेणानुष्ठितंराज्ञःकर्मैतद्विजिघांसता ३१ पृथुकीर्तेःपृथोर्भूयात्
तर्ह्येकोनशतक्रतुः अलंतेक्रतुभिःस्विष्टैर्यद्भवान्मोक्षधर्मवित् ३२ नैवात्मनेमहेंद्रायरोषमाह
र्तुमर्हसि उभावपिहिभद्रंतेउत्तमश्लोकविग्रहौ ३३ मास्मिन्महाराजकृथाःस्मचिंतांनिशामया
स्मद्वचआदृतात्मा यद्ध्यायतोदैवहतंनुकर्तुंमनोऽतिरुष्टंविशतेतमोंऽधं ३४ क्रतुर्विरमतामेष
देवेषुदुरवग्रहः धर्मव्यतिकरोयत्रपाषंडैरिंद्रनिर्मितैः ३५

कोनशतंक्रतवोयस्यतादृशोऽपिमहें
द्रात्पृथुकीर्तिर्भूयादित्यर्थः तदेवमृत्विजःप्रत्युक्त्वापृथुंप्रत्येवाह अलमिति ३२ आत्मनैवात्मनेमहें
द्रायरोषंकर्तुंनार्हसितत्रहेतुः उभावपीति ३३ तथाऽपिक्रतुसमाप्तिमेवध्यायंतंप्रत्याह अस्मिन्नत्र
विघ्नेचिंतांमास्मकृथाः यद्यस्माद्दैवहतंकार्यंकर्तुंध्यायतोमनःतुनिश्चितंअतिरुष्टंसत् अंधंतमोमोहं
विशतिनतुशांतिंलभते ३४ अतएवक्रतुर्विरमतु नन्विंद्रः किंननिवार्यते अतआह यतोदेवेषुदुराग्रहो

अवद्यं निंदितं रूपं मंदप्रज्ञा जगृहुः ॥२२॥ तदेव पाषंड नाम निरुक्त्या दर्शयति । यानीति बहुवचनेन चान्यान्यपि गृहीतानीत्युक्तं ॥२३॥ तत्प्रभृति पाषंडमार्गाः प्रवृत्ता इत्याह एवमिति । तेन गृहीतेषु पुनर्विसृष्टेषु ॥२४॥ नग्ना जैनाः रक्तपटा बौद्धाः आदिशब्देन कापालिकादयः तेषु उपधर्मेषु धर्मोपमेषु धर्म एवायमिति मतिः स

अत्रिणा चोदितस्तस्मै संदधे विशिखं रुषा ॥ सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्थावंतर्हितः स्वराट् ॥२१॥ वीरश्चाश्वमुपादाय पितृयज्ञमथाव्रजत् ॥ तदवद्यं हरे रूपं जगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः ॥२२॥ यानि रूपाणि जगृहे इंद्रो हयजिहीर्षया ॥ तानि पापस्य खंडानि लिंगं खंडमिहोच्यते ॥२३॥ एवमिंद्रे हरत्यश्वं वैन्ययज्ञजिघांसया ॥ तद्गृहीतविसृष्टेषु पाषंडेषु मतिर्नृणां ॥२४॥ धर्म इत्युपधर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु ॥ प्रायेण सज्जते भ्रांत्या पेशलेषु च वाग्मिषु ॥२५॥ तदभिज्ञाय भगवान्पृथुः पृथुपराक्रमः ॥ इंद्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकार्मुकः ॥२६॥ तमृत्विजः शक्रवधाभिसंधितं विचक्ष्य दुःप्रेक्ष्यमसह्यरंहसं ॥ निवारयामासुरहो महामते न युज्यतेऽत्रान्यवधः प्रचोदितात् ॥२७॥ वयं मरुत्वंतमिहार्थनाशनं ह्वयामहे त्वच्छ्रवसा हतत्विषं ॥ अयातयामोपहवैरनंतरं प्रसह्य राजन् जुहवाम तेऽहितं ॥२८॥ इत्यामंत्र्य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विजो रुषा ॥ स्रुग्घस्तान्जुह्वतोऽभ्येत्य स्वयंभूः प्रत्यषेधत ॥२९॥

ज्जत इति द्वयोरन्वयः पेशलेषु आपाततो रम्येषु वाग्मिषु हेतुभिश्चतुरेषु ॥२५॥२६॥ शक्रवधे अभिसंधितं कृताभिप्रायं प्रचोदितात्पशोर्वधादन्यस्य पशोर्वधः न युज्यते ॥२७॥ तर्हि किं तु वयं करिष्याम इत्याहुः वयमिह यज्ञनाशकं त्वत्कीर्त्या हततेजसमिंद्रमाह्वयामहे कैः अयातयामैः अगतवीर्यैः आह्वानमंत्रैः अनंतरं च तेन वाहितं जुहवाम होष्यामः ॥२८॥ अस्य पृथोः

ज्ञानसंकल्पस्य र

अविद्याकामकर्मभिरयंकायमारब्धःइति अनेनप्रकारेणइमंकायंविद्वान् अस्मिन्काये न अनुषज्जते ५

विशेषेतु विष्णुना साक्षात्पृथोर्यज्ञे ऽनुशासनं वरदानप्रसंगेनप्रीतिश्चान्योन्यमीर्यते ॥ मघवता साकं इंद्रेण सह वर्त्तमानः ॥ १ ॥ आत्मानं त्वांतं मां क्षमापयतोऽमुष्य ॥ २ ॥ यर्हि यस्मात् कलेवरमात्मानं भवंति अतस्तदभिमानेन भूतानि नाभिद्रुह्यंति ॥ ३ ॥ ४ ॥ अविद्यास्वरूपाज्ञानं ततः कामः ततः कर्म तैरारब्ध इति विद्वान् अत एव प्रतिबुद्ध आत्मज्ञः अस्मिन्नैवानुषज्जते ॥ ५ ॥ तथाऽपि पुत्रादिममत्वेन भूतद्रोहेणाच संगो भवेत्तत्राह ॥ असंसक्त इति ॥ ६ ॥

ऋषिरुवाच ॥ भगवानपि वैकुंठः साकं मघवता विभुः यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक्तमभाषत ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एष तेऽकारषीद्भंगं हयमेधशतस्य ह ॥ क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षंतुमर्हसि ॥ २ ॥ सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः नाभिद्रुह्यंति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरं ॥ ३ ॥ पुरुषा यदि मुह्यंति त्वादृशा देवमायया ॥ श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया ॥ ४ ॥ अतः कायमिमं विद्वानविद्याकामकर्मभिः ॥ आरब्ध इति नैवास्मिन् प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ॥ ५ ॥ असंसक्तः शरीरेऽस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे ॥ अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः ॥ ६ ॥ एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः ॥ सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्माऽत्माऽत्मनः परः ॥ ७ ॥ य एवं संतमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः ॥ नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स मयि स्थितः ॥ ८ ॥

60

त्विबोध क्रमं विज्ञापयन् देहेऽनुषंगाभावमाह एक

इति द्वाभ्यां ॥ असावात्मा आत्मनो देहात्परो भिन्नः तत्र नवधा वैलक्षण्येन भेदं साधयति एक इति नवभिः पदैः देहो हि बालयुवादिभेदादनेकः मलिनश्च जडश्च सगुणश्च स्वकारणभूतगुणाश्रितश्च परिछिन्नश्च गेहादिभिरावृतश्च दृश्यश्च सात्मा च ॥ आत्मा तु नैवं अतो भिन्नः ॥ ७ ॥ आत्मस्थं स्वस्मिन् स्थितं ॥ प्रकृतिस्थोऽपि देहस्थोऽपि तद्विकारैर्न लिप्यते ॥ यतः स मयि ब्रह्मणि स्थितः ॥ ८ ॥ ॥

इंद्रद्रोहाग्रहकृतमनर्थं पश्येत्याह ॥ एभिरिंद्रेणोपसृष्टैः रचितैः हारिभिश्चित्ताकर्षकैः यज्ञध्रुक् ते अश्वंमुष्णा
तीति तथा पश्वाय यद्धत्यतीति तथा तेन सृष्टैः ॥३६॥ ततो मम किमिति चेत्तत्राह भवानिति द्वाभ्यां सांख्ययोगा
दिना नासि द्वेष्टा नानुरूपं धर्मं वेनस्यान्यायात् लुप्तं परित्रातुं तत्तद्देहाद्विष्णोः कलैव त्वमवतीर्णोऽसि ॥३७॥

एभिरिंद्रोपसंसृष्टैः पाषंडैर्हारिभिर्जनं ॥ ह्रीयमाणं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट् ॥३६॥ भवान्प
रित्रातुमिहावतीर्णो धर्मं जनानां समयानुरूपं ॥ वेनापचारादवलुप्तमद्य तद्देहतो विष्णुकलासि
वैन्य ॥३७॥ स त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते संकल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि ऐंद्रीं च मायामुपधर्ममातरं
प्रचंडपाषंडपथं प्रभो जहि ॥३८॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इत्थं स लोकगुरुणा समादिष्टो विशांपतिः ॥ त
था च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च संदधे ॥३९॥ कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे ॥ वरान्ददुस्ते
वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ॥४०॥ विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः ॥ आशिषो युयुजुः क्ष
त्तरादिराजाय सत्कृताः ॥४१॥ त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ पूजिता दानमानाभ्यां
पितृदेवर्षिमानवाः ॥४२॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुविजये एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अस्य विश्वस्योद्भवं विचार्य येहत्यादितोऽसि तेषां विश्वसृजां संकल्पं पिपीपृहि आर्षः प्रयोगः पूरयेत्यर्थः
प्रचंडो यः पाषंडमार्गः स यैवैंद्री माया उपधर्मजननी तां जहि ॥३८॥ तथा कृत्वा यज्ञाग्रहं हित्वा वात्सल्यं स्नेहं कृतवान्
इंद्रेण सह संधानं च कृतवान् ॥३९॥ कृतमवभृथस्नानं येन स तस्मै ॥४०॥४१॥ तुष्टानां वाक्यं त्वयेति

ननु रक्षणं दंडादिसापेक्षं अतस्तपोऽन्यद्वा पुण्यं करिष्यामीति चेदत आह श्रेय इति यद्यस्मात् ॥ सांपराये परलोके प्रजाभिः कृतात्सुकृतात् षष्ठमंशं हर्त्ता हरति ॥ अरक्षणे दोषमाह ॥ अन्यथा प्रजाभिर्दत्तं पुण्यं यस्य सः प्रजानामघमत्ति पापं भुंक्ते अन्यथेत्यस्य विवरणं करहारः सन्नरक्षिता चेत् ॥ १४ ॥ एवं च मोऽतोऽप्यनायासेन भविष्यतीत्याह ॥ द्विजाग्र्याणामेव मतश्चासावनुवृत्तश्च यः परंपराप्राप्तो यो

श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो यत्सांपराये सुकृतात्षष्ठमंशं ॥ हर्त्ताऽन्यथा हृतपुण्यः प्रजानामरक्षिता करहारोऽघमत्ति ॥ १४ ॥ एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोऽन्यतमोऽविताऽस्याः ॥ ह्रस्वेन कालेन गृहोपयातान् द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोकः ॥ १५ ॥ वरं च मत्तः किंचन मानवेंद्र वृणीष्व तेऽहं गुणशीलयंत्रितः ॥ नाहं मखैर्वै सुलभस्तपोभिर्योगेन वा यः समचित्तवर्त्ती ॥ १६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स इत्थं लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन विश्वजित् ॥ अनुशासित आदेशं शिरसा जगृहे हरेः ॥ १७ ॥

62

धर्मः स एव प्रधानं अर्थकामौ तु प्रासंगिकौ यस्य ॥ अन्यतम अतिशयेनान्यः धर्मादिष्वनासक्त इत्यर्थः ॥ एकपक्षपाठे धर्मप्रधानावन्यतमौ अर्थकामौ यस्येत्यर्थः ॥ अस्याः पृथिव्याः अविता सन् अल्पेन कालेन गृहागतान् सनकादीन् द्रक्ष्यसि ॥ अनुरक्तो लोको यस्मिन् सः ॥ १५ ॥ मत्तः सकाशात्किंचिद्वरं वृणीष्व गुणाः शमादयः शीलं निर्मत्सरत्वादिस्वभावः तैरहं यंत्रितो वशीकृतः ॥ तद्रहितैस्तु मखादिभिर्नाहं सुलभः यतः समचित्तेषु तेषु वर्त्तितुं शीलं यस्य सोऽहं ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥

इयमवस्थाकस्योत्पद्यतइत्यपेक्षायामाह॥यःस्वधर्मेणेतिचतुर्भिः॥९॥यर्हिविशदाशयःप्रसन्नमनाःतदाप
रित्यक्तगुणःसनसम्यग्दर्शनोभूत्वाशांतिमश्नुते॥शांतिमेवाह॥ममसम्यगौदासीन्येनावस्थानमेवब्रह्म
तदेवकैवल्यमश्नुते॥१०॥सम्यग्दर्शनमेवाह॥उदासीनमेवात्मानंद्रव्यज्ञानक्रियात्मनांदेहज्ञानकर्मेंद्रि
यमनसामध्यक्षमिवस्थितमात्मानंयोवेद॥११॥संसारिणःकथंकूटस्थत्वमतआह॥भिन्नस्यलिंगस्यदेह

यःस्वधर्मेणमांनित्यंनिराशीःश्रद्धयान्वितः॥भजतेशनकैस्तस्यमनोराजन्प्रसीदति॥९॥परित्य
क्तगुणःसम्यक्दर्शनोविशदाशयः॥शांतिंमेसमवस्थानंब्रह्मकैवल्यमश्नुते॥१०॥उदासीनमि
वाध्यक्षंद्रव्यज्ञानक्रियात्मनां॥कूटस्थमिममात्मानंयोवेदाप्नोतिशोभनं॥११॥भिन्नस्यलिंगस्यगुण
प्रवाहोद्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः॥दृष्टासुसंपत्सुविपत्सुसूरयोनविक्रियंतेमयिबद्धसौ
हृदाः॥१२॥समःसमानोत्तममध्यमाधमःसुखेचदुःखेचजितेंद्रियाशयः॥मयोपक्लृप्ताखिल
लोकसंयुतोविधत्स्ववीराखिललोकरक्षणं॥२३॥

स्यगुणप्रवाहःसंसारःभिन्नत्वेहेतुः॥द्रव्याद्या
त्मकस्य॥तत्रचेतनाचिदाभासः॥अतोदृष्टासुप्राप्तासु॥हर्षशोकादिभिर्नविक्रियंते॥१२॥त्वंचसू
रिःअतःसुखेदुःखेचसमःसन्समानाद्युत्तममध्यमाधमायस्यजितानींद्रियाणिआशयश्चयेनसत्वंअखि
ललोकरक्षणंविधत्स्व॥कथमेकेनमयारक्षणंकर्तुंशक्यंतत्राह॥मयेश्वरेणउपक्लृप्ताःसंपादितायेअखि
लालोकाअमात्यादयस्तैःसंयुतः॥१३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कैवल्यपतइतिसंबोधनात्कैवल्यंवरिष्यतीतिमाशंकीत्याहनेति॥ महत्तमानामंतर्हृदयात्मुखद्वारेणनिर्गतोभगव
त्पदांभोजमकरंदोयशःश्रवणादिसुखंयत्रनास्तितादृशंचेत्कैवल्यंतर्हितत्कदाचिदपिनकामये तर्हि
किंकामयसेतत्राह॥ यशःश्रवणायकर्णानामयुतंविधत्स्वननुकोऽप्येवंनवृतवान्किमन्यत्तृच्छितयेत्याह एषमे
वरः॥२४॥ ननुतर्हिकैवल्याभावेरागद्वेषाद्याकुलानांभक्तिसुखमपिनस्यादित्याशंक्याह सइतिभवत्पदांभोज
सुधायाःकणोलेशःतत्संबंधीयोऽनिलःसएवदूरादपिकिंचिद्यशःश्रवणमात्रमित्यर्थः विस्मृततत्ववर्त्मयेः
कुयोगिभिस्तेषामपिपुनःस्मृतिंआत्मज्ञानंवितरतिअतोनखलुभक्तानांरागादिसंभवः अतोनोस्माकंसारग्राहि

नकामयेनाथतदप्यहंक्वचिन्नयत्रयुष्मच्चरणांबुजासवः॥ महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतोविधत्स्वक
र्णायुतमेषमेवरः॥२४॥ सउत्तमश्लोकमहन्मुखच्युतोभवत्पदांभोजसुधाकणानिलः॥ स्मृतिंपुनर्वि
स्मृततत्ववर्त्मनांकुयोगिनांनोवितरत्यलंवरैः॥२५॥ यशःशिवंसुश्रवआर्यसंगमेयदृच्छयाचोपशृणो
तितेसकृत॥ कथंगुणज्ञोविरमेद्विनापशुंश्रीर्यत्प्रवव्रेगुणसंग्रहेच्छया॥२६॥ अथाभजेत्वाऽखिलपूरु
षोत्तमंगुणालयंपद्मकरेवलालसः॥ अप्यावयोरेकपतिस्पृधोःकलिर्नस्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः॥२७॥

णामन्यैर्वरैरलं॥भक्तावेवमोक्षादिसर्वसुखांतर्भावादितिभावः॥२५॥ ननुभक्तिर्मुक्तिफलेव अतःफलंविहाय
साधनेभवतःकोऽयमाग्रहइत्याशंक्याह हेसुश्रवःमंगलकीर्तेतेशिवंयशःसतांसंगमेयःसकृदपियदृच्छयापि
उपशृणोतिगुणज्ञश्चतस्यपशुंविनाऽन्यःकथंविरमेत॥गुणातिशयंसूचयति॥श्रीर्यत्तुयशएवप्रकर्षेणवृत
वती॥गुणानांसर्वपुरुषार्थानांसंग्रहःस्वस्मिन्समाहारस्तदिच्छया॥२६॥अतोलक्ष्मीरिवाहमप्युत्तरत्यागेनत्वामे
वाहंभजइत्याह अथेतिलालसउत्सुकःसन्नुकर्मणिक्रियमाणेयमाणोयथेड्रेणास्तद्वत्कलिःएवंभक्तावपिकिं
लक्ष्म्यासहकलिःस्यादितिवितर्कयतिएकस्मिन्पत्यौस्पर्द्धमानयोरावयोः अपिकिंकलिर्नस्यादितिकाक्वा
वितर्कःननुपर्यायेणसेवायांनस्यात्॥नेवंकृतस्त्वच्चरणयोरेकस्तानःमनोविस्तारोयाभ्यांतयोः॥२७॥

त्क्षमापयितुंपादयोःस्पर्शंतंस्वेनकर्मणाऽश्वापहरणेनव्रीडितंप्रेम्णापरिष्वज्य॥१८॥भगवान्प्रस्थानाभिमुखोऽ
प्यनुग्रहेणविलंबितःसन्नप्रतस्थेप्रयाणंनकृतवानितिद्वयोरन्वयः कथंभूतः उपहृतं अर्पितमर्हणंपूजायस्मैसमु
ज्जिहानयासमुद्गच्छंत्यावर्द्धमानयाभक्त्यागृहीतेचरणांबुजेयस्य॥१९॥पद्मपलाशवद्दृशौयस्यतथाभू
तःसन्नेनमेवपश्यन्॥२०॥भगवतस्तत्कृपातिरेकमुक्त्वातस्यभक्त्युद्रेकमाह॥सइतिद्वाभ्यां॥बाष्पविक्लवे
नतूष्णीमवस्थितःसन्अमुंहरिंहृदाउपगुह्याधात्धृतवान्॥२१॥अतृप्तेनेत्रयोर्दृशोर्गोचरंविषयभूतं॥पदाक्षितिं

स्पर्शंतंपादयोःप्रेम्णाव्रीडितंस्वेनकर्मणा॥शतक्रतुंपरिष्वज्यविद्वेषंविससर्जह॥१८॥भगवानथवि
श्वात्मापृथुनोपहृतार्हणः॥समुज्जिहानयाभक्त्यागृहीतचरणांबुजः॥१९॥प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनम
नुग्रहविलंबितः॥पश्यन्पद्मपलाशाक्षोनप्रतस्थेसुहृत्सतां॥२०॥सआदिराजोरचितांजलिर्हरिंविलो
कितुंनाशकदश्रुलोचनः॥नकिंचनोवाचसबाष्पविक्लवोहृदोपगुह्यामुमधादवस्थितः॥२१॥अथा
वमृज्याश्रुकलाविलोकयन्नतृप्तदृग्गोचरमाहपूरुषं॥पदास्पृशंतंक्षितिमंसउन्नतेविन्यस्तहस्ताग्र
मुरंगविद्विषः॥२२॥पृथुरुवाच॥वरान्विभोत्वद्वरदेश्वराद्बुधःकथंवृणीतेगुणविक्रियात्मनां॥येना
रकाणामपिसंतिदेहिनांतानीशकैवल्यपतेवृणेनच॥२३॥

स्पृशंतमित्ययंभावः नखलुदेवाःपदाभु
वंस्पृशंति अतःकृपापरवशोनूनं॥हरिरात्मानंविस्मृतवानिवेति॥अतएवस्खलनपरिहारायेवगरुडस्योन्न
तेस्कंधेविन्यस्तहस्ताग्रंयेनतं॥२२॥वरंवृणीष्वेतियदुक्तंतदसहमानआह॥हेविभोवरदानांब्रह्मादीनामी
श्वरात्वद्वरप्रदात्त्वत्तःसकाशात्बुधःकथंवरान्वृणीतेकीदृशान्गुणैर्विक्रियतइतिगुणविक्रियाहं
कारःसएवात्मायेषांब्रह्मादीनांसंबंधिनःदेहाभिमानिनोभोगानितिवा॥तथाचबुधएवनभवतीत्यर्थः
जुगुप्सितत्वादपीत्याहयइति॥बुधएवाहमपिनवृणेइतिसमुच्चयायचकारः॥२३॥ ॥

३४ ३५ वाग्वित्तांजलिभिर्भक्तितः पूजितास्संतः वैकुंठमनुगताः पार्षदाश्च ३६ ३७ अदभ्रायलोचनयथमतिक्रांता येसंदर्शितआत्मायेनतस्मै ३८ चतुर्थेविंशः एकविंशतुपृथुना प्रजानामनुशासनं महासत्रेसुरादीनामहासदसिवाग्

श्रीमैत्रेयउवाच इतिवैन्यस्यराजर्षेः प्रतिनंद्यार्थवद्वचः पूजितोऽनुगृहीत्वैनंगंतुंचक्रेऽच्युतोमतिं ३४ देवर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः किंनराप्सरसोमर्त्याः खगाभूतान्यनेकशः ३५ यज्ञेश्वरधियाराज्ञा वाग्वित्तांजलिभक्तितः सभाजितायथुः सर्वेवैकुंठानुगतास्ततः ३६ भगवानपिराजर्षेः सोपाध्यायस्यचाच्युतः हरन्निवमनोमुष्यस्वधामप्रत्यगात्प्रभुः ३७ अदभ्रायनमस्कृत्यनृपः संदर्शितात्मने वासुदेवायदेवानांदेवायस्वपुरंययौ ३८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेविंशोध्यायः मैत्रेयउवाच मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः महासुरभिभिर्धूपैर्मंडितंतत्रतत्रवै १ चंदनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् पुष्पाक्षतफलैस्तोकैर्लाजैरर्चिभिरर्चितं २ सवृंदैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैः परिष्कृतं तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतं ३ प्रजास्तंदीपावलिभिः संभताशेषमंगलैः अभीयुर्मृष्टकन्याश्चमृष्टकुंडलमंडिताः ४ शंखदुंदुभिघोषेणब्रह्मघोषेणचर्त्विजां विवेशभवनंवीरःस्तूयमानोगतस्मयः ५ पूजितः पूजयामासतत्रतत्रमहायशाः पौरान्जानपदांस्तांस्तान्प्रीतः प्रियवरप्रदः ६ सएवमादीन्यनवद्यचेष्टितः कर्माणिभूयांसिमहान्महत्तमः कुर्वन्शशासावनिमंडलंयशः स्फीतंनिधायारुरुहेपरंपदं ७

ते पुरंयाविदुक्तंतत्पुरमनुवर्णयतिमौक्तिकैरितित्रिभिः १ चंदनागुरुयुक्तैस्तोयैरार्द्रारथ्यादयस्तद्युक्तंतोकैर्दूरितयवैः अंकुरैरितिवा अर्चिभिर्दीपैः २ ३ संभृतानिअशेषाणिमंगलानिदध्यादीनितैः सह अभिजग्मुः मृष्टाउज्ज्वलाः कन्याश्च ४ गतस्मयोनिरहंकारः ५ प्रियाविरास्तददातीतितथा ६ गुणैर्महान् अतएवमहत्तमः पूज्यतमः ७ ॥ ॥ ॥

63

भवतु वा कलिः तथाऽपि भजेयमेवेत्याह ॥ जगज्जनन्यां वैशसं विरोधः स्यादेव तत्र हेतुः यस्याः कर्मणि नः समीहितं इच्छा
भवतितथाऽपीदृग्विरोधे मत्पक्षपातं च दत्त्वाऽपि मत्पक्षपात एव स्यादित्याह ॥ फल्ग्वल्पमपि उरु बहु करो
षि यतो दीनेषु वत्सलः ॥ स्वस्वरूप एव रतस्य तया किं प्रयोजनं तां नाद्रियस इत्यर्थः यतस्त्वं दीनवत्सलः ॥ २
अत एव साधवो निष्कामाः ॥ अथ ज्ञानानन्तरमपि त्वां भजन्तीति कथं व्युदस्तमायागुणानां विभ्रमो विलासस्तस्यो

जगज्जनन्यां जगदीशवैशसं स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितं ॥ करोषि फल्ग्वप्युरु दीनवत्सलः स्व ए
व धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया ॥ २८ ॥ भजंत्यथ त्वामत एव साधवो व्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयं ॥ भवत्प
दानुस्मरणादृते सतां निमित्तमन्यद्भगवन्न विद्महे ॥ २९ ॥ मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं वरं वृणीष्वेति
भजंतमात्थ यत् ॥ वाचा नु तंत्या यदि ते जनोऽसितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः ॥ ३० ॥ त्वन्माययाऽद्धा
जन ईश खंडितो यदन्यदाशास्त ऋतात्मनोऽबुधः यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा त्वमेवार्हसि
नः समीहितुं ॥ ३१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यादिराजेन नुतः स विश्वदृक् तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तु ते दि
ष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता यया मायां मदीयां तरति स्म दुस्त्यजां ॥ ३२ ॥ तत्त्वं कुरु मयाऽऽदिष्टमप्रमत्तः प्र
जापते ॥ मदादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनं ॥ ३३ ॥

दयः कार्यं ॥ निरस्तो यस्मिन् तं ते किमर्थं भजन्ति
तत्राह ॥ भवत्पदानुस्मरणात् विनाऽन्यत्तेषां निमित्तं फलं न विद्मः ॥ २९ ॥ वरैः प्रलोभनं च कृपालोस्तवानुचित
मित्याशयेनाह मन्य इति नु अहो ते वाचा तंत्या यदि जनोऽयं असितः अबद्धः स्यात् ॥ तर्हि पुनः पुनः फले मोहितः
सन् कथं कर्म करोति ॥ ३० ॥ त्वन्मायया खंडितस्य त्वया पुनः खंडनं न कर्तव्यं किंतु हितं चेष्टितव्यमित्याह त्व
न्मायया ज्ञानादात्मनः त्वत्तः खंडितः पृथक्कृतः ॥ यद्यतोऽन्यत्पुत्रादिकमाशास्ते अतः स्वयं अविज्ञापित ए

तस्मिन् अर्हत्सु स्वर्चितेषु सत्सु सदसो मध्ये उत्थितः सन् समंततः समैक्षतेति षष्ठश्लोकेनान्वयः ॥ १४ ॥ प्रांशुः उन्नतः पीनावायतौ भुजौ यस्य कंजवदरुणे ईक्षणे यस्य शोभना द्विजाः स्मितं च यस्य ॥ १५ ॥ व्यूढं विस्तीर्णं वक्षो यस्य वलीभिस्तिसृभिर्वल्गु सुंदरं दलवत् त्र्यधोगमश्वत्थपत्रमिवोपरि विस्तृतमधस्तात्संकुचितमुदरं यस्य आवर्त्तवन्निम्ना नाभिर्यस्य कांचनवदुज्ज्वलावूरू यस्य उदग्रौ उन्नताग्रौ पादौ यस्य ॥ १६ ॥ सूक्ष्माश्च नवक्रा

तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हतः ॥ उत्थितः सदसो मध्ये ताराणामुडुराडिव ॥ १४ ॥ प्रांशुः पीनायतभुजो गौरः कंजारुणेक्षणः ॥ सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः ॥ १५ ॥ व्यूढवक्षा दृढकोणिर्वलिवल्गुदलोदरः ॥ आवर्त्तनाभिरोजस्वी कांचनोरुरुदग्रपात् ॥ १६ ॥ सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्द्धजः कंबुकंधरः ॥ महाधनेन्दुकूलाग्रे परिधायोपवीय च ॥ १७ ॥ व्यंजिताशेषगात्रश्रीर्नियमेन्यस्तभूषणः ॥ क्रमाज्जिनगृहः श्रीमान् कुशपाणिः कृतोचितः ॥ १८ ॥ शिशिरस्निग्धताराक्षः समैक्षत समंततः ॥ उचिवानिदमुर्वीशः सदः संहर्षयन्निव ॥ चारु चित्रपदं श्लक्ष्णमव्यग्रं गुरुमविक्लवं ॥ १९ ॥

श्चासिताश्च स्निग्धाश्च मूर्द्धजा यस्य ॥ कंबुवत् त्रिरेखांकिता कंधरा यस्य परिधाय वसित्वा उपवीय उत्तरीयं कृत्वा ॥ १७ ॥ नियमे निमित्ते न्यस्तानि त्यक्तानि भूषणानि येन सः ॥ अत एव तैरनावृतत्वाद्व्यंजिता अशेषगात्रेषु श्रीः स्वाभाविकी शोभा येन ॥ कृतान्युचितानि कर्माणि येन ॥ १८ ॥ शिशिरे संतापहरे स्निग्धे च तारे ययोस्तेऽक्षिणी यस्य ॥ १८ ॥ इदं वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवांश्च ॥ चारु श्रोत्रप्रियं चित्राणि पदानि यस्मिन् श्लक्ष्णं सुप्रशस्तमव्यग्रं शुद्धं गूढं गंभीरार्थं अविक्लवं अव्याकुलं ॥ १९ ॥

गुणैर्विजृंभितं गुणावद्भिःसभाजितंसत्कृतंयशोगृणंतमर्चयन्प्राहसदस्पतेशौनक ॥८॥ लब्धान्यशेषसुराणामर्हणानिमर्हणानियेनसःकिमकरोदितिशेषः ॥९॥ अत्रचौत्सुक्यमाविःकुर्वन्प्रार्थयतेकोन्विति ॥ यस्यविक्रमःपृथ्व्यादोहनंतस्यांघ्रिछायंतुल्यंकामं ॥ तन्नस्यकर्मवद ॥१०॥ प्राचीनकर्मभिःप्रारब्धानेवबुभुजेनतुभोगांतरार्थंकर्मा

श्रीसूतउवाच ॥ तदादिराजस्ययशोविजृंभितंगुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितं ॥ क्षत्तामहाभागवतःसदस्पतेकौषारविंप्राहगृणंतमर्चयन् ॥८॥ विदुरउवाच ॥ सोऽभिषिक्तःपृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुरार्हणः ॥ बिभ्रत्सवैष्णवंतेजोबाह्वोर्याभ्यांदुदोहगां ॥९॥ कोन्वस्यकीर्तिनश्रृणुत्यभिज्ञोयद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः ॥ लोकाःसपालाउपजीवंतिकाममद्यापितन्मेवदकर्मशुद्धं ॥१०॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ गंगायमुनयोर्नद्योरंतराक्षेत्रमावसन् ॥ आरब्धानेवबुभुजेभोगान्पुण्यजिहासया ॥११॥ सर्वत्रास्खलितादेशःसप्तद्वीपैकदंडधृत् ॥ अन्यत्रब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥१२॥ एकदासीन्महासत्रदीक्षातत्रदिवौकसां ॥ समाजोब्रह्मर्षीणांचराजर्षीणांचसत्तम ॥१३॥

णिकरोति ॥ तदपिभोगेनपुण्यक्षपणायनतुसुखासक्त्येत्यर्थः ॥११॥ अस्खलितःअप्रतिहतआदेशआज्ञायस्यसप्तसुद्वीपेषुएकदंडंधारयतीतितथा ॥ किंसर्वत्रनेत्याह ॥ ब्रह्मकुलव्यतिरेकेण अच्युतगोत्रंप्रवर्त्तकंतुल्योयेषांवैष्णवानांतद्व्यतिरेकेणच ॥१२॥ एकदातस्यमहासत्रदीक्षाआसीत्तत्रसत्रेदेवादीनांसमाजआसीदित्यर्थः ॥१३॥

कर्म कर्त्तव्यमित्यनुमोदामहे ननु वासुदेवेऽर्पणीयमिति वेनादिभिस्तदनंगीकारादित्येवंवादिनः शनैः संबो
धयन्नाह ॥ हे अर्हसत्तमाः यज्ञपतिर्नाम परमेश्वरः केषांचिन्मतेनावदस्ति ॥ तथापि विप्रतिपत्तेर्न तत्सिद्धिरित्याश
ङ्क्य न गर्हे चित्तथा ह्यन्यथानुपपत्तिः प्रमाणयति ॥ इहामुत्र च ज्योत्स्नावत्यः कान्तिमत्यः भुवो भोगभूमयः शरीराणि च
२६ न विदं कर्मचेष्टिता आदेव संस्पति तथापि विद्वदनुभवेनेश्वरसिद्धिरित्याह मनोरिति त्रिभिः अस्मत्पि
तामहस्यांगस्य ॥ २७ ॥ कृत्यमस्ति अवश्यं कर्मफलदात्राभाव्यमिति तेषां मतमित्यर्थः ॥ २८ ॥ मत्योर्दौहित्रादी
न्वेनादीन् विना ॥ धर्मविमोहितान् अतः शोच्यान् ॥ ननु कर्मैव फलदास्यति किं विष्णुदेशगता वा देवता किं
परमेश्वरेण नत्राह वर्गेति ॥ वर्गोऽत्र त्रिवर्गः स्वर्गो धर्मस्य फलं अपवर्गो मोक्षः तेषां मैकात्म्येन ऐकरूप्येण स

अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषांचिदर्हसत्तमाः ॥ इहामुत्र च लक्ष्यंते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः ॥ २६ ॥ मनोरुत्ता
नपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः ॥ प्रियव्रतस्य राजर्षेरंगस्यास्मत्पितुः पितुः ॥ २७ ॥ ईदृशानामथान्येषां
अजस्य च भवस्य च ॥ प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता ॥ २८ ॥ दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्यान्ध
र्मविमोहितान् ॥ वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना ॥ २९ ॥ यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनाम
शेषजन्मोपचितं मलं धियः ॥ सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती यथा पदांगुष्ठविनिःसृता सरित् ॥ ३० ॥
सती

र्वानुगतेन हेतुना तत्रापि प्रायेण हेतुना ॥ अयं भावः न तावज्जडस्य कर्मणः फलदानं घटते न चावान्तरदे
वतानां स्वातंत्र्यं अंतर्यामिश्रुतेः न च तदा कर्मसाम्ये फलतारतम्यं क्वचित्तदभिसंधिश्च संभवति ॥ अतः स्वतंत्रेणाभ
र्तुमन्यथाकर्तुं समर्थेन परमेश्वरेणाभाव्यमिति ॥ २९ ॥ किं च जीवानां मोक्षदः परमेश्वर एव नान्ये देवताः ता
सामपि जीवत्वाविशेषादित्याशयेनाह त्रिभिः यस्य पादयोः सेवायामभिरुचिस्तपस्विनां संसारतप्तानां
अशेषैर्जन्मभिः संवृद्धं धियो मलं सद्यः क्षपयति ॥ तमेव भजेतेति तृतीयेनान्वयः कथंभूता ॥ अहन्यह
नि वर्द्धमाना सती सा त्विकीर्तन्पादसंबंधस्यैव महिमेति दृष्टांतेनाह यथेति ॥ ३० ॥ ॥

65

कीर्तयंतां सर्वलोकस्य गीतः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति २

भाषणे हेतुः धर्मं जिज्ञासुभिः पुंभिः सत्सु स्वमनीषितमावेद्यं वक्तव्यं ॥ अतः प्रजानुशासनमिषेण जिज्ञासैव क्रियते न तु युष्मान्प्रति धर्मप्रवचनमिति भावः ॥ २० ॥ इदानीं प्रजाः शिक्षयिष्यन् प्रजाशिक्षणादिकं ममावश्यकमित्याह अहमिति त्रिभिः ॥ पृथक् सेतुषु स्थापयिता ॥ २१ ॥ दिष्टदृक् प्राक्कर्मसाक्षी ईश्वरो यस्य तुष्यति तस्य वेदवा

पृथुराजोवाच

सभ्याः शृणुत भद्रं वः साधवो ये इहागताः ॥ सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यं स्वमनीषितं ॥ २० ॥ अहं दंडधरो राजा प्रजानामिह योजितः ॥ रक्षिता वृत्तिदः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक् ॥ २१ ॥ तस्य मे तदनुष्ठानाद्यानाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ लोकाः स्युः कामसंदोहा यस्य तुष्यति दिष्टदृक् ॥ २२ ॥ य उद्धरेत्करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन् ॥ प्रजानां शमलं भुंक्ते भगं च स्वं जहाति सः ॥ २३ ॥ तत्प्रजा भर्तृपिंडार्थं स्वार्थमेवानसूयवः ॥ कुरुताधोक्षजधियस्तर्हि मेनुग्रहः कृतः ॥ २४ ॥ यूयं तदनुमोदध्वं पितृदेवर्षयो मलाः ॥ कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रेत्य तत्फलं ॥ २५ ॥

दिनो यान् लोकानाहुः ॥ प्रजारक्षणाद्यनुष्ठानात्ते लोका मे स्युः कथंभूताः ॥ कामानां ॥ सम्यग्दोहः प्रपूरणं येषु ॥ २२ ॥ अन्यथात्वनिष्टस्यापादित्याह य इति शमलं पापं ॥ भगमैश्वर्यं ॥ २३ ॥ तत्तस्मात् हे प्रजाः भर्तुर्मम पिंडार्थं पिंडदानवत्परलोकहितार्थं स्वकार्यमिव कुरुत धर्ममिवानुतिष्ठत अधोक्षजे धीर्येषां तादृशाः संतः ॥ वासुदेवार्पणदृष्ट्येत्यर्थः ॥ अनुग्रहः कृतो भवेदिति शेषः ॥ २४ ॥ शास्तुः शिक्षयितुः अनुज्ञातुः अनुमोदितुश्च प्रे

॥ २५ ॥ स्मरतांविकृतनुत्य

यागफलस्यापि भगवद्रूपतामाह॥ प्रधानेति॥ एष विभुः परमानंदोऽपि शरीरे चेतनां विषयाकारां बुद्धिं प्रतिपद्य तदभिव्यं
ग्यानंदरूपः सन् क्रियाफलत्वेन प्रतीयते॥ एतस्यैवानंदस्यात्मा निभेता निमात्रामुपजीव्रती तिष्ठतेः यथान
लो दारुषु स्थितस्तद्गुणात्मकः दारुधर्मैदैर्घ्यवक्रत्वादिमान्तद्वत्॥ कथंभूते शरीरे प्रधानं अव्यक्तं कालः क्षोभ
कः आशयो वासना धर्मोऽदृष्टं तैः संगत्यं निजमानंदं तितथानस्मिन्॥३४॥ तदेवमपवृत्तानामपवर्गभजने प्रवर्तयन्स्व
तः प्रवृत्तानां प्रवृत्तिमभिनंदनेन द्रढयति॥ अहो इति वितरंति कुर्वंति॥३५॥ इदानीं हरिभक्तिदार्ढ्यापत्रास्सणभ

प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनां॥ क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथान
लो दारुषु तद्गुणात्मकः॥३४॥ अहो ममामी वितरंत्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरं॥ स्वधर्म
योगेन यजंति मामका निरंतरं क्षोणितले दृढव्रताः॥३५॥ मा जातु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्ष
या तपसा विद्यया च॥ देदीप्यमाने जितदेवतानां कुले स्वयं राजकुलात् द्विजानां॥३६॥ ब्रह्मण्यदे
वः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवंदनात्॥ अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च म
हत्तमाग्रणीः॥३७॥

किं विधत्ते॥ मा जात्विति॥ महर्द्धिभिः महत्यश्वतास्तद्धयश्वनाभिर्यद्राजकुलस्य तेजः तत्त
स्मात्सकाशात् द्विजानां कुले अजितो देवता येषां वैष्णवानां तेषां च कुले मा जातु प्रभवेत् कदाचिद
पि प्रभावं न करोतु॥ कथंभूते समृद्धिभिर्विनापि स्वयमेव तितिक्षादिभिर्देदीप्यमाने॥३६॥ ब्राह्मणान्
स्तुवन्नाह॥ यच्चरणाभिवंदनाद्धरिर्लक्ष्मीं यशश्च अवाप अपन्नसेवया चेश्वरस्तत्प्राप्ति॥ तदेव ब्रह्मकु
लं निषेव्यतामिति द्वयोरन्वयः॥३७॥ ॥ ॥ ॥

विनिर्धूता अशेषा मनोमला यस्य । असंगो वैराग्यं तेन विज्ञानस्य विशेषः साक्षात्कारः तदेव वीर्यं यस्य । यस्यांघ्रिमूले कृताश्रयः सन् ३१ । आत्मवृत्तिभिरध्यापनादिभिः मनोवचःकायानां गुणैर्ध्यानस्तुतिपरिचर्याभिः अमायिनः निःकपटाः सन्तः ननु ब्रह्मादिभिः सेव्यो किमस्माभिः क्रियाभविष्यतीति चाह । यथाधिकारमेवावसिता निश्चिता समाप्ता वाऽर्थसिद्धिर्येषां स्वकर्मभिर्यागादिभिर्भजते तत्फलं । तत्र ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति न्यायेन

विनिर्धूताशेषमनोमलः पुमान् संगविज्ञानविशेषवीर्यवान् । यदंघ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ३१ । तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः । अमायिनः कामदुघांघ्रिपंकजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः ३२ । असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरः पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः । संपद्यतेऽर्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ३३ ॥

सर्वेषु यागतदंगतत्फलेषु भगवतत्त्वस्या कर्मकर्तृत्वं न भिन्नदृष्ट्येति वक्तुं तेषां भगवद्रूपतामाह द्वाभ्यां । असौ भगवानेव स्वरूपतो विशुद्धविज्ञानघनोऽपि अगुणो निर्विशेषणोऽपि सन्निह कर्ममार्गेऽनेकगुणः नानाविशेषणवान् अध्वरो यज्ञः संपद्यते यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । अनेकगुणत्वमेवाह । पृथग्विधानि यानि द्रव्यादीनि तैः । तत्र द्रव्याणि व्रीह्यादीनि गुणाः शुक्लादयः क्रिया अवघातादयः उक्तयो मंत्राः । अर्थो यागसाध्य उपकारः आशयः संकल्पः । लिंगं पदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिष्टोमादि तैश्चाध्वरः संपद्यते ३३ ॥

नकेवलं चेतनत्वेनहुताशनाद्विशेषः। किंतुवेदज्ञानादपीत्याह। यदितिद्वयं। येब्रह्मवेदं नित्यंविभ्रतितेषामि
त्युत्तरेणान्वयः मंगलंनामअप्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तस्यवर्जनं। एतद्धि मंगलंप्रोक्तमृषिभिस्तत्त्ववद
र्शिभिः मौनमध्ययनंविरोधिवार्त्तात्यागः। समाधिनाचित्तस्थैर्येण। अर्थदृष्टये वेदार्थमपिविचारयंतीत्य

यद्ब्रह्मनित्यंविरजंसनातनंश्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः। समाधिनाविभ्रतिहार्थदृष्टयेय
त्रेदमादर्शइवावभासते॥४१॥ तेषामहंपादसरोजरेणुमार्यावहेयाऽधिकिरीटमायुः यंनि
त्यदाविभ्रतआशुपापंनश्यत्यमुंसर्वगुणाभजंति॥४२॥ गुणायनंशीलधनंकृतज्ञंवृद्धाश्रयंसं
वृणतेऽनुसंपदः। प्रसीदतांब्रह्मकुलंगवांचजनार्दनःसानुचरश्चमह्यं॥४३॥ मैत्रेयउवाच।
इतिब्रुवाणंनृपतिंपितृदेवद्विजातयः। तुष्टुवुर्हृष्टमनसःसाधुवादेनसाधवः॥४४॥ पुत्रेण
जयतेलोकानितिसत्यवतीश्रुतिः। ब्रह्मदंडहतःपापोयद्वेनोऽत्यतरत्तमः॥४५॥ हिरण्यकशि
पुश्चापिभगवन्निंदयातमः। विविक्षुरत्यगात्सूनोःप्रह्लादस्यानुभावतः॥४६॥ वीरवर्यपितःपृ
थ्व्याःसमाःसंजीवशाश्वतीः। यस्येदृश्यच्युतेभक्तिःसर्वलोकैकभर्त्तरि॥४७॥ ॥

र्थः यत्रवेदे इदंविश्वं॥४१॥ हेआर्याः आआयुर्यावज्जीवं अधिकिरीटंमुकुटस्योपरिवहेयेतिशर्थ
नायांलिङ् यंरेणुं॥४२॥ गुणभजनस्यफलमाह। गुणायनंअवृद्धसंपदः संवृणतेसम्यग्भजंतितस्मात्प्र
सीदतांप्रसीदतु। गवांचकुलं॥४३॥४४॥ साधुवादमाह। पुत्रेणेतिषड्भिः पचतःवेनोऽपितमोनरकम

67

मुत्तमंशमं३

हरेर्लोकसंग्रहरूपोयोधर्मस्तत्परैः॥३८॥ ननुब्रह्मकुलएवनित्यंसेव्यमानेसर्वदेवतासुखभूतेगोयज्ञाद्यनुं
ष्ठानंनस्यान्नचतेनविनाचित्तशुद्धिःनचतयाविनामोक्षःस्यादित्याशंक्याह॥ पुमानितिद्वाभ्यां॥ यस्पब्रह्मकुल
स्यनित्यंसंबंधेननिषेवयापुमान्स्वयमेवज्ञानाभ्यासादिकंविनापिअत्युत्तं मोक्षंलभेत्॥ कुतःयन्सेवया
स्वतएवअनतिविलंशीघ्रंप्रसीदतः॥शुद्धात्आत्मनश्चित्तात्ततःपरंश्रेष्ठंदेवानांकिंसुखमस्ति॥ ब्राह्मणासे

यत्सेवयाशेषगुहाशयःस्वराड्विप्रप्रियस्तुष्यतिकाममीश्वरः॥ तदेवतद्धर्मपरैर्विनीतैःसर्वात्मना
ब्रह्मकुलंनिषेव्यतां॥३८॥ पुमानलभेतानतिवेलमात्मनःप्रसीदतोऽत्यंतशमंस्वतःस्वयं॥ यन्नित्यसंबं
धनिषेवयाततःपरंकिमत्रास्तिसुखंहविर्भुजां॥३९॥ अश्नात्यनंतःखलुतत्वकोविदैःश्रद्धाहुतंय
न्मुखइज्यनामभिः॥ नवैतथाचेतनयाबहिःकृतेहुताशनेपारमहंस्यपर्यगुः॥४०॥

वयैवयज्ञादिफलंज्ञान
फलंतन्सर्वंभवतीत्यर्थः॥३९॥ हरेरपितदेवपरंसुखमित्याह अश्नातीति॥ इज्यानामभिइन्द्रादीनांनामभिर्यस्यमुखे
श्रद्धयाहुतंहविरनंतोयथाऽश्नातितथाचेतनयारहितेहुताशनेहुतंनाश्नाति केहुतमश्नाति तत्वकोविदैः
सर्वदेवमयश्चैतन्यमूर्तिरनंतइतितत्वविद्भिः॥ कुतएवंभूतोऽसौतत्राह॥ पारमहंस्यंज्ञानंतत्परानर्हतिअ
धिकुर्वंतीतिपारमहंस्यपर्याःनागावोवाचोयस्मिन्॥ उपनिषद्भिर्ज्ञानघनत्वेनोक्तइत्यर्थः॥ यद्वापरमहंसानां
ज्ञाननिष्ठानांगम्यःपारमहंस्यःपरितोनगच्छंतिगावोवाचोयस्मिन्सपर्यगुःइंद्रियनियंतासचासौसच्चप

तेषांदर्शनिनोद्गतान्प्राणान्प्राप्तुमिछुरिव ॥ अयंभावः ऊर्द्धं प्राणाह्युत्क्रामंतियूनः स्थविरआयति ॥ प्रत्यु
त्थानाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यतइतिस्मृतेः ॥ प्राणास्तावत्तेजसाक्षिप्तास्तान्प्रत्युद्गच्छतिअतःस्वय
मनुद्गच्छतःप्राणहानिःस्यादितिभयादिवससंभ्रमंप्रत्युद्गमंचकारेति ॥ सहसदस्यैरनुगैश्चवर्त्तमानः इं
द्रियेशोजीवःगुणान्गंधादीन्प्रतियथोद्गच्छतीत्यौत्सुक्येदृष्टांतः ॥ ३ ॥ यंत्रितोवशीकृतःगृहीतमर्घ्य

तद्दर्शनोद्गतान्प्राणान्प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ॥ ससदस्यानुगोवैन्यइंद्रियेशोगुणानिव ॥ ३ ॥ गौर
वाद्यंत्रितःसभ्यःप्रश्रयाननतकंधरः ॥ विधिवत्पूजयांचक्रेगृहीताध्यर्हणासनान् ॥ ४ ॥ तत्पादशौ
चसलिलैर्मार्जितालकबंधनः ॥ तत्रशीलवतांवृत्तमाचरन्मानयन्निव ॥ ५ ॥ हाटकासनआसीना
न्स्वधिष्ण्येष्विवपावकान् ॥ श्रद्धासंयमसंयुक्तःप्रीतःप्राहभवाग्रजान् ॥ ६ ॥ पृथुरुवाच ॥ अहोआ
चरितंकिंमेमंगलंमंगलायनाः ॥ यस्यवोदर्शनंह्यासीत्दुर्दर्शानांचयोगिभिः ॥ ७ ॥ किंतस्यदु
र्लभतरमिहलोकेपरत्रचयस्यविप्राःप्रसीदंतिशिवोविष्णुश्चसानुगाः ॥ ८ ॥ ॥

हणमर्घमासनंचयैःस्तान् ॥ ४ ॥ मार्जितंक्षालितमलकबंधनंकेशबंधनंयस्य ॥ मानयन्निवस्वयं
चचार ॥ ५ ॥ भवस्याग्रजत्वेनमान्यान् ॥ ६ ॥ प्रीतःप्राहेत्युक्तंतदेवप्रीतिपूर्वकंवचनमाह अहो
इतिदशभिः ॥ हेमंगलायनाःमंगलमयनंयेषां ॥ मयाकिंमंगलमाचरितं ॥ यस्यमे ॥ योगिभिरपिदुर्दर्शानां ॥ ७ ॥ ८ ॥

मुकुंदनाथाः स्मः ॥ त्वत्राथ त्वमेव मुकुंदनाथत्वे पर्यवसितमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः यदिति ॥ ४८ ॥ आजीविनां सेवका
नां आ अनुशाशने प्रजास्वनुरागः प्रकृतिः स्वभावः ॥ ४९ ॥ उपासादितः प्रापितः कर्म्मभिर्भ्राम्यतां ॥ ५० ॥ ईश्व

अहो वयं त्वद्य पवित्रकीर्त्ते त्वयैव नाथेन मुकुंदनाथाः ॥ यदुत्तमश्लोकतमस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदे
वस्य कथां व्यनक्ति ॥ ४८ ॥ नात्यद्भुतमिदं नाथ तवाजीव्यानुशासनं ॥ प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः
करुणात्मनां ॥ ४९ ॥ अद्य नस्तमसः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो ॥ भ्राम्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्दैव
संज्ञितैः ॥ ५० ॥ नमो विवृद्धसत्वाय पुरुषाय महीयसे ॥ यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य विभर्त्तीदं स्वतेजसा
॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एकविंशोध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ जनेषु प्रग
णत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमं ॥ तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः ॥ १ ॥ तांस्तु सिद्धेश्वरान्रा
राजा व्योम्नोऽवतरतोर्चिषा लोकानपापान्कुर्वतां सानुगोऽचष्टलक्षितान् ॥ २ ॥

रदृष्ट्या विप्रादयोऽपि प्रणमंति ॥ नम इति ब्रह्म विश्य ब्राह्मणजातिमधिष्ठाय क्षत्रं तद्रूपं विभर्त्ति तत्रं
वाऽविश्य ब्रह्म विभर्त्ति तदुभयं चाविश्य इदं विश्वं विभर्त्ति ॥ ५१ ॥ इति चतुर्थ एकविंशः ॥ द्वाविंशे तु प
रं ज्ञानं पृथवे हरिशासनात् सनत्कुमारो भगवाननुपादिशदितीर्यते ॥ १ ॥ अर्चिषा लक्षितान् सनकादय
इति ज्ञापितान् ॥ अचष्ट अपश्यत् ॥ २ ॥

नखल्वन्यायोगितुल्यापृथ्यं किंतु साक्षाद्भगवानेवेत्याह व्यक्तं निश्चितं ॥ आत्मवतां धीराणामात्मत्वेन प्रकाश
मानः आत्मानं भावयति प्रकाशयतीति तथा इमां पृथ्वीं चरति ॥ १६ ॥ सूक्तं शोभनं वचनं सारं न्याय्यं ॥ सुष्ठु गंभीरा
र्थं मितमल्पाक्षरं मधु श्रोत्रप्रियं ॥ सुखप्रसत्या स्मयमान इव प्रतीयमानः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वयमपि पृथोः संगमभिनंद
ति ॥ संगम इति उभयेषां वक्तॄणां च श्रोतॄणां च येषां संभाषणासहितः संप्रश्नः सर्वेषां शं सुखं विस्तारयति ॥ १९
तदेवं संगमं प्रश्नं चाभिनंद्यानुवादमुखेनैव मोक्षसाधनमुपदिशति अस्त्येवेति ॥ गुणानामनुवादने प्रश्रद्धारे

व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः ॥ स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः ॥ १६ ॥ मैत्रेय उवा
च ॥ पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु ॥ स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह ॥ १७ ॥ सनत्कु
मार उवाच ॥ साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना ॥ भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी ॥ १८ ॥
संगमः खलु साधूनामुभयेषां च संमतः ॥ यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शं ॥ १९ ॥ अस्त्येव राज
न्भवतो मधुद्विषः पादारविंदस्य गुणानुवादने ॥ रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी कामं कषायं मलमं
तरात्मनः ॥ २० ॥ शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः ॥ असंग आत्मव्यति
रिक्त आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या ॥ २१ ॥

रेणानुवादः प्रवर्त्तते श्रवणादित्यर्थः ॥ आत्मनो म
नसोऽन्तःस्थं कामात्मकं विधुनोति ॥ कषायं धातुरागवदनिवर्त्त्यं ॥ २० ॥ चित्तशुद्धेश्च वक्ष्यति वैराग्यमात्मनि
रतिश्च भवति ॥ न च ततोऽधिकं साधनमस्ति शास्त्रेषु तयोरेव मोक्षहेतुत्वनिश्चयादित्याह शास्त्रे
ष्विति सध्र्यग्विमृशेषु सम्यग्विचारवत्सु क्षेमस्य हेतुरेतावानेव सुनिश्चितः कोऽसौ आत्मव्यतिरि
क्ते असंगो वैराग्यं आत्मनि च रतिः ॥ आत्मनो विशेषणं निर्गुणे ब्रह्मणीति ॥ २१ ॥ ॥

दुर्दर्शत्वमाह॥नैवेति॥सर्वदृशमात्मानंयथासर्वेदृश्पानलक्षयेते॥येऽस्यविश्वस्यहेतवोमहदादयोमत्वा
दयोवाआत्मानंयद्वाकथंभूतान्येस्यसर्वदृगात्मदर्शनस्यहेतवस्तान्॥९॥येषांसाधूनांगृहाः॥अर्हणांपू
ज्यानांवर्यावरणीयाःस्वीकारार्हाअंबुवादयोयेषुतादृशाः॥अंबुचतृणंचभूमिश्चईश्वरोगृहस्वामीचअ
वराभृत्यादयश्च॥१०॥आलानामालयाद्रुमाएवते॥अरिक्ताःपूर्णाःअखिलासंपदोयेषुतादृशाअपियेग

नैवलक्ष्यतेलोकोलोकान्पर्यटतोऽपियान्॥यथासर्वदृशंसर्वआत्मानंयेस्यहेतवः॥९॥अधना
अपितेधन्याःसाधवोगृहमेधिनः॥यद्गृहाह्यर्हवर्यांबुतृणभूमीश्वरावराः॥१०॥व्यालालयद्रुमा
वैतेप्यऽरिक्ताखिलसंपदः॥यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः॥११॥स्वागतंवोद्विजश्रेष्ठा
यद्व्रतानिमुमुक्षवः॥चरंतिश्रद्धयाधीराबालाएवबृहंतिचे॥१२॥कच्चिन्नःकुशलंनाथाइंद्रियार्थार्थ
वेदिनां॥व्यसनावापएतस्मिन्पतितानांस्वकर्मभिः॥१३॥भवत्सुकुशलप्रश्नआत्मारामेषुनेष्यते
कुशलाकुशलायत्रनसंतिमतिवृत्तयः॥१४॥तदहंकृतविश्रंभःसुहृदोवस्तपस्विनां॥संपृच्छेभ
वएतस्मिन्क्षेमःकेनांजसाभवेत्॥१५॥

ह्म॥तीर्थपादीयावैष्णवास्तेषांपादतीर्थेनविवर्जिताः॥११॥स्वाग
तमहंसमागमनंजातंयदस्मात्बालाएवभवंतोबृहंतिव्रतानिचरंतिपद्वायेषांवोव्रतानिअन्येबालाःचरंति
१२॥इंद्रियार्थमेवार्थंपुरुषार्थंयविंदंतितेषांनः॥व्यसनान्युप्यंतेयस्मिन्तस्मिन्संसारे॥१३॥नत्वभ्यागतानांकु
शलंपृच्छनंलोकेनत्वात्मनस्तत्राह॥भवत्स्विति॥१४॥तत्तस्मात्कृतविश्वासःसन्नतपस्विनांसंतप्तानांसुहृदो

भवत्यन्यत्रासंग आत्मरतिश्च ततः किमत आह यदा निष्ठां प्राप्ता रतिर्भवति तदाचार्यवान् सन् ज्ञानवैराग्ययोर्वे
गेन अवीर्यं निर्वीर्यं सन्तं जीवस्य कोशमावरकं हृदयं पुमान् दहति कथंभूतं पंचमहाभूतप्रधानं य
द्वा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच तदात्मकं उत्थितः प्रज्वलितोऽग्निर्योनिमरणिमिव यद्वा य
दा रतिराचार्यात् गुरुश्च तदा ज्ञानविरागयोर्वेगेनोत्थितः साक्षात्कारः अवीर्यं पुनःप्ररोहक्षमं यथा
न भवत्येवं हृदयं दहति शेषसमानं ॥२६॥ ततः किमत आह दग्ध आशयो हृदयमुपाधिर्यस्य अत
एव मुक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयो येन आत्मनः सकाशाद्बहिर्घटादि अंतः सुखदुःखादि नैव

यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमानाचार्यवान् ज्ञानविरागरंहसा ॥ दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं पं
चात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः ॥२६॥ दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो नैवात्मनो बहिरंतर विच
ष्टे ॥ परात्मनोर्यद्व्यवधानं पुरस्तात् स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥२७॥ आत्मानमिंद्रियार्थं च प
रं यदुभयोरपि ॥ सत्याशय उपाधौ वै पुमान् पश्यति नान्यदा ॥२८॥

विचष्टे न पश्यत्येव ॥ कुत इत्यपेक्षा
यां द्रष्टृदृश्यप्रतीतेरंतःकरणहेतुत्वादित्याह ॥ परो दृश्यः ॥ आत्मा द्रष्टा तयोर्यद्व्यवधानं भेदकं पूर्वमासी
त्तस्य विनाशे सति यथा स्वप्ने राजाऽहमित्यारोपितं सैन्यादि द्रष्टारं दृश्यं सैन्यं च स्वप्नावस्थानाशे न प
श्यति तद्वत् ॥२७॥ द्रष्टृदृश्यभेदप्रतीतेरंतःकरणहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति आत्मान
मिति आत्मानं द्रष्टारं इंद्रियार्थं दृश्यं उभयोस्तयोः परं संबंधहेतुमहंकारं च आशयेऽन्तःकरणे सत्येव जा
ग्रत्स्वप्नयोः पश्यति अन्यदा सुषुप्तौ तदुक्तं दृश्यानुरंजितं द्रष्टृ दृश्यं द्रष्ट्रनुरंजितं ॥ अहंवृत्त्योभयं रक्तं तत्ता

70

नचैतदेवातिदुर्लभमित्याशंक्योत्तमाधिकारिणः श्रवणमात्रेण भवति ॥ अन्यस्य तु चित्तशुद्ध्यनुसारेण साधनतार
तम्यतो वर्द्धमानया भक्त्योत्पद्यत इत्याह ॥ सेति चतुर्भिः सा ब्रह्मणि रतिरसंगश्च श्रद्धादिभिः स्यादिति चतु
र्थेनान्वयः ॥ जिज्ञासया तत्त्वविशेषबुभुत्सया पुण्यश्रवो यशो यस्य तस्य हरेः पुण्यया कथा तया च ॥२२॥
अर्था रामा अर्थनि आसतां मताः इन्द्रियारामाः कामिनि आराजसाः तैः सह योगो ऽत्र तस्यामन्त्रस्यया ॥ तेषां च
यत्समताम्र्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण ॥ विविक्ते विजने या रुचिस्तया आत्मन्येव परितोषे च मतिः स्यात्
किंतु हरेर्गुणपीयूषपानादिना तस्मिन्सति विविक्ते रुचिर्न कार्या न चात्मनि परितोषः कार्य इत्यर्थः ॥२३॥

सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासया ऽध्यात्मिकयोगनिष्ठया ॥ योगेश्वरोपासनया च नित्यं पु
ण्यश्रवःकथया पुण्यया च ॥२२॥ अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्संमतानामपरिग्रहेण च ॥ विवि
क्तरुच्या परितोष आत्मन् विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ॥२३॥ अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या
मुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना ॥ यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिंदया निरीहया द्वंद्वतितिक्षया च ॥२४॥ हरे
र्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृंभमाणया ॥ भक्त्या ह्यसंगः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे
ब्रह्मणि चांजसा रतिः ॥२५॥

पारमहंस्यचर्यया उपशमादिप्रधानया स्मृत्या आत्महितानु
संधानेन ॥ मुकुंदाचरितमेवाग्र्यसीधुश्रेष्ठममृत ॥ तच्चरितस्मृतिसुखेनेत्यर्थः ॥ मार्गांतरस्यानिंदया ॥
निरीहया योगक्षेमार्थक्रियारहितेन ॥ शीतोष्णादिद्वंद्वसहनेन ॥२४॥ कथयेत्यत्रोक्तमपि कथनं
भक्त्यंतरंगत्वेन पुनरुच्यते ॥ तत्परा हरिभक्ताः तेषां कर्णपूरा कर्णालंकारभूता ये हरेर्गुणाः तेषा
मभिधानेन ॥ सदसति कार्यकारणरूपे ॥२५॥ ॥ ॥ ॥

कुतइत्यत आह॥ अर्थेंद्रियार्थाः कामास्तेषामभिध्यानं सर्वार्थनाशः॥ ज्ञानं विज्ञानं च परोक्षापरोक्षं
येन ध्यानेन मुख्यतां स्थावरतां॥३३॥ अनात्मरतेरनर्थहेतुत्वमुक्त्वा संगस्याप्याह नेति यदसत्संगः धर्मादीनां वि
घातकं तस्मिन् संगे तमः संसारं॥३४॥ तुल्यवन्निर्देशात्पुरुषार्थसाम्यभ्रांतिं वारयति तत्रापीति कृतांतः का
लः॥३५॥ भयसंयुतत्वमेवाह परे ब्रह्मादयः अवरे अस्मदादयः गुणक्षोभादनु पश्चाद्भवंति ईशः कालः
तेन विध्वंसिता आशिषो येषां॥३६॥ यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत्तस्मात् जगतां जंगमानां तस्थुषां स्था

अर्थेंद्रियार्थाभिध्यानं सर्वार्थापह्नवो नृणां॥ भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानात्येनाविशति मुख्यतां॥३३॥ न कु
र्यात्कर्हिचित्संगं तमस्तीव्रं तितीरिषुः॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यंतविघातकं॥३४॥ तत्रापि मो
क्ष एवार्थ आत्यंतिकतयेष्यते॥ त्रैवर्ग्योर्थो यतो नित्यं कृतांतभयसंयुतः॥३५॥ परे वरे च ये भावा गु
णव्यतिकरादनु॥ न तेषां विद्यते क्षेमम् ईशविध्वंसिताशिषां॥३६॥ तत्त्वं नरेंद्र जगतामथ तस्थुषां
च देहेंद्रियासुधिषणात्मभिरावृतानां॥ यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विष्वगाविः प्रत्यक् चकास्ति भगवां
स्तमवेहि सोऽस्मि॥३७॥

वराणां च देहादिभिरात्मनाहंकारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते
तमवेहि॥ कथं सोऽस्मीति सोस्तीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसदित्यर्थः ननु जीवो हृदि चकास्ति ना
न्यस्तत्राह क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपस्तस्य भावः स्तत्ता तत्प्राश्रितया मिरूपेण॥ यद्वा
क्षेत्रवित्त्वे अहंममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः तेन रूपेण जीवस्य पारतंत्र्याच्च पाति॥ ननु कथं जीवं च नियच्छति
न च आविः प्रत्यक्त्वं तर्हि बुद्धेः न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराग्विषयाकारेण तत्र्चाहंकारः तद्विष्व
क् व्याप्तत्वेन॥ स तु परिच्छिन्नः॥ एवंभूतो यो भगवान्तमवेहीति॥३७॥ ॥

एकस्मिन्नात्मनि दृश्यादिभेदप्रतीतिरौपाधिकीति दृष्टांतेन स्पष्टयति निमित्त इति लोकेऽपि च सर्वत्र जल दर्पणादौ भेदनिमित्ते सत्येव आत्मनो बिंबभूतस्य परस्य प्रतिबिंबस्य च भेदं पश्यति न तु जलाद्यभावे ॥२९॥ तदेवं चतुर्भिरसंगात्मरतौ मोक्षहेतुत्वमुक्तं इदानीमनात्मरतेः संसारहेतुत्वमाह इंद्रियैरिति चतुर्भिः ध्यायतां गुणारोपेण स्मरतां पुंसामिंद्रियाणि स्वस्वे विषयेश्चाकृष्यंते विषयासक्तिं प्राप्यंते तैश्च मन आक्षिप्यते तच्च बुद्धेः सकाशात्त इमं चेतनां विचारसामर्थ्यं हरति ॥ एतच्चाविवेकिनां न लक्ष्यत इति दृष्टांतेनाह ॥ तीरजः कुशा

निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः ॥ आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा ॥२९॥ इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः ॥ चेतनां हरते बुद्धेः स्तंबस्तोयमिव ह्रदात् ॥३०॥ भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये ॥ तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ॥३१॥ नातः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः ॥ यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ॥३२॥

दिः स्तंबो यथा मूलैस्तोयं ह्रदादपहरति तद्वत् ॥३०॥ चित्तं चेतनामनु तस्यामपहृतायां स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं भ्रश्यति ॥ एवं तद्रोधं ज्ञानभ्रंशं आत्मन एव हेतोरात्मनोऽपह्नवं नाशं प्राहुः ॥३१॥ एवंभूतो नाशो भवतु ततश्च किमित्यत आह ॥ यदधियमधिकृत्यान्यस्य विषयस्य प्रियतमत्वं आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेस्तस्यात्मनः स्वेनैव यो व्यतिक्रमोऽपह्नवः तस्मात् यः स्वार्थनाशः परतरः स्वार्थनाशो नास्ति ॥३२॥ रामराम

भा॰च॰
१२

72

आत्ममेधसा ब्रह्मविदा दर्शिता आत्मनो गतिस्तत्त्वं यस्य सः ॥४१॥ ब्रह्मन्निति संबोधनं प्राधान्यादेकस्य प्रयमित्यु
क्तिः सर्वान्प्रति ॥४२॥ आत्मना देहेन सह सर्वं राज्यादिकं मदीयं साधुभिः किमसाधुभिः स्वीयं सन्मत्वं प्रसादरू
पेण दत्तं अतस्तत्र ममसत्त्वाभावात् गुरुदक्षिणार्थं किं ददे ॥ नहि पित्रा दत्तमोदकादि तत्स्मै दानरूपेण प्रत
र्पिते ॥४३॥ निवेदनं तु तदायस्यैव समर्पणं यथा भृत्यो राज्ञे सेवारूपेण तांबूलादिकं अर्पयति ॥ तथा मयापि

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ स एवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्ममेधसा ॥ दर्शितात्मगतिः सम्यक्प्रशस्योवाच तं नृपः
॥४१॥ श्रीराजोवाच ॥ कृतो मेऽनुग्रहः पूर्वं हरिणार्त्तानुकंपिना ॥ तमापादयितुं ब्रह्मन्भगवन्यूयमागताः
॥४२॥ निःपादितश्च कार्त्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः साधूच्छिष्टं हि सर्वं मे आत्मना सह किं ददे ॥४३॥ प्राणा
दाराः सुता ब्रह्मन्गृहाश्च सपरिच्छदाः राज्यं मही बलं कोश इति सर्वं निवेदितं ॥४४॥ सेनापत्यं च
राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥४५॥ स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते
स्वं वस्ते स्वं ददाति च ॥ तस्यैवानुग्रहेणान्नं भुंजते क्षत्रियादयः ॥४६॥ यैरीदृशी भगवतो गतिरा
त्मवाद एकांततो निगमिभिः प्रतिपादिता नः ॥ तुष्यंत्वदभ्रकरुणाः स्वकृतेन नित्यं को नाम तत्प्रतिक
रोति विनोदपात्रं ॥४७॥

सर्वं निवेदितं स्वीकुरुतेत्याह ॥ प्राणा इति ॥४४॥ आत्मनः स्वत्वाभावं प्रपंचयति
सेनापत्यं चेति द्वाभ्यां ॥४५॥ वस्ते परिधत्ते अन्नमात्रं केवलं भुंजते न तु दाने स्वतंत्राः ॥४६॥ सत्यपि स्वत्वे सर्वे
स्वेनापि न गुरोः प्रत्युपकर्तुं शक्यमित्याह यैरिति आत्मवादे अध्यात्मविचारे एकांततः निश्चयेन निगमिभि
र्वेदविद्भिः ते नित्यमनल्पकरुणाः स्वकृतेनैव दीनोद्धरणकर्मणा तुष्यंतु को नाम तत्कृतमुपकारं प्रति
स्वयमुपकरोति उदपात्रमंजलिं विना मया अंजलिरेव तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥ यद्वा विनोदपात्रं उपहासास्प
दं प्रत्युपकारप्रवृत्तो जनानामुपहासास्पदं भवेदित्यर्थः ॥४७॥ ॥ ॥

राम॰
१२

स्या वरजंगमादीनां तद्दिच कास्तीत्यत्र तेषां सत्वेतत्संबंधादीश्वरस्यमातिनं यंच प्रसक्तं निराकुर्वन्नुद्दिष्टभक्त्यातं
प्रणमति यस्मिन्निदं विश्वं सदसदात्मतयाऽन्वक्व्यतिरेकभावेन कार्यकारणभावेन वाभायेव भातितं
प्रपद्ये मायात्वेरेतुः विवेकेन विधुति निराकृतिर्यस्य न तत् स्वजि वेतिवा शब्दोऽद्दयातं नित्यमुक्तं यतः
परिशुद्धं तत्कुतः विशुद्धतत्वसत्य अत एव पत्यूढाश्च भिभूता कर्मभिः कालिला मलिनाप्रकृतिर्येनतं ।
३८ तमवेद्दीति ज्ञानमुपदिश्यतस्य दुःकरत्वेन भक्तिमुपदिशति द्वाभ्यां यस्य पादपंकजस्य पलाशानि
अंगुलयः तेषां विलासः कांतिः तस्य भक्त्या स्मत्पा कर्माशयं अहंकाररूपं तत्द ग्रथितं कर्मभिरेव ग्रथितं

यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति माया विवेकविधुति स्रजि वाऽहि बुद्धिः ॥ तं नित्यमुक्तपरि
शुद्धविशुद्धतत्वं प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ॥ ३८ ॥ यत्पादपंकजपलाशविलासभक्त्या क
र्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयंति संतः ॥ तद्वन्न रिक्तमतयो यतयोऽपि रुद्धस्रोतोगणास्तमरणं भज वा
सुदेवं ॥ ३९ ॥ कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीर्षयंति तत्त्वं हरेर्भगवतो
भजनीयमंघ्रिं कृत्वोडुपं व्यसनमुत्तर दुस्तरार्णं ॥ ४० ॥

रिक्ता निर्विषया मतिर्येषां रुद्धः प्रत्याहृतः ।
स्रोतोगणः इंद्रियवर्गो यैः अरणं शरणं ॥ ३९ ॥ ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः कथं यतयो नोद्ग्रथयं
तीत्युच्यते तत्राह कृच्छ्र इति अप्लवेशां नप्लवस्तरणहेतुः ईदृईशो येषां तेषां महानिहतरणे क्लेशः क्लेश
तो हि असुखेन योगादिना इंद्रियषड्वर्गग्राहं भवार्णवं तितीर्षंति तत्तस्मात् ॥ उडुपं प्लवं दुस्तरार्णवमि
त्यर्थः ॥ यद्वा अर्णःशब्देन व्यवाणभाव आर्षः दुस्तरोदकरूपं व्यसनमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥

समुद्रो यथा गांभीर्ये पीतावानिति तिनबुधा तेतथाऽसावपि प्राप्यतो दुर्बोधः अचलराट् मेरुरिव ॥५८॥५९॥ सर्वात्मा सर्वत्र संचारशक्तिबलादिभिर्मातरिश्वेव ॥ भूतराट् श्रीरुद्रः ॥६०॥ अजो ब्रह्मेव ॥६१॥ आत्मवत्त्वे जितेंद्रियत्वे ॥ भक्त्यादिभिः परार्थोद्यमे आत्मनेव तुल्यः निरुपमः ॥६२॥ पुंभिः सत्पुरुषैः रामः सीतापतिर्यथा सतां कर्णरंध्रेषु प्रविष्टः

दो॰

वर्षति स्म यथा कामैः पर्जन्य इव तर्पयन् ॥ समुद्र इव दुर्बोधः सत्त्वेनाचलराडिव ॥५८॥ धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिमवानिव ॥ कुबेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ॥५९॥ मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन सहसौजसा ॥ अविषह्यतया देवो भगवान् भूतराडिव ॥६०॥ कंदर्प इव सौंदर्ये मनस्वी मृगराडिव ॥ वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवानजः ॥६१॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वयं हरिः ॥ भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ॥ ह्रिया प्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यः परोद्यमे ॥६२॥ कीर्त्योर्द्धगीतया पुंभिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह ॥ प्रविष्टः कर्णरंध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ॥६३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरिते द्वाविंशोध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ दृष्ट्वाऽत्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् ॥ आत्मना वर्द्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः ॥१॥ जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सतां ॥ निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान् ॥२॥ आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव ॥ प्रजासु विमनःस्वेकः सदारोगात्तपोवनं ॥३॥

73

॥६३॥ चतुर्थे द्वाविंशः ॥ त्रयोविंशे सभार्यस्य वने नित्यसमाधितः ॥ विमानमधिरुह्याथ वैकुंठगतिरीर्यते ॥ प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा तपोवनमगादिति तृतीयेनान्वयः ॥ स्वकृतो अनुसर्गः अन्नादिसर्गः पुरग्रामादिसर्गश्च ॥ वर्द्धितः अशेषस्वानुसर्गो येन ॥१॥ निष्पादित ईश्वरादेशः प्रजापालनादिर्येन जज्ञिवान् जातः ॥२॥ आत्मजां पृथ्वीं विमनःसु चिंतातुरासु सदारः सभार्यः ॥३॥

खेऽभवन् ॥ आकाशमार्गेणोद्गताः ॥ ४८ ॥ पृथुर्योमुख्यः अध्यात्मशिक्षया संस्थितिरेकाग्रतातया आत्मन्यवस्थि
तः सन् अमेने ॥ ४९ ॥ ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मण्यर्पितं यथा भवति ॥ ५० ॥ निर्विषंगः कर्मस्वनासक्तः कर्माध्यक्षं कर्म
नै [illegible]

ते आत्मयोगपतय आदिराजेन पूजिताः ॥ शीलं तदीयं शंसंतः खेऽभवन्मिषतां नृणां ॥ ४८ ॥ वैन्यस्तु धु
र्यो महतां संस्थित्याऽध्यात्मशिक्षया ॥ आप्तकाममिवात्मानं मेन आत्मन्यवस्थितः ॥ ४९ ॥ कर्माणि च य
थाकालं यथादेशं यथाबलं ॥ यथोचितं यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतं ॥ ५० ॥ फलं ब्रह्मणि विन्यस्य
निर्विषंगः समाहितः ॥ कर्माध्यक्षं च मन्वान आत्मानं प्रकृतेः परं ॥ ५१ ॥ गृहेषु वर्त्तमानोऽपि स साम्राज्य
श्रियान्वितः ॥ नासज्जतेंद्रियार्थेषु निरहंमतिरर्कवत् ॥ ५२ ॥ एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन्
पुत्रानुत्पादयामास पंचाऽर्चिष्याऽत्मसंमतान् ॥ ५३ ॥ विजयाश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकं ॥ सर्वे
षां लोकपालानां दधारैकः पृथुर्गुणान् ॥ ५४ ॥ गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वे स्वेऽच्युतात्मकः ॥ मनो
वाग्वृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरंजयन् प्रजाः ॥ ५५ ॥ राजेत्यधान्नामधेयं सोमराज इवापरः ॥ सूर्यवद्विसृ
जन् गृह्णन् प्रतपंश्च भुवो वसु ॥ ५६ ॥ दुर्द्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेंद्र इव दुर्जयः ॥ तितिक्षया धरित्रीव द्यौ
रिवाभीष्टदो नृणां ॥ ५७ ॥

साक्षिणमुदासीनं मन्वानोऽकरोदिति पूर्वेणान्वयः ॥ नासज्जते तु न्नरेण वा ॥ ५१ ॥
५२ ॥ अर्चिषि भार्यायां ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सोमश्चासौ राजा च स इव ॥ भुवो वसु धनं गृह्णन् विसृजंश्चासौ
सूर्यवत् ॥ राज्ञः प्रतपनमाज्ञाकरणं ॥ ५६ ॥ अग्निरिव दुर्द्धर्षः द्यौः स्वर्ग इव ॥ ५७ ॥ ॥

किंच ॥ छिन्ना अन्यधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य ॥ यतोऽधिगतात्मगतिः ॥ अत एव निरीहः प्राप्तासु सिद्धिषु निस्पृहः येनव
युनेन इदं संशयपदं चिच्छेद तत्तत्याज त्यक्तवान् ॥ तस्माद्यतनादप्युपरराम इत्यर्थः ॥ तस्य योगसिद्धिष्वपि निस्पृ
हत्वमुक्तमेवत्याह ॥ तावन्नाप्रमत्तः किंतु प्रमत्तो भवतीति तस्य श्रीकृष्णकथारतत्वान्न तासु लोभो जात इत्यर्थः
१२।१३ देहत्यागप्रकारमाह संपीड्येति पंचभिः पायुं गुदं संपीड्येति मुक्तासनेन सूचितं संपीड्य सीवनीं सव्यं
गुल्फेनैव तु मध्यतः सव्येद्वितीयगुल्फेन मुक्तासनमितीरितं ॥ मूलाधाराद्वायुमुत्सारयन्नूर्ध्वं नयन्नाभ्या

छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्यजेऽच्छिनदिदं वयुनेन येन ॥ तावन्न योगगतिभिर्यति
रप्रमत्तो यावद्गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥ एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ ब्रह्म
भूतो दृढं काले तत्याज स्वं कलेवरं ॥ १३ ॥ संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ॥ नाभ्यां को
ष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकंठशीर्षणि ॥ १४ ॥ उत्सर्पयंस्तु तं मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य निस्पृहः ॥ वायुं वायौ क्षि
तौ कायं तेजस्तेजस्ययूयुजत् ॥ १५ ॥ खान्याकाशे द्रवं तोये यथास्थानं विभागशः ॥ क्षितिमंभसि त
त्तेजस्यदो वायौ नभस्यमुं ॥ १६ ॥

मवस्थाप्य ततः कोष्ठेष्ववस्थाप्य अयूयुजदित्युत्तरेणान्वयः कोष्ठान्ये
वाह हृदुरादीनां हृदैक्यं ॥ शीर्षं भ्रूमध्यं तस्मिन् ॥ १४ ॥ तं वायुं पादांतरे एवमसून् प्राणानुत्सर्पयन् क्रमेण मू
र्ध्नि ब्रह्मरंध्रे आवेश्य ततो देहारंभकपंचभूतानि समष्टिभूतेषु विलापितवान् ॥ तदाह ॥ वायुं वायौ अ
यूयुजत् एकीकृतवान् ॥ कायं देहगतं कठिनांशं क्षितौ ॥ १५ ॥ खानींद्रियच्छिद्राणि द्रवांशं तोये एतत्स्वं
देहमविलाप्य व्यष्टिनीयात्मप्रतिपत्त्यर्थं महाभूतानामपि लयमाह ॥ क्षितिमंभस्येकीकृतवान् ॥ तत् अंभः

अदाभ्याविच्छेर्नाशपितुमशक्यानियमायस्य ॥ वानप्रस्थानांसुसंमते उग्रेतपसि आरब्धः ॥ प्रवृत्तः कर्तरि क्तः स्वस्यध
रामंडलस्यविजये पर्वं यथामहत्तायत्तेन प्रवृत्तः ॥ ४ ॥ उग्रतयादर्शयति कंदमूलेति त्रिभिः क्वचित्कदा
चित् ॥ ५ ॥ चतुर्दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरि सूर्य इति पंचाग्नितपः संतापो यस्य पंचतपाः आसारं सहत इत्या
सारषाट् शिशिरे जलांतःस्थः स्थंडिलेशयो भूमिशयनः सर्वदा ॥ ६ ॥ ७ ॥ तेन तपसा क्रमानुसिद्धेन शनैः प्राप्तेन

तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसंमते ॥ आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा ॥ ४ ॥ कंदमूलफला
हारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित् ॥ अब्भक्षः कतिचित्पक्षान् वायुभक्षस्ततः परं ॥ ५ ॥ ग्रीष्मे पंचतपा वीरो
वर्षास्वासारषाण्मुनिः ॥ आकंठमग्नः शिशिर उदके स्थंडिलेशयः ॥ ६ ॥ तितिक्षुर्यतवाग्दांत ऊर्द्ध्व
रेता जितानिलः ॥ आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तप उत्तमं ॥ ७ ॥ तेन क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्माऽमला
शयः ॥ प्राणायामैः संनिरुद्धषड्वर्गः छिन्नबंधनः ॥ ८ ॥ सनत्कुमारो भगवान् यदाहाध्यात्मिकं प
रं ॥ योगं तेनैव पुरुषमभजत्पुरुषर्षभः ॥ ९ ॥ भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा ॥ भक्तिर्भ
गवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत् ॥ १० ॥ तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्धसत्वात्मनस्तदनुसं
स्मरणानुपूर्त्या ॥ ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेन येन चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशं ॥ ११ ॥

ध्वस्तानि कर्माणि यस्य ॥ अतः अमल आशयो यस्य ॥ छिन्नानि बंधनानि वासना यस्य ॥ ८ ॥ १० ॥ परिकर्मणा
परिचर्यया शुद्धसत्व आत्मा मनो यस्य ज्ञानमभूत् ॥ कीदृशं ॥ येन निजमुपाधिं जीवकोशं दृढप्रग्रंथिं सं
शयानां असंभावनादीनां पदमाश्रयं चिच्छेद ॥ कीदृशेन ॥ अनया भक्त्या निशितेन कथंभूतया तस्य
भगवतः अनु अनुसंस्मरणानां अनुपूर्त्तिः संपूर्तिर्यस्याः तया निशितेन ॥ ११ ॥ ॥

भर्तुर्व्रतं यम्भमिशयनादि तस्मिन्वधर्मे या निष्ठा तया ॥ शुश्रूषया मियमर्षी देहयात्राकंदमूलादिवृत्तिस्तया च आ
र्त्तिं दुःखं नव्राप ॥ तत्र हेतुः प्रेयसः करणस्पर्शनेमानश्च ताभ्यां निर्वृतिर्यस्याः २० पृथिव्याः पत्युः दुहितत्वतुत
स्यादयितस्य पत्युः ॥ विपन्नं नष्टमखिलं चेतनादिकं यस्मिंस्तथाभूतं देहमालक्ष्य तं देहं चितामारोपयत ॥ २१ ॥ कृत्यं

अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया शुश्रूषया चार्षपादेहयात्रया ॥ नाविंदतार्त्तिं परिकर्शिताऽपि सा प्रेय
स्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः ॥ २० ॥ देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं पत्युः पृथिव्या दयितस्य चात्मनः ॥
आलक्ष्य किंचिच्च विलप्य सा सती चितामथाऽरोपयदद्रिसानुनि ॥ २१ ॥ विधाय कृत्यं ह्रदिनीजला
प्लुता दत्वोदकं भर्तुरुदारकर्मणः ॥ नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशान्त्रिः परीत्य विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृ
पादं ॥ २२ ॥ विलोक्यानुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिं ॥ तुष्टुवुर्वरदा देवैर्देवपत्न्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥ कु
र्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन्मंदरसानुनि ॥ नदत्स्वमरतूर्येषु गृणंति स्म परस्परं ॥ २४ ॥ देव्य ऊचुः ॥ अ
हो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजां पतिं ॥ सर्वात्मना पतिं भेजे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव ॥ २५ ॥ सैषा नूनं व्र
जत्यूर्ध्वमनु वैन्यं पतिं सती ॥ पश्यताऽस्मानतीत्याऽर्चिर्दुर्विभाव्येन कर्मणा ॥ २६ ॥ तेषां दुरापं किं
त्वऽन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदं ॥ भुवि लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयंत्युत ॥ २७ ॥ ॥ ॥

तत्कालोचितं विधाय ह्रदिन्याः जले आप्लुता स्नाता सती भर्तुरुदकं दत्वा दिविस्थं तत्रस्थितेस्थितान्नत्वा वह्नि
त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य ॥ २२ ॥ देवैः सहिताः ॥ २३ ॥ गृणंति स्म अभाषंत ॥ २४ ॥ २६ ॥ भगवान्प्रयते गम्यतेऽनेने
ति तथा ॥ तत्र नैष्कर्म्यं ज्ञानं ये च चलायुषोऽपि साधयंति तेषामन्ये देवादिपदं किमु दुर्लभं न किंचिदित्यर्थः २७ ॥

तदेवंतामसाहंकारकार्यस्याकाशपर्यंतस्यलयमुक्त्वासात्विकराजसाहंकारकार्याणांलयमाह।इंद्रियेषुमनइतिदेवानामप्युपलक्षणं।संकल्पकज्ञानेमनसःइंद्रियैराकर्षणात्तेषुलयाभिधानंनतुकार्यत्वात्।तदुक्तंगीतासु।इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयतइति।इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तंध्यायतांमनइति।इंद्रियेषुनभइतिपाठेप्ययमर्थःभदादीनांमतेनभश्चानुषंगकेषांचिन्मानसं।आनुमानिकत्वमतेपींद्रियव्यापारोऽस्त्येव।नभोगुणश्चशब्दःश्रोत्रग्राह्यःअतइंद्रियग्राह्यत्वादिंद्रियेषुनभोविलापितमिति।तानींद्रियाणियथोद्भवंउद्भवोऽत्रतत्तल्लाभःस

इंद्रियेषुमनस्तानितन्मात्रेषुयथोद्भवं।भूतादिनाऽमून्युत्कृष्यमहत्यात्मनिसंदधे।१७।तंसर्वगुणविन्यासंजीवेमायामयेन्यधात्।तंचानुशयमात्मस्थमसावनुशयीपुमान्।ज्ञानवैराग्यवीर्येणस्वरूपस्थोऽजहात्प्रभुः।१८।अर्चिर्नाममहाराज्ञीतत्पत्न्यनुगतावनं।सुकुमार्य्यतदर्हाचयत्पद्भ्यांस्पर्शनंभुवः।१९

चविषयाधीनइतिश्रोत्रादीनांविषयेषुशब्दादिषुलयः।यद्वातन्मात्रकार्याण्येवेंद्रियाणिमनोप्यपंचीकृतपंचतन्मात्रकार्यं।आहंकारिकत्वाभिधानंतदधीनत्वविवक्षयेत्यविरोधः।भूतादिनाऽहंकारेणप्रागवशिष्टनभःसहितानींद्रियाणिउत्कृष्यपरतोनीत्वाभूतादौविलाप्यतेनसहमहत्तत्वेसंदधइत्यर्थः।१७।सर्वेषांगुणानांकार्याणांविन्यासःस्थितिर्यस्मिन्।तंमहांतंमायामयेमायोपाधिप्रधानेजीवे।तंचानुशयमुपाधिंयःपर्वमनुशायीपुमान्जीवःअसौप्रभुःब्रह्मणिस्थितःसन्नजहादित्यर्थः।१८।वनप्रवेशमारभ्यराज्ञ्याःकथामाह।अर्चिर्नामेतिचतुर्भिः।अनुगताअनुजगाम।अतदर्हेतितदपिनार्हतियाकिंपद्भ्यांभुवःस्पर्शनमितिपत्।१९।

एकादशभिरध्यायैः पृथोः चरितमीरितं ॥ प्रचेतसामथाष्टाभिस्तन्मध्ये पंचभिः पितुः चतुर्विंशे प्रपौत्रात्तु पृथोः प्राचीनबर्हिषः प्रचेतसां जनिस्तेभ्यो रुद्रगीतं च वर्ण्यते ॥ अधिराज आसीदित्यर्थः यवीयोभ्यः कनिष्ठेभ्यः काष्ठा दिशः ॥१॥ तुर्यां चतुर्थीं ॥२॥ शक्रादश्वापहर्तुः पृथोरश्वमेधेऽश्वविजयावसरे ॥३॥ अपत्यत्रयमेवाह पावक इति ॥ पुरा यः शापस्तस्मान्मनुष्यत्वे उत्पन्नाः संतः योगगतिं अग्नित्वं प्राप्ताः ॥४॥ नभस्वत्यां अन्यस्यां भार्यायां अं

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ विजिताश्वोऽधिराजासीत्पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ॥ यवीयोभ्योऽददात्काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः ॥१॥ हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणां ॥ प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः ॥२॥ अंतर्द्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वांतर्धानसंज्ञितः ॥ अपत्यत्रयमाधत्त शिखंडिन्यां सुसंमतं ॥३॥ पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा ॥ वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥४॥ अंतर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविंदत ॥ य इंद्रमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥५॥ राज्ञां वृत्तिं करादानदंडशुल्कादिदारुणां ॥ मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह ॥६॥ तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् ॥ यजंस्तल्लोकतामाप कुशलेन समाधिना ॥७॥ हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट्सुतान् ॥ बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतं ॥८॥ बर्हिषत्सु महाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः ॥ क्रियाकांडेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥९॥

तर्धानं विशेषणाय इति ॥ एतेन शक्रादंतर्धानगतिलाभे कारणमुक्तं ॥५॥ स चांतर्धानो राज्ञां वृत्तिं करादानादिभिर्दारुणां परपीडात्मिकां मन्यमानो विससर्ज ॥६॥ हंति स्वानां क्लेशमिति हंसः तं पुरुषं पूर्णं कुशलं पुण्यं तदुपेण समाधिना ॥७॥८॥ हाविर्धानिः हविर्धानस्य पुत्रः योगेषु च प्राणायामादिषु ॥९॥ रामरा

76

वि

अमक्तशोचंतिसर्वंचितद इति। यत आत्मनेदुत्यति। अपवर्गसाधनंमानुष्यंलब्ध्वाऽपिविषयेष्वासक्तिंयाति २८ ३१
विशांपश्वादीनांवैश्यादीनांवापतिःस्यात्॥ ३२॥ ३६॥ यद्यपिबहुभिफलानिभवंतितथापिमुक्तान्यसंगाएवश्रवणं

सर्वंचितोबतात्मध्रुक्कृतघ्नोऽमहतामुवि। लब्ध्वापवर्ग्यंमानुष्यंविषयेषुविषज्जते॥ २८॥ श्रीमैत्रेय उवाच
स्तुवंतीष्वऽमरस्त्रीषुपतिलोकंगतावधूः। यंवाआत्मविदांधुर्योवैन्यःप्रापाच्युताशयः॥ २९॥ इत्थंभूतानु
भावोसौपृथुःसभगवत्तमः। कीर्तितंतस्यचरितमुद्दामचरितस्यते॥ ३०॥ यइदंसुमहत्पुण्यंश्रद्धयाऽव
हितःपठेत्। श्रावयेछृणुयाद्वापिसपृथोपदवीमियात्॥ ३१॥ ब्राह्मणोब्रह्मवर्चस्वीराजन्योजगती
पतिः। वैश्यःपठन्विट्पतिःस्याछूद्रःसत्तमतामियात्॥ ३२॥ त्रिःकृत्वइदमाकर्ण्यनरोनार्यथवादृतः। अप्र
जःसुप्रजतमोनिर्धनोधनवत्तमः॥ ३३॥ अस्पष्टकीर्तिःसुयशामूर्खोभवतिपंडितः। इदंस्वस्त्ययनंपुं
सामममंगल्यनिवारणं॥ ३४॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंकलिमलापहं। धर्मार्थकाममोक्षाणांसम्यक्
सिद्धिमभीप्सुभिः। श्रद्धयैतदनुश्राव्यंचतुर्णांकारणंपरं॥ ३५॥ विजयाभिमुखोराजाश्रुत्वैतदनुयाति
यान्। बलितस्मैहरंत्यग्रेराजानःपृथवेयथा॥ ३६॥ मुक्तान्यसंगोभगवत्यमलांभक्तिमुद्वहन्। वैन्य
स्यचरितंपुण्यंशृणुयाछ्रावयेत्पठेत्॥ ३७॥ वैचित्रवीर्याभिहितंमहन्माहात्म्यसूचकं। अस्मिन्कृत
मतिमर्त्यःपार्थवींगतिमाप्नुयात्॥ ३८॥ अनुदिनमिदमादरेणशृण्वन्पृथुचरितंप्रथयन्विमुक्तसंगः। भगव
तिभवसिंधुपोतपादेसचनिपुणांलभतेरतिंमनुष्यः॥ ३९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेत्रयोविंशोध्यायः॥ २३॥

दिकर्यात्॥ ३७॥ मंदतोभगवतामाहात्म्यस्यसूचकं॥ पार्थवीपृथुसंबंधिनी॥ पार्थिवीमितिवापाटः॥ ३८॥ प्रथयन्
कीर्तयन्॥ भवसिंधोपोतःपादोयस्य॥ ३९॥ इतिचतुर्थेत्रयोविंशः॥ ॥

ननु मुनीनां किं तद्दानेन चोरत्वादित्याशंक्याह ॥ आत्मारामो लोकरक्षनायः पालनाय ॥१८॥ गुर्वाज्ञाकारि
णां शिवदर्शनं स्वत एव भवतीत्याशयेनाह प्रचेतस इति ॥१९॥ समुद्रमुपसमुद्रात्किंचिन्न्यूनं ज्योऽधिके
चेति कर्मप्रवचनीयः प्रसन्नाः सलिलाशया मत्स्यादयो यस्मिन् ॥२०॥ नीलोत्पलादीनामाकरे जन्मस्था
नं ॥ उत्पलांभोजकल्हाराणि रात्रिदिनसंध्याविकासीनि ॥ इंदीवरं नीलोत्पलं तस्य पुनरुक्तिः प्राचुर्य

आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य लोककल्पस्य राधसे ॥ शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवान् भवः ॥१८॥
मैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिरसादाय साधवः ॥ दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्यादृतचेतसः ॥१९॥
समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः ॥ महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयं ॥२०॥ नीलरक्तोत्प
लांभोजकह्लारेंदीवराकरं ॥ हंससारसचक्राह्वकारंडवनिकूजितं ॥२१॥ मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलताङ्घ्रिपं ॥ पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवं ॥२२॥ तत्र गांधर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरं ॥ विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते मृदंगपणवाद्यनु ॥२३॥ तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निष्क्रामंतं सहानु
गं ॥ उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः ॥२४॥

लापनार्थं ॥ हंसादिभिर्निकुजितं ॥२१॥ मत्तानां भ्रम
राणां ॥ सौस्वर्येण हृष्टरोमाणो लतांघ्रिपा यस्मिन् पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपता पवनेनोत्सवो यस्मिन्
॥२२॥ तत्र मृदंगपणवादिवाद्यमनुषक्त्वा दिव्यैर्मार्गभेदैर्मनोहरं गांधर्वगानमाकर्ण्य विस्मयं प्राप्ताः पाठां
तरे मृदंगपणवादि श्रवत् स्तुततत्तेषां ध्वनिमतिरस्कुर्वदित्यर्थः ॥२३॥ ते च त्रिलोचनं वीक्ष्य जाताश्चर्याः प्रणे

त्रियावांऽदनिस्मात्त्वमाह्वयस्वेति ॥ इदं वसुधातलं देवयजनं यज्ञवाटं वितन्वतः यत्रैकोयज्ञः कृतः तन्समीपएव यज्ञांतरं कुर्वतः सतः अतएव प्राचीनबर्हिरित्युच्यते ॥१०॥ समुद्रस्य कन्यां देवदेवेन ब्रह्मणोपदिष्टां शतद्रुतिं नाम ॥ किशोरीं बालां परिक्रमंतीं प्रदक्षिणां गच्छंतीं शुकीमिवेति ॥ एवं व्याख्यायंते सप्तर्षीणां स्त्रीः तत्र तद्भार्यादर्शनेनाग्निः कामसंतप्तोऽभूत् तं च तद्भार्यास्वाहानाम सप्तर्षिभार्यारूपधारिणी सतीरमयामास

यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलं ॥१०॥ सामुद्रीं देवदेवोक्तामुपयेमे शतद्रुतिं ॥ यां वीक्ष्य चारुसर्वांगीं किशोरीं सुष्ठ्वलंकृतां ॥११॥ परिक्रमंतीमुद्वाहे चकमेऽग्निः शुकीमिव ॥ विबुधासुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः ॥ विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणयंत्यैव नूपुरैः ॥१२॥ प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाभवन् ॥ तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः ॥१३॥ पित्राऽदिष्टाः प्रजासर्गे तपसेऽर्णवमाविशन् ॥ दशवर्षसहस्राणि तपसार्चंस्तपस्पतिं ॥१४॥ यदुक्तं पथि दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता ॥ तद्ध्यायंतो जपंतश्च पूजयंतश्च संयताः ॥१५॥ विदुर उवाच ॥ प्रचेतसां गिरित्रेण यथाऽसीत्पथि संगमः ॥ यदुताह हरः प्रीतस्तन्नो ब्रह्मन्वदार्थवत् ॥१६॥ संगमः खलु विप्रर्षे शिवेनेह शरीरिणां ॥ दुर्लभो मुनयो दध्युरसंगाद्यमभीप्सितं ॥१७॥

स रममाणस्त्वा च तद्रेतः शुकीरूपेणाशरस्तंबे निधायागच्छत् ॥ तां यथा सप्तर्षिभार्याभ्रांत्याऽग्निः कामितवानेतद्रूदिति ॥ सुकीमिवेति पाटस्वाकं घृतधारामिवेत्यर्थः ॥११॥ सूर्यया नवोढयैव विबुधादयो विजिता अभिभूताः तत्र नूपुरैः पादाभरणैः पत्युर्वशानीमात्रेणेत्यर्थः ॥१२॥ तुल्यनामव्रतमावां येषां ते धर्मस्नाताः धर्मपारगाः ॥१३॥ तपसा तपसांपतिं हरिमर्चयामासुः ॥१४॥१६॥ मुनयोऽपि संगत्यागेनोद्युमिव यं दध्युरेव केवलं न तु प्रापुः तेन शिवेन ॥१७॥

सप्रसादोब्रह्मणासखापुत्रेभ्यःप्रोक्तमिदंस्तोत्रंप्राहप्रचेतोभ्यःकृपयाभगवांछिवः ते जितंतवोत्कर्षः॥आ
त्मविद्धुर्याणांस्वस्तयेशोभनसत्तायेस्वानंदलाभायेत्यर्थःअतोमेस्वस्तिःस्वानंदसत्तास्तु॥ननुममोत्कर्षोमद
र्थएवकिंनस्यात्तत्राह॥भवताराधसास्वानंदरूपेणराद्धंसिद्धं॥त्वंपरमानंदरूपोऽवनित्यंस्थितइत्यर्थः
अतएवंभूतायात्मनेतुभ्यंनमःसर्वस्मैसर्वरूपायच॥३३॥सर्वरूपत्वंप्रपंचयन्प्रणमतिसार्द्धैर्दशभिः
पंकजंलोकात्मकंनाभौयस्यतस्मैकारणात्मनेनमःकारणत्वादेवसर्व्याप्राणिनांयउपाधयःभ

मैत्रेयउवाच॥इत्यनुक्रोशाद्धृदयोभगवानाहतान्शिवः॥बद्धांजलीन्राजपुत्रान्नारायणप
रोवचः॥३२॥श्रीरुद्रउवाच॥जितंतेआत्मविद्धुर्यस्वस्तयेस्वस्तिरस्तुमे॥भवताराधसाराद्धं
सर्वस्माआत्मनेनमः॥३३॥नमःपंकजनाभायभूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने॥वासुदेवायशांतायकू
टस्थायस्वरोचिषे॥३४॥संकर्षणायसूक्ष्मायदुरंतायांतकायच॥नमोविश्वप्रबोधायप्रद्युम्ना
यांतरात्मने॥३५॥नमोनमोनिरुद्धायहृषीकेशेंद्रियात्मने॥नमःपरमहंसायपूर्णायनिभृतात्मने॥३६॥

78

तानिसूक्ष्माणितन्मात्राणिइंद्रियाणिचतेषामात्मनेनियंत्रेअंतःकरणचतुष्टयाधिष्ठातृत्वेनप्रणमतिचतु
र्भिःश्लोकार्द्धैः॥वासुदेवायचित्ताधिष्ठात्रेकूटस्थायनिर्विकारायचित्तस्यैकरूपत्वात्॥३४॥संकर्षणायअ
हंकाराधिष्ठात्रेसूक्ष्मायअव्यक्तायदुरंतायअनंतायअंतकायमुखाग्निनालोकदाहकाय॥विश्वस्य
प्रकृष्टोबोधोयस्मात्अंतरात्मनेबुद्ध्यधिष्ठात्रे॥३५॥हृषीकाणामीशंयदिंद्रियंमनःतदात्मनेसू
र्यरूपेणप्रणमति॥परमहंसायसूर्याय॥पूर्णायतेजसाविश्वव्यापिनेनिभृतात्मनेऽल्पवृद्धिह्रासाय॥३६॥

तप्तहेमराशिसदृशकांतिं शितिर्नीलः कंठो यस्य तं ॥२५॥ २६॥ वेदिषदः बर्हिषदः चिकीर्षितं भगवदाराधनं विदितं ॥२७॥ अनुग्रहकारणमाह यः साक्षाद्वासुदेवं प्रपन्नः स हि मे प्रियः ॥ कथंभूतं रंहसः सूक्ष्मात त्रिगुणात्प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परं प्रकृतिपुरुषयोर्नियंतारमित्यर्थः ॥२८॥ तत्किं तस्य महत्त्वमत्वादित्याह ॥ स्वधर्मनिष्ठः पुमा

तप्तहेमनिकायाभं शितिकंठं त्रिलोचनं ॥ प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः ॥२५॥ स तान् प्रपन्नार्त्तिहरो भगवान् धर्मवत्सलः ॥ धर्मज्ञान् शीलसंपन्नान् प्रीतान् प्रीत उवाच ह ॥२६॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितं ॥ अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतं ॥२७॥ यः परं रंहसः साक्षात् त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ॥ भगवंतं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥२८॥ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिंचतामेति ततः परं हि मां ॥ अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं पदं यथाऽहं विबुधाः कलात्यये ॥२९॥ अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा ॥ न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित् ॥३०॥ इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मंगलं परं ॥ निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां तद्वदामि वः ॥३१॥

न बहुभिर्जन्मभिर्विरिंचतां प्राप्नोति ॥ ततोपि पुण्यातिशयेन मामेति भागवतस्तु अथ देहांते अव्याकृतं प्रपंचातीतं वैष्णवं पदमेति ॥ यथाहं रुद्रो भूत्वा आधिकारिकः वर्त्तमानः विबुधा देवाश्च आधिकारिकाः कलात्यये अधिकारांते लिंगभंगे सत्येष्यंति ॥२९॥ अथ भागवतत्वात् यूयं मे प्रियाः स्थ भवद्भिरपि मत्प्रीतिः कार्येत्याशयेनाह ॥ मदन्यो भागवतानां च प्रेयान्नास्ति ॥३०॥ अतः इदं जप्तव्यं श्रूयतामिति ॥ विविक्तमसंकीर्णं यथा भवति ॥३१॥ ॥

हेईशआशिषांकारणात्मने ॥ सर्वकर्मफलदात्रे ॥ मनवेसर्वज्ञायमंत्रात्मकायेतिवा विष्णुत्वेनप्रणाममति ॥ बृहते
धर्मायपरमधर्मात्मनेकृष्णाय ॥४२॥ रुद्ररूपेणप्रणाममति ॥ मीढुषेरुद्राय अहंकृतमहंकारस्तदात्मनेसचक
र्तकरणकर्मशक्तित्रयसमेतस्तस्मै ब्रह्मत्वेनप्रणाममति ॥ चेतोज्ञानंआकूतिःक्रियातद्रूपाय ॥ वाचोविवि
धाभूतिःसंपत्तिर्यस्मात्तस्मै ॥४३॥ एवंनमस्कृत्यदर्शनंप्रार्थयतेदर्शनमितिनवभिःभागवतैःसत्कृतंद

नमस्तेआशिषामीशमनवेकारणात्मने ॥ नमोधर्मायबृहतेकृष्णायाकुंठमेधसे ॥४२॥ पुरुषायपु
राणायसांख्ययोगेश्वरायच ॥ शक्तित्रयसमेतायमीढुषेऽहंकृतात्मने ॥ चेतआकूतिरूपायनमो
वाचोविभूतये ॥४३॥ दर्शनंनोदिदृक्षूणांदेहिभागवतार्चितं ॥ रूपंप्रियतमंस्वानांसर्वेंद्रियगु
णांजनं ॥४४॥ स्निग्धप्रावृड्घनश्यामंसर्वसौंदर्यसंग्रहं ॥ चार्वायतचतुर्बाहुसुजातरुचिरान
नं ॥४५॥ पद्मकोशपलाशाक्षंसुंदरभ्रुसुनासिकं ॥ सुद्विजंसुकपोलास्यंसमकर्णविभूषणं ॥४६॥

र्शनंदेहितस्यविवरणंरूपमित्यादिप्रदर्शयेत्पतंस्वानांभक्तानांप्रियतमंरूपंप्रदर्शयेतिनवमेना
न्वयः ॥ सर्वेषामिंद्रियाणांयेगुणाविषयास्तेषामंजनंव्यंजकंसर्वेंद्रियविषयविषयिरूपमित्यर्थः ॥
सर्वेंद्रियाणिस्वगुणैरनक्तिरंजयतीतिवा ॥४४॥ स्निग्धःप्रावृषियोघनस्तद्वत्श्यामंसर्वेषांसौंदर्या
णांसंग्रहोयस्मिन् ॥ चारवआयताश्चत्वारोबाहवोयस्मिन् ॥ सुजातंसर्वथोचितसर्वावयवंरुचि
रमाननंयस्मिन् ॥४५॥ पद्मस्यकोशेमध्येयानिपलाशानितद्वदक्षिणीयस्मिन्सुकपोलमास्यंय
स्मिन्समौकर्णौविभूषणंयस्य ॥ कुंडलयोरग्रेवक्ष्यमाणत्वात् ॥४६॥ ॥

स्वर्गापवर्गद्वारायच ॥ शुचिर्नित्यंतःकरणोनिषीदतीतिशुचिषत्तस्मै ॥ हंसःशुचिषदितिश्रुतेः ॥ हिरण्यंवीर्यंयस्यत
स्मै अग्निरूपाय ॥ चतुर्होत्रंकर्मतस्मैतत्साधनायेत्यर्थः ॥ कृतःतंतनवेतद्विस्तारकाय ॥ ३७ ॥ सोमत्वमाह ॥ ऊर्जो
पितृणामन्नाय ॥ इषेदेवानामन्नाय ॥ यज्ञरेतसेसोमाय ॥ सहिपितॄणांदेवानांचान्नं ॥ एवंरूपाय ॥ त्रय्याःपत
येहरयेनमः ॥ सूर्याग्निसोमत्वेनैवतेजस्त्वमुक्तं जलत्वमाह ॥ सर्वरसात्मनेजलरूपाय ॥ ३८ ॥ विशेषायपृ

स्वर्गापवर्गद्वारायनित्यंशुचिषदेनमः ॥ नमोहिरण्यवीर्यायचातुर्होत्रायतंतवे ॥ ३७ ॥ नमऊर्जइषे
त्रय्याःपतयेयज्ञरेतसे ॥ तृप्तिदायचजीवानांनमःसर्वरसात्मने ॥ ३८ ॥ सर्वसत्वात्मदेहायवि
शेषायस्थवीयसे ॥ नमस्त्रैलोक्यपालायसहओजोबलायच ॥ ३९ ॥ अर्थलिंगायनभसेनमों
तर्बहिरात्मने ॥ नमःपुण्ययलोकायअमुष्मैभूरिवर्चसे ॥ ४० ॥ प्रवृत्तायनिवृत्तायपितृदेवा
यकर्मणे ॥ नमोधर्मविपाकायमृत्यवेदुःखदायच ॥ ४१ ॥

थ्वीरूपाय सर्वेषांसत्वानांयेआत्मानस्ते
षांदेहायस्थवीयसेविराड्देहायच ॥ त्रैलोक्यपालायवायवे ॥ सहआदिरूपाय ॥ सहिप्राणरूपेण
त्रैलोक्यंपालयति सहआदिधर्मा ॥ ३९ ॥ नभसेआकाशाय ॥ अर्थानांलिंगायज्ञापकाय ॥ शब्दगुण
त्वात् ॥ अंतर्बहिरात्मने अंतर्बहिर्व्यवहारालंबनाय ॥ एवंमहाभूतरूपत्वमुक्तं ॥ अमुष्मैस्वर्गायभू
रिवर्चसे एषवैज्योतिष्मत्पुण्यंलोकंपातीतिश्रुतेः ॥ ४० ॥ प्रवृत्तायनिवृत्तायचकर्मणे ॥ पितृदे
वाययथाक्रमंपितृदेवप्राप्तिफलाय ॥ अधर्मफलरूपायचमृत्यवे ॥ ४१ ॥ ॥

पदादीपस्थानीयेन॥ यद्वा एवंभूतेन पदो पलक्षितं रूपं पदं शरणं प्रदर्शयेत्यर्थः॥ शारदीयपद्मं तस्य पलाशं
तद्वद्रोचिर्यस्य तेन नखदीधितिभिरंतर्भवमघमज्ञानं विधुन्वता स्वीयं रूपं पदं शरणं प्रदर्शय॥ अपास्तं प्र
ज्ञादादीनां साध्वसं येन तत्तदेहे गुरो यत स्त्वमेव तमोजुषामस्मानां मार्गप्रदर्शको गुरुः॥५२॥ अतिदुर्लभ
मिदं मया प्रार्थितमिति स्तोतेवाह॥ एतद्रूपमनुध्येयं ध्यानार्हमिच्छनत्तु प्रत्यक्षतः प्राप्यमित्यर्थः॥५३॥ त

पदाशरत्प॥ पलाशरोचिषा नखचक्रमिर्नौतरघं विधुन्वता॥ प्रदर्शयस्वीयमपास्तसाध्वसं पदं
गुरो मार्गगुरुस्तमोजुषां॥५२॥ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सतां॥ यद्भक्तियोगोऽभयदः।
स्वधर्ममनुतिष्ठतां॥५३॥ भवान् भक्तिमतां लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनां॥ स्वाराज्यस्याप्यभि
मत एकांतेनात्मविद्गतिः॥५४॥ तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया एकांतभक्त्या को वांछेत्पा
दमूलं विना बहिः॥५५॥ यत्र निर्विष्टमरणं कृतांतो नाभिमन्यते॥ विश्वं विध्वंसयन्वीर्यशौर्य
विस्फूर्जितभ्रुवा॥५६॥

हि किं केनापि न प्राप्यते तत्राह भवानिति॥ दुर्लभत्वमेवाह॥ स्वर्गराज्यं
यस्य तस्याप्यभिमतः स्पृहणीयः किंच एकांतेन यत्र आत्मवित्स्यापि गतिर्गम्यः॥५४॥ अतस्त्वद्व्य
तिरेकेण॥ नाकं चिद्वांछामि इत्याह तं त्वामेकांतभक्त्या आराध्य बहिः स्वर्गादिसुखं॥५५॥ तत्र
हेतुः॥ यत्र पादमूले शरणं प्रविष्टं॥ कृतांतः कालो ममायं वशग इति नाभिमानं करोति॥ किंकु
र्वन्वीर्यप्रभावः शौर्यमुत्साहः ताभ्यां विस्फूर्जितया उन्नमितया भ्रुवा विश्वं विध्वंसयन्नपि॥५६॥

म१

४०

प्रीत्या प्रहसिताचिवायांगोयस्मिन् ॥४७॥ स्फुरंति किरीटादीनि यस्मिन् ॥ शंखादिमत् उत्तमर्द्धिर्लक्ष्मीः यद्वा
एतैरुत्तमाभिर्ऋद्धिः उत्कर्षो यस्यास्तितत् ॥४८॥ सौभगयुक्ताग्रीवायेन सिंहस्य स्कंधे परितः प्रसरंतः केसराः
वलिषः तादृशीः सर्वतत्त्विषो बिभ्रत् ॥ सौसौभगग्रीवः कौस्तुभो यस्मिन् ॥ यद्वा सिंहस्येव योस्कंधौ तयो
स्त्विषः कुंडलहारादिदीप्तीर्बिभ्रदिति पृथग्विशेषणं सौभगयुक्ताग्रीवायेन स कौस्तुभो यस्मिन् श्रिया

प्रीतिप्रहसितापांगमलकै रूपशोभितं ॥ लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलं मृष्टकुंडलं ॥४७॥ स्फुर
त्किरीटवलयहारनूपुरमेखलं शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ॥४८॥ सिंहस्कंध
त्विषो बिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभं ॥ श्रियाऽनपायिन्या क्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥४९॥ पूररे
चकसंविग्नवलिवल्गुदलोदरं ॥ प्रतिसंक्रामयद्विश्वं नाभ्यावर्त्तगभीरया ॥५०॥ श्यामश्रोण्यः
धिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलं ॥ समचार्वंघ्रिजंघोरुनिम्नजानुसुदर्शनं ॥५१॥

हेतुभूतया क्षिप्त
स्तिरस्कृतो निकषाश्मा स्वर्णपरीक्षार्थं यः पाषाणो येन तादृशेनोरसा उल्लसच्छोभमानं ॥४९॥
श्वासोच्छ्वासाभ्यां संविग्नाश्चंचला वलयस्ताभिर्वल्गु दलवदश्वत्थपत्रसदृशमुदरं यस्मिन् ॥ प्रतिसंक्रामयत्तन्मय
तो निर्गतं तेनैव द्वारेण पुनः प्रवेशयदिव ॥५०॥ श्यामश्रोण्यां अधि रोचिष्णु पत्पीतं दुकूलं तत्र स्वर्णमयी
मेखला यस्मिन् ॥ अंघ्री च जंघे च ऊरू च निम्ने उन्नते जानुनी च समे मांसले तैः शोभनं दर्शनं यस्य
समाश्चारवो घ्राद यो यस्मिन् ॥ निम्नजानुनी यस्मिन् ॥ शोभनं दर्शनं यस्येति पदत्रयं वा ॥५१॥

भा॰च॰ ८१

यद्यपि त्वमेवं निर्भेदं ब्रह्म तथापि मायागुणं साकारं तव रूपं ये इदं यजंति त एव वेदागमतत्त्वज्ञा इत्याह ॥ क्रियाकलापैर्यैः कर्मयोगिनः पूजयंति त एव कोविदा न त्वेतदनादृत्य केवलं ज्ञाने प्रवृत्ताः तंत्रे आगमे ॥ कथंभूतमिदं ॥ भूतेंद्रियांतःकरणैरस्वतंत्रैर्यदुपलक्ष्यते तेनियंतृरूपं तत् ॥ ६२ ॥ न च अभिन्ने मयि भेदं कुर्वंतः संतः कथं ते कोविदाः ॥ न हि तैर्भेदः क्रियते त्वयैव क्रीडार्थं चेतनाचेतनात्मको भेदः कृत इत्याह त्वमिति ॥ आद्यस्त्वमेक एव ॥ सुप्ता मायाख्या शक्तिर्यस्य ॥ पश्चात्तया शक्त्या रजः सत्वतमसां द्वैधं ॥ यतो रजआदेः

क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधु यजंति सिद्धये ॥ भूतेंद्रियांतःकरणोपलक्षितं वेदे च तंत्रे च त एव कोविदाः ॥ ६२ ॥ त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तया रजःसत्वतमो विभिद्यते ॥ महानहं खं मरुदग्निवार्धराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥ ६३ ॥ सृष्ट्वा स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन ॥ अथो विदुस्तं पुरुषं संतमंतर्भुंक्ते हृषीकैर्मधु सारघं यः ॥ ६४ ॥

महानहंकारः खं च मरुदग्निर्वार्धराश्च वाः उदकं सुराश्च ऋषयश्च भूतगणाश्च एवमिदं जगद्यतो भवंति तर्हि भिद्यत इत्यत्राह ॥ ६३ ॥ एतदुपपादयति ॥ सृष्ट्वेति ॥ जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण चतुर्विधं स्वांशेन प्रविष्टः अथो इति हेतौ पुरस्थातः संतमंशं चिदाभासं पुरिशयनात्पुरुषं विदुः तर्हि किमीश्वरमेव संसारिणं विदुः नेत्याह सरघा मधुमक्षिकास्ताभिः संभृतं मधुवत् लोके विषयसुखं अविद्याकृतः सन् यो भुंक्ते तं जीवं विदुः तथा च श्रुतिः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ॥ निर्णीतं च गुरुणा प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यत्र ॥ ६४ ॥ ॥

81

त्वत्पादमूले प्रविष्टस्य कृतांतभयाभावः किं यान्यं लाभः यावता लवभक्तसंगएवैकलपुरुषार्थः श्रीगिरिशिरसि नरी
नर्त्तीत्याह ॥ भगवतस्तव संगिनां संगस्य क्षणार्द्धेनापि न स्वर्गं तुलये समं न गणयामि ॥ न चापुनर्भवं मोक्षं ॥ मर्त्यानामा
शिषो राज्याद्याः किमुत ॥५७॥ अथ अतो हेतोः अनघो अघहराऽवंघ्रीयस्य तव कीर्त्तिर्यशः तीर्थं गंगा तयो
रंतर्बहिः स्नानाभ्यां विधूतः पाप्मा येषां ॥ अत एव भूतेष्वनु क्रोशः कृपा ॥ सुसत्त्वं च रागादिरहितं चि
त्तं शीलत्वं चार्जवादि विद्यते येषां तेषां संगमोऽस्माकं स्यात् ॥ एषएव नस्त्वदनुग्रहः ॥५८॥ तत्ववशानं च त्वद्भक्त

क्षणार्द्धेनापि तुलयेन स्वर्गं नापुनर्भवं ॥ भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥५७॥ अथान
घांघ्रेस्तव कीर्त्तितीर्थयोरंतर्बहिःस्नानविधूतपाप्मनां ॥ भूतेष्वनुक्रोशसुसत्वशीलिनां स्यात्संग
मोऽनुग्रहएषनस्तव ॥५८॥ नयस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् ॥ यद्भ
क्तियोगानुगृहीतमंजसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिं ॥५९॥ यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नव
भाति यत् ॥ तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतं ॥६०॥ यो माययेदं पुरुरूपयाऽसृजद्बिभर्त्ति
भूयः क्षपयत्यविक्रियः ॥ यद्भेदबुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया तमात्मतंत्रं भगवन्प्रतीमहि ॥६१॥

संगादेव भवतीत्याह ॥ नयस्येति येषां सतां भक्तियोगेनानुगृहीतं शुद्धं सद्यस्य चित्तं बाह्यार्थविक्षिप्तं न
भवति तमोरूपायां गुहायां च नाविशत् लयं न प्राय ॥ तत्र तदा स मुनिस्तव गतिं तत्वं पश्यति ॥५९॥ कीदृशं
तत्वं तदाह यत्रेति ॥६०॥ जगत उपादानत्वेन तत्वं विलक्षितं निमित्तत्वेनापि तदेव लक्षयन्नाह ॥ यइदं
विश्वं सदिव परमार्थमिवासृजत् कथंभूतयापयाभेदबुद्धिरन्येषां भवति तया आत्मनि त्वयि दुःस्थ
यास्वकार्यं कर्त्तुमसमर्थया ॥ तं त्वां निरस्तभेदं प्रतीमहि जानीमः ॥६१॥ ॥

विश्वसृजांपतिर्ब्रह्मा ॥७२॥ सिसृक्षमाणः सृष्टवंतः ॥७३॥ युक्तात्मा एकाग्रचित्तः ॥७४॥ तं नमेव नौर्यस्य ॥७५॥ यो ऽधीयानो भवति
॥७६॥ असावस्माद्दूरे ॥ असत्वरन् स्थिरः सन् मद्गीतं स्तोत्रं गीतान् स्तुतान् ॥ एक एव वल्लभः प्रियः आश्रयः स्तस्मात्

इदमाहपुरास्माकं भगवान्विश्वसृक्पतिः ॥ भृग्वादीनामात्मजानां सिसृक्षुः संसिसृक्षतां ॥७२॥ ते वयं नोदिताः सर्वे प्रजासर्गे प्रजेश्वराः ॥ अनेन ध्वस्ततमसः सिसृक्ष्मो विविधाः प्रजाः ॥७३॥ अथेदं नित्यदा युक्तो जपन्नवहितः पुमान् ॥ अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायणः ॥७४॥ श्रेयसामिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परं ॥ सुखं तरति दुःपारं ज्ञाननौर्व्यसनार्णवं ॥७५॥ य इमं श्रद्धया युक्तो मद्गीतं भगवत्स्तवं ॥ अधीयानो दुराराध्यं हरिमाराधयत्यसौ ॥७६॥ विंदते पुरुषोमुष्माद्यद्यदिच्छत्यसत्वरन् ॥ मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ॥७७॥ इदं यः कल्प उत्थाय प्रांजलिः श्रद्धयान्वितः ॥ शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबंधनैः ॥७८॥ गीतं मयेदं नरदेवनंदनाः परस्य पुंसः परमात्मनस्तवं ॥ जपंत एकाग्रधियस्तपो महच्चरध्वमंते तत आप्स्यथेप्सितं ॥७९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे रुद्रगीतं नाम चतुर्विंशोध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इति संदिश्य भगवान्बार्हिषदैरभिपूजितः ॥ पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवांतर्दधे हरः ॥१॥ रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः ॥ जपंतस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले ॥२॥

॥७७॥ कल्ये उषसि ॥७८॥ तपश्चरत तत्पश्चात् ईप्सितं प्राप्स्य
थ ॥७९॥ चतुर्थे चतुर्विंशः प्रचेतः सुतप्रस्तुतस्तुतिर्नारदोपदिष्ट ॥ प्राचीनबर्हिषः ध्यात्मं पारोक्ष्येण
हपंचभिः ॥१॥ पुरंजनकथाव्याजात्पंचविंशे तु नारदः ॥ आत्मनो बुद्धिसंगेन विविधामाह संसृतिं ॥ प्रचे
तः सुतपस्त्वीव्रतप्यमानेषु नारदः ॥ पुरंजनकथां कूरं प्राह प्राचीनबर्हिषे ॥१॥२॥ ॥

82

तत्वत्तुसर्वमिदंतुकुतःसंसारइत्याहयःस्वशक्त्येदंसृजत्यवानसएषत्वंखलुभूतैरेवभूतानिमेघावलीर्वायुरि
वकालयन्विचालयन्लोकान्विकर्षसिसंहरसिअनुमेयतत्त्वःअलक्ष्यस्वरूपः॥६५॥विकर्षणप्रका
रमाहप्रमत्तमितिकृत्यमेवमेवमिदंकर्तव्यमितिचिंतयोच्चैःप्रमत्तंतत्रहेतुर्विषयेषुलालसंतत्र
तिकाम्यकर्माण्यपिविषयेषुप्रवृद्धलोभं॥अंतकस्त्वमपद्यसेआक्रमसि॥क्षुधालेलिहानःजिह्वयोष्ठ

नो

सएषलोकानतिचंडवेगोविकर्षसित्वंखलुकालयानः॥भूतानिभूतैरनुमेयतत्त्वोघनावलीर्वा
युरिवाऽविषह्यः॥६५॥प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुलालसं॥त्वमप्रम
त्तःसहसाऽभिपद्यसेक्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमंतकः॥६६॥कस्त्वत्पदाब्जंविजहातिपंडितो
यस्तेऽवमानैकेतनः॥विशंकयाऽस्मद्गुरुरर्चतिस्मयद्विनोपपत्तिंमनवश्चतुर्दश॥६७॥अथत्व
मसिनोब्रह्मन्परमात्मन्विपश्चितां॥विश्वंरुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भयागतिः॥६८॥इदंजय
तभद्रंवोविशुद्धानृपनंदनाः॥स्वधर्ममनुतिष्ठंतोभगवत्यर्पिताशयाः॥६९॥तमेवात्मानमात्मस्थं
सर्वभूतेष्ववस्थितं॥पूजयध्वंगृणंतश्चध्यायंतश्चासकृद्धरिं॥७०॥योगादेशमुपासाद्यधारयं
तोमुनिव्रताः॥समाहितधियःसर्वएतदभ्यसतादृताः॥७१॥

वापमान

६५

प्रांतौस्पृशन्सर्पोमूषकमिव॥६६॥

अतःकस्त्वत्पदाब्जंत्यजेत्पंडितश्चेत्।कथंभूतःयस्तवाऽवमानोनादरस्तेनव्ययमानंकेतनंशरीरंय
स्यसः यदस्माकंगुरुर्ब्रह्मार्चतिस्मतिसर्वेषांमनूनांवाक्यंविशंकयानाशशंकयाविनोपपत्तिंइतिद्व
विश्वासेनमनवश्चार्चतिस्म॥६७॥उपसंहरतिअथेति॥रुद्रभयेनाध्वस्तअतःनकुतश्चिद्भयंयस्मात्त
द्दशीगतिरसि॥६८॥७०॥योगादेशनामकंस्तोत्रमुपासाद्यपाठतःप्राप्यमनसाधारयंतअभ्यासेनजपत॥७१॥

शरणं भोगायतनं देहं ॥११॥ यावत्यः पुरः ताः तस्य तस्य कामस्योपपत्तये प्राप्तये साधु न मेने गवादिदेहानामैहिकपार
लौकिकभोगभोग्यत्वाभावात् तथा च श्रुतिः ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अ
ब्रुवन्न वै नोऽयमलमितीति ॥१२॥ हिमवतो दक्षिणेषु सानुषु कर्मभूमौ भारतवर्षे सुरम्यं मनुष्यशरीरं लक्षितानि दृष्टानि नि
सर्वाणि लक्षणानि यस्याः अथ पंगुत्वादिदोषरहितामित्यर्थः ॥१३॥ तामेव वर्णयति त्रिभिः अत्र किंचित्किंचित्स्वसाद्रू
प्यमवलंब्य कथासौरस्याय प्राकारादीनि वर्ण्यन्ते परिखैरिति पुंस्त्वमार्षं अक्षाणि गवाक्षाः त्वगादयः शरीरावय

सोऽन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः नानुरूपं यदाविंदन्नभूत्स विमना इव ॥११॥ न साधु मेने ताः
सर्वा भूतले यावतीः पुरः कामान्कामयमानोऽसौ तस्य तस्योपपत्तये ॥१२॥ स एकदा हिमवतो दक्षिणेष्व
थ सानुषु ददर्श नवभिर्द्वार्भिः पुरं लक्षितलक्षणां ॥१३॥ प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः स्वर्णरौप्या
यसैः शृंगैः संकुलां सर्वतो गृहैः ॥१४॥ नीलस्फटिकवैडूर्यमुक्तामरकतारुणैः क्लृप्तहर्म्यस्थलीं दीप्तां
श्रिया भोगवतीमिव ॥१५॥ सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवे
दिभिः ॥१६॥ पुर्यास्तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले नदद्विहंगालिकुलकोलाहलजलाशये ॥१७॥

वाः प्राकारादिपुरावयवत्वेन रूप्यंते ॥ स्वर्णादिमयैः शृंगैः शिखरैर्युक्ता ये गृहास्तैः संकुलामिति ॥ आधारादिचक्रा
णि गृहाः शृंगाणि त्रिवराजसादिस्वभावा विवक्षिताः ॥१४॥ नीलादिभिः क्लृप्ता हर्म्यस्थली यस्यां अरुणा माणि
क्यस्थली तद्दयं नाड्यो नीलादिभावेन रूप्यंते तत्तद्विषयवासनावा भोगवतीं नागानां पुरीमिव ॥१५॥ सभा समा
जस्थानं चत्वरं चतुःपथः रथ्या राजमार्गः आक्रीडायतनं द्यूतादिस्थानं आपणो हट्टः तैः चैत्यं जनानां विश्राम
स्थानं ध्वजेषु पताकाः ताभिश्च युक्तां ॥१६॥ अत्र च विषयनिष्ठबुद्धियोगेन जीवस्य देहसंबंध इति विवक्षया वि
षयवर्गो बाह्योपवनत्वेन रूप्यते तत्र दिशां शेषान् स्रक्चंदनादीन् विद्रुमलतादिभावेन [illegible] विदपःत
दनानुरूपमावर्तनविनाशेषः कथालंकारः बाह्योपवनप्रमदादर्शितिच चतुर्थेनान्वयः नदतो विहगालि

83

अते

प्रचेतःसुतपश्चरसुनारदःप्राचीनवर्हिषंबोधितवान्॥अतःप्रचेतसांकथामसमाप्यैवतत्पितुर्वृत्तांतमाहप्राची
नवर्हिषमिति॥३॥श्रेयःफलइह...सेइच्छसिइहकर्मणातदुभयंनैवविचारदृ॥४॥परंश्रेयःमोक्षःकर्मभि
रपविद्धाविक्षिप्ताधीर्यस्य॥५॥किंचगेहेषुस्थितःपुत्रादिष्वेवपुरुषार्थधीर्यस्य॥६॥कर्मफलेषुवैराग्यमुत्पादयन्
ह्यविद्यामुपदेक्ष्यन्योगात्तुभावेनयसंपश्यन्नप्रतपन्नेपदर्शयन्नाहभोभोइतिसंज्ञापितान्मारितान्॥७॥एतेत्वांसंपरे
तमृतंसंप्रतीक्षंते॥वैशसंत्वत्कृतांपीडांस्मरंतःततश्चायःकूटैर्लोहमयैस्त्वन्मयैःशृंगैःछिंदंतिछेत्स्यंति॥८॥अत्रत्रै

प्राचीनवर्हिषंक्षत्तःकर्मस्वासक्तमानसं॥नारदोऽध्यात्मतत्वज्ञःकृपालुःप्रत्यबोधयत्॥३॥श्रेयस्त्वंक
तमद्राजन्कर्मणात्मनईहसे॥दुःखहानिःसुखावाप्तिःश्रेयस्तन्नेहचेष्यते॥४॥राजोवाच॥नजानामि
महाभागपरंकर्मापविद्धधीः॥ब्रूहिमेविमलंज्ञानंयेनमुच्येयकर्मभिः॥५॥गृहेषुकूटधर्मेषुपुत्र
दारधनार्थधीः॥नपरंविंदतेमूढोभ्राम्यन्संसारवर्त्मसु॥६॥श्रीनारदउवाच॥भोभोःप्रजापतेराजन्
पशून्पश्यत्वयाध्वरे॥संज्ञापिताञ्जीवसंघान्निर्घृणेनसहस्रशः॥७॥एतेत्वांसंप्रतीक्षंतेस्मरंतोवै
शसंतव॥संपरेतमयःकूटैःछिंदंत्युत्थितमन्यवः॥८॥अत्रतेकथयिष्येऽमुमितिहासंपुरातनं॥पुरंज
स्यचरितंनिबोधगदतोमम॥९॥आसीत्पुरंजनोनामराजाराजन्बृहच्छ्रवाः॥तस्याविज्ञातनामासीत्स
खाविज्ञातचेष्टितः॥१०॥

भिन्नसंकटेनिस्तारकममुमितिहासंकथयिष्यामि॥९॥तत्रजीवस्यविषया
सक्तस्यसंसारःसखेश्वरानुग्रहेणनिवर्तनंदर्शयितुंविपर्ययगृहीतस्यसाक्षाद्बोधयितुमशक्तेःराजवृत्तांतमिव
हृआसीदिति॥पुरंजनादीनस्वयमेवाहपंचमेऽध्यायेव्याख्यास्यति॥तथापिसुखग्रहणाययथोपयोगं
किंचिद्व्याख्यास्यामःतत्रस्वकर्मभिःपुरंजनयतीतिपुरंजनोजीवःनविज्ञातंनामयस्यनचविज्ञा
तंचेष्टितंयस्यईश्वरस्तस्यसखा॥यद्वा॥विज्ञातंचेष्टितंजीवप्रेरणादिलक्षणंयस्यजीवपारतंत्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात्
॥१०॥

गंजितकेशोरं यौवनोपक्रमो याभ्यां समौ च स्तनौ च १४ नामाहेति तयोः संवादोक्तिः संबंधदार्ढ्याय अपांगएव
पुंखो मल्लपातो यस्य कटाक्षस्य बाणस्य तेन स्पृष्टो विद्धः प्रेम्णा उच्चैर्भ्रमंती भ्रूः धनुःस्थानीया यस्मिन्नतेन १५
कुतः स्थानादिहागतासि इह सति पुर्याः समीपस्था उपपुरी तमालपत्रकिं कर्तुमिच्छसीत्यर्थः १६ तवयेनु
यथाः अनुवर्त्तिना एतेके एकादश महारुद्राजाटोनरुद्धतत्त्वेनवस्तुमात्रेयेषु दशसुते बुद्धेर्मनसः पश्यगुपा

स्तनौ वयं जितकैशोरौ समवृत्तौ निरंतरौ वस्त्रांतेन निगूहंती व्रीडया गजगामिनी १४ तामाह ललि
तं वीरः सव्रीडस्मितशोभनां स्निग्धेनापांगपुंखेन स्पृष्टः प्रेम्णोद्भ्रमद्भ्रुवा २५ कात्वं कंजपलाशाक्षि
कस्यासीह कुतः सति इमामुपपुरीं भीरु किं चिकीर्षसि शंस मे २६ कणतेनुपथायेत एकादश महाभ
टाः एतावाल्ललनाः सुभ्रु कोऽयं तेऽहिः पुरःसरः २७ त्वंड्रीभवान्यः स्पथवागमायत्तिं विचिन्वती किंसु
निवङ्हावने त्वदंघ्रिकामाप्तसमस्तकामं क्व पद्मकोशः पतितः कराग्रात् २८ नासां वरोर्वन्यतमाभु
विस्पृक् पुरीमिमां वीरवरेण साकं अर्हस्यलं कर्तुमदभ्रकर्मणा लोकं परं श्रीरिव यज्ञपुंसा २९

दानं बुद्धिपरिचारकेंद्रियसदायतया तत्परिचारकत्वविवक्षया २७ त्वंड्रीः किंपतिं धर्मं विचिन्वती अ
थवा भवानीपतिं शिवं विचिन्वती किं वाक्सरस्वतीपतिं ब्रह्माणं रमावापतिं विष्णुं मुनिरिव संयतास
ती कथंभूतं पतिं त्वदंघ्रिकामेनैव त्वत्कृतया त्वदंघ्रिकामनयैव प्राप्ताः समस्ताः कामा येन तं २८ हे
वरोरु आसां मध्ये त्वमन्यतमाऽपि न भवसि यतो भुविस्पृक् न हि देवता भुवं स्पृशंति वीरवरेण मया

84

हिमनिर्झराणां विप्रुषो बिंदवः तद्वता कुसुमाकरसंबंधिना वायुना चलंतः प्रवाला विटपाः शाखाश्च येषां तैर्नलिनीनां सरसीनां तटेषु संपत्समृद्धिर्यस्मिन् ॥१८॥ अनाबाधे तत्कृतबाधरहिते मुनिवृत्तेर हिंसादेः आत्मानमाकुतं मन्यते यत्र ॥१९॥ तत्र प्रमदोत्तमां विवेकवतीं बुद्धिं ददर्श ॥ यदृच्छयागतामिति तयोः संबंधस्य दुर्निरूपत्वं दर्शयति ॥ तामनुवर्णयति सार्द्धैश्चतुर्भिः दशभिर्ज्ञानकर्मेंद्रियैः एकैकं प्रत्येकं शतं अनंतानां तत्पस्ता

हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना ॥ चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि ॥१८॥ नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिवृत्तेः ॥ आकुतं मन्यते पांथो यत्र कोकिलकूजितैः ॥१९॥ यदृच्छयागतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमां ॥ भृत्यैर्दशभिरायांतीमेकैकशतनायकैः ॥२०॥ पंचशीर्षाहिना गुप्तां प्रतिहारेण सर्वतः ॥ अन्वेषमाणामपभमसन्नोढां कामरूपिणीं ॥२१॥ सुनासां सुदतीं बालां सुकपोलां वराननां ॥ समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुंडलश्रियं ॥२२॥ पिशंगनीवीं सुश्रोणीं श्यामां कनकमेखलां ॥ पद्भ्यां क्वणद्भ्यां चलंतीं नूपुरैर्देवतामिव ॥२३॥

सोनायकैः पतिभिः सह ॥ पाठांतरे नायिकाः स्त्रियो येषां तैः ॥२०॥ पंचशीर्षाणि पंच यो यस्य तेन अहिना प्राणेन प्रतिहारेण पालकेन गुप्तां अपभं भर्तारं ॥२१॥ गंधज्ञानादिभिर्बुद्ध्यवयवैः सुनासत्वादि रूप्यते समं विन्यस्तौ रचितौ कर्णौ ताभ्यां कुंडलशोभां दधतीं ॥२२॥ अन्नमयं हि सौम्य मन इति ॥ यत्तत्संतदन्नस्येत्यादि श्रुत्यनुसारेण श्यामामित्युक्तं ॥ नूपुरैः क्वणद्भ्यां नूपुरेण पदांगुलीयकानाम् उपलक्षणाद्बहुवचनं ॥२३॥

आस्तां नामगोत्रादि यदत्रागतोसि एतदिच्छाम्यहं तावत् ॥ ग्राम्यानइंद्रियग्रामार्हान् ॥ उद्वहिष्यामि संपादयिष्यामि ॥ ह
बंधुभिः सखीभिश्च ॥ ३६ ॥ समाः संवत्सरान् मनुष्यदेहप्रवेशात्कृतमित्युक्तं ॥ ३७ ॥ प्रवृत्तिस्वभावत्वात् निवृत्ति
निंदापूर्वकं तत्संगममभिनंदति पंचभिः ॥ त्वत्तोऽन्यं कं नु रमये अरतिज्ञे नैष्ठिकं ॥ अकोविदं अनिषिद्धसुख
त्यागिनं संपरायोमृत्युस्तदनभिमुखं परलोकचिंताशून्यं ॥ अश्वस्तन ◯ विदं श्वः इदं कर्तव्यमिति ह

दिष्ट्याऽगतोसि भद्रं ते ग्राम्यान्कामानभीप्ससे ॥ उद्वहिष्यामि तांस्तेहं स्वबंधुभिररिंदम ॥ ३६ ॥ इमां
त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखीं विभो ॥ मयोपनीतान्गृह्णानः कामभोगान् शतं समाः ॥ ३७ ॥ कं नु
त्वदन्यं रमये ह्यरतिज्ञमकोविदं ॥ असंपरायाभिमुखमश्वस्तनविदं पशुं ॥ ३८ ॥ धर्मो ह्यत्रार्थका
मौ च प्रजानंदोऽमृतं यशः ॥ लोका विशोका विरजा यान्न केवलिनो विदुः ॥ ३९ ॥ पितृदेवर्षिमर्त्या
नां भूतानामात्मनश्च ह ॥ क्षेम्यं वदंति शरणं भवेऽस्मिन् यद्गृहाश्रमः ॥ ४० ॥ का नाम वीर विख्यातं व
दान्यं प्रियदर्शनं ॥ न वृणीत पतिं प्राप्तं मादृशी त्वादृशं स्वयं ॥ ४१ ॥ कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः स्त्रि
या न सज्जेद् ◯ भुजयोर्महाभुज ॥ योनाथवर्गाधिमलं घृणोद्धतस्मितावलोकेन चरत्यपोहितुं ॥ ४२ ॥

लोकचिंताशून्यं ॥ पशुतुल्यं ॥ ३८ ॥ अत्र गार्हस्थ्ये प्रजानंदः पुत्र ◯ सुखं अमृतं मोक्षः केवलिनो यतयः ॥ ३९ ॥
गृहाश्रम इति यत एतत्क्षेमाईशरणमाश्रयं वदंति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ भोगिभोगयोः सर्पदेहाकारयोस्तव भु
जयोर्यः सज्जेत ... कस्याः स्त्रिया मनः स्यात् ॥ न कस्या अपि यो भवान् अनाथवर्गाः दीनस्तेमा
स्तेषामाधिं ॥ अलमत्यर्थं अयोहितुं सर्वत्र चरति केनायो हितुं घृणयोद्धतः आतिशयितो यः स्मितपूर्वकोऽव

85

यच्चस्मात्त्वापांगेनविखंडितमिंद्रियंमनोयस्यतंमांसमनोभवोत्रधत्ते ॥ अथतस्मादनुगृहाण ॥ सव्रीडंयद्भावेनमा
स्मितंतेनविभ्रमंतीभ्रूः तयात्वयोपसृष्टःप्रेरितः ॥३०॥ यद्व्रीडयासंमुखंनभवतितदाननमुन्नीयमेदर्शय ॥ शो
भनेसुभ्रुवोयस्याःसुतारेशोभनकनीनिकेलोचनेयस्मिन् व्यालंबिनोदीर्घायेनीलाअलकास्तेषांवृंदेनसं

तेंद्रि १

यदेषमापांगविखंडिंयंसव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भ्रुवा ॥ त्वयोपसृष्टोभगवान्मनोभवःप्रबा
धतेऽथानुगृहाणशोभने ॥३०॥ त्वमाननंसुभ्रुसुतारलोचनंव्यालंबिनीलालकवृंदसंवृतं ॥ उन्नीयमे
दर्शयवल्गुवाचकंयद्व्रीडयानाभिमुखंशुचिस्मिते ॥३१॥ इत्थंपुरंजनंनारीयाचमानमधीरवत् ॥
अभ्यनंदततंवीरहसंतीवीरमोहिता ॥३२॥ नविदामवयंसम्यक्कर्तारंपुरुषर्षभ ॥ आत्मनश्च
परस्यापिगोत्रंनामचयत्कृतं ॥३३॥ इहाद्यसंतमात्मानंविदामनततःपरं ॥ येनेयंनिर्मितारपुरीश
रणमात्मनः ॥३४॥ एतेसखायःसख्योमेनरानार्यश्चमानद ॥ सुप्तायांमयिजागर्त्तिनागोऽयंपालयन्पु
रीं ॥३५॥

वी

वृतं ॥ वल्गूनिवाक्यानियस्मिन् ॥३१॥ हेवीरसापितंदृष्ट्वामोहितासतीतमाह ॥३२॥ यत्पृष्टंक
स्यासीत्पत्नीनकस्यपुत्रीगोत्रजेतिकात्वमितिविकित्वामासीतितत्राह ॥ आत्मनोममपरस्यतवापि
कर्तारंसम्यग्वयंविद्मः गोत्रंनामचयत्कृतंभवतितंचनविद्मः ॥३३॥ आत्मनोममशरणमियंपुरीये
ननिर्मितातंचनविद्मः ॥३४॥ पत्न्यर्थंकएतेइत्यनुपपादइतितत्राह एतइति ॥३५॥ ॥

मुख्याप्रधाना आस्यं ॥ आपणो भाषणं बहूदनश्चित्रमन्नं बह्वोदनदत्यन्नुक्तिः परोक्षवादत्वाय रसज्ञो रसनेंद्रियं विपणो
वागिंद्रियं नानाभाषाभिश्चितः ॥४९॥ दक्षिणेनेति च न तृतीया किंतु दक्षिणस्यां दिशीत्यस्मिन्नर्थे तद्धितोऽयमेनप्रत्य
योऽनपसंज्ञः एवमुत्तरेणेति ॥ अयमर्थः पंचानां विषयाणां मन्यतोऽनवगतानां प्रकाशनात्पांचालमिति पंचाल
शास्त्रं श्रवणकाले च बलाधिकाद्दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्त्तते शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकांडमित्येतावता
साम्येन प्रवृत्तसंज्ञस्य कर्मकांडस्य दक्षिणकर्णेन श्रवणमिष्यते ॥ ततस्तदर्थमनुष्ठाय पितृमिरावृतः पि

मुख्यानामपुरस्ताद्द्वास्तयापणबहूदनौ ॥ विषयौ याति पुरराड्रसज्ञविपणान्वितः ॥४९॥ पितृहूर्नृप पु
र्या द्वार्दक्षिणेन पुरंजनः ॥ राष्ट्रं दक्षिणपंचालं याति श्रुतधरान्वितः ॥५०॥ देवहूर्नाम पुर्या द्वा उत्तरेण
पुरंजनः ॥ राष्ट्रमुत्तरपंचालं याति श्रुतधरान्वितः ॥५१॥ आसुरी नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः
ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः ॥५२॥ निर्ऋतिर्नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः वैशसं ना
मविषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥५३॥

तल्लोकप्रापकं पितृयानं प्रपद्यते ॥ तदनेन प्रकारेण पितृणामाह्वानमनेन भवतीति पितृहूर्दक्षिणः कर्णः ॥
एवं तद्विपरीतत्वेनोत्तरः कर्णो देवहूः तथा च व्याख्यास्यति पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः प्रवृत्तं
च निवृत्तं च शास्त्रं पंचालसंज्ञितं पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेदिति ॥५०॥५१॥ असुरा इंद्रिया
रामास्तेषामियमासुरी शिश्नद्वाः ॥ ग्रामकं ग्रामस्थजनानां कसुखं व्यवायं दुर्मदेन गुह्येंद्रियेण ॥५२॥ निर्ऋ
तिर्नाम गुदः मृत्युद्वारत्वात् वैशसं मलविसर्गं लुब्धकेन पायुना तेनोत्क्रांतस्य दुःखप्राप्तेर्लुब्धकसाम्यं ॥५३॥

समयं समुदीर्य ॥ समाः संवत्सरान् ॥४३॥ तत्र जाग्रदवस्थां संक्षेपेणाह उपगीयमान इति ॥ सुषुप्त्यवस्थामाह
ह्रदिनीं ह्रदयाकाशं स्वापस्थानं शुचौ निदाघे ॥४४॥ इदानीं नवद्वारप्रदर्शनपूर्वकं जाग्रदवस्थाप्रपंचं प्रप
ंचयति सप्तेति यावदध्यायसमाप्ति तस्याः पुर उपरि कृताः द्वारः सप्त च ता इति पाठे संवृताः नेत्रे नासिके श्रोत्रे मुखं
चेति सप्त ॥ अधो द्वे द्वारौ गुदलिंगे ॥ यः कश्चनेति आत्मनः सम्यग्विज्ञानादनियतत्वाच्च ॥४५॥ तासु सप्त

श्रीनारद उवाच इतितौ दंपती तत्र समुद्य समयं मिथः ॥ तां प्रविश्य पुरीं राजन् मुमुदाते शतं स
माः ॥४३॥ उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः ॥ क्रीडन् परिवृतः स्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ
॥४४॥ सप्तोपरि कृता द्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे अधः ॥ पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ॥४५॥ पंच
द्वारस्तु पौरस्त्या दक्षिणैका तथोत्तरा ॥ पश्चिमे द्वे अमूषां ते नामानि नृप वर्णये ॥४६॥ खद्योताविर्मु
खी च प्राक् द्वारावेकत्र निर्मिते ॥ विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां द्युमत्सखः ॥४७॥ नलिनी नालि
नी च प्राक् द्वारावेकत्र निर्मिते ॥ अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभं ॥४८॥

सु पंच द्वारः पौरस्त्याः

पूर्वदिग्भवाः ॥४६॥ खद्योतवदल्पप्रकाशा वामनेत्ररूपा ॥ आविः प्रकटं मुखं यस्याः सा बहुप्रकाशा दक्षिणने
त्रलक्षणा ॥ तस्माद्दक्षिणे अर्द्ध आत्मनो वीर्यवत्तर इति श्रुतेः ॥ स्वानुभवाच्च तत्र प्रकाशाधिक्यं एकत्र संल
ग्ने विभ्राजितं रूपं द्युमत्सखः चक्षुः सहितः ॥४७॥ नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वती नलिनी नालिनी च वा
म दक्षिण नासिके ॥ अत्रापि संज्ञाभेदादेव कार्पण्यन्नाधिक्यं पूर्ववज्ज्ञेयं ॥ अवधूतो वायुः तदधिष्ठितो घ्राणः सौरभं गंधं ॥४८

षड्विंशे मृगयाव्याजात्स्वप्नजागरणोन्वितः॥ म॰द्युद्वित्यागयोगाभ्यां संसृतिः सा प्रपंच्यते। तदेवमात्मनः उपाधिकृतां
सुषुप्त्यवस्थां जाग्रदवस्थां चोक्त्वेदानीं स्वप्नावस्थामाह स एकदेति दशभिः महानिष्वासो धनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वा
द्यभिनिवेशो यस्य स रथमारुह्य पंचप्रस्थं वनमगादिति तत्र येनाव्ययः रथं तदानीमेव विधूतं स्वप्नदेहं जाग्रद्दे
हस्य शतसंवत्सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात्। पंचज्ञानेंद्रियाण्येवाश्वा यस्य आशुगं शीघ्रगतिं द्वे अहंताममते ईषादं
डिके यस्य॥ द्वे पुण्यपापे चक्रे यस्य एकं प्रधानमक्षो यस्य त्रयो गुणा वेणवो ध्वजा यस्य। पंच प्राणा बंधुराणि
बंधनानि यस्य॥१॥ एकं मनो रश्मिः प्रग्रहो यस्य एका बुद्धिर्दमनः सूतो यस्य तं च तं च। एकं हृदयं नीडं रथिन

श्रीनारद उवाच॥ स एकदा महेष्वासो रथं पंचाश्वमाशुगं॥ द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पंचबंधुरं॥१॥ एक
रश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूबरं॥ पंच प्रहरणं सप्तवरूथं पंचविक्रमं॥२॥ हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णव
र्माऽक्षयेषुधिः॥ एकादशचमूनाथः पंचप्रस्थमगाद्वनं॥३॥

उपवेशस्थानं यस्मिन् द्वौ शोकमोहौ कूबरौ यु
गबंधनस्थानं यस्य पंचशब्दादयो विषयाः प्रह्रियंते प्रक्षिप्यंते यस्मिन्। अस्य व्याख्यानं भविष्यति॥ पंचेंद्रिया
र्थप्रक्षेप इति सप्तधातवो वरूथा रक्षार्थं चर्माद्यावरणानि यस्य पंचकर्मेंद्रियाणि विक्रमा गतिप्रकारा यस्य॥२॥ हैमो
पस्करं सौवर्णाभरणं॥ स्वर्णवर्मा वर्म कवचं रजोगुणावृतः अक्षयेषुधिः इषुधिर्निषंगः अनंतवासनाहंका
रोपाधिः एकादशो मनो रूपश्चमूनाथः सेनापतिर्यस्य वासनामयस्य मनसः प्रग्रहत्वात्संकल्पविकल्पात्म
कस्य व्यूहहद्वलत्वेन वक्ष्यमाणस्य च मूनाथत्वमिति विभागः॥ पंचशब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सानवो यस्मिन् तद्वनं

अमीषां मध्ये निर्वाक् पादः पेशस्कृत् हस्तः तावुभावंधौ छिद्राभावात् स्वतो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाच्च । अत एव तां इंद्रियवतां देहानामधिपतिः पुरंजनः त्वगिंद्रियस्यानुक्तिः सर्वेष्वंतर्भावात् ॥५४॥ अंतःपुरं हृदयं गतः विषूचीनं सच्चेतो मुखं मन मोह प्रसाद हर्षास्तमः सत्त्वरजःकार्याणि जाया बुद्धिः आत्मजा इंद्रियपरिणामास्तदुद्भवं ॥५५॥५६॥

अंधावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ । अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति च ॥५४॥ स यर्ह्यंतःपुरगतो विषूचीनसमन्वितः । मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवं ॥५५॥ एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वंचितोऽबुधः । महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवान्ववर्तत ॥५६॥ क्वचित्पिबंत्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः । अश्नंत्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां सहजक्षति ॥५७॥ क्वचिद्गायति गायंत्यां रुदत्यां रुदति क्वचित् । क्वचिद्धसंत्यां हसति जल्पंत्यामनुजल्पति ॥५८॥ क्वचिद्धावति धावंत्यां तिष्ठंत्यामनुतिष्ठति । अनुशेते शयानायामन्वास्ते क्वचिदासतीं ॥५९॥ क्वचिच्छृणोति शृण्वंत्यां पश्यंत्यामनुपश्यति । क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रंत्यां स्पृशंत्यां स्पृशति क्वचित् ॥६०॥ क्वचिच्च शोचतीं जायामनुशोचति दीनवत् । अनुहृष्यति हृष्यंत्यां मुदितामनुमोदते ॥६१॥ विप्रलब्धो महिष्यैवं सर्वप्रकृतिवंचितः । नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञः क्लैब्यात्क्रीडामृगो यथा ॥६२॥ इति श्रीभा० चतु० पुरंजनोपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥

जक्षत्यां भक्षयंत्यां ॥५७॥५८॥ आसतीं आसीनां ॥५९॥६१॥ सर्वाः असंगत्वादिलक्षणाः प्रकृतिः स्वभावो वंचितो यस्य । सर्वया प्रकृत्या वंचित इति वा । नेच्छन् अनिच्छन् क्लैब्यात् पारवश्यात् ॥६२॥ इति चतुर्थे पंचविंशः ॥ ॥ ॥

भा॰च॰
८८

अतो नावश्यकत्वमित्याद्यय इति । एवं नियतं कर्म विद्वन्मूर्तेनैतदुपलक्षणं तेनान्येन वा कर्मणैवमनुष्ठितेन यद्ज्ञानं भवति तेन ज्ञानेन देहनाशोऽनुष्ठाता न लिप्यते ७ अन्यथा नियमो ह्यपेतेन नेत्रेऽतः करणाशुद्धभावात्कर्तृत्वाभिमानमारूढः कर्मभिरनुबध्यते तत्तदश्वगुणप्रवाहे पतितोऽधो व्रजति ८ प्रासंगिकं परिसमाप्य पुनर्मृगयामेवानुवर्णयति तत्रेति । चित्रा वाजाः पक्षा येषां तैः विप्लवो नाशः करुणा

एवं कर्म नियतं विद्वान्कुर्वीत मानवः । कर्मणा तेन राजेन्द्र ज्ञानेन न स लिप्यते ७ अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्यते । गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ८ तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिलीमुखैः । विप्लवोऽभूत्तद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनां ९ शशान्वराहान्महिषान्गवयान्रुरुशल्यकान् । मेध्यानन्यांश्च विविधान्विनिघ्नन्श्रममध्यगात् १० ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निम्नतोयं ह्रदमेत्य पिबन् । कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ११ आत्मानमर्हयांचक्रे धूपालेपस्रगादिभिः । साध्वलंकृतसर्वांगो महिष्यामादधे मनः १२

त्मनां कृपालूनां

दुःसहः ९ १० तदेवं स्वप्नावस्थादर्शितादवानी पुनरपि विवेकवत्सौद्धारमभाणस्य पुत्रादिसंततिप्रपंचपिशंकपा सौंदर्यायतस्याः प्रणयकुपिताया अनुनयप्रस्तावसहितमाह तत इत्यारभ्य यावदध्यायसमाप्ति । आर्हयिवान् आगतः कृतं स्नानमुचितश्चाहारश्च येन सं विवेश शय्यामाश्रितः ११ १२

बु राम॰
८८

३२

88

अन्तरङ्गद्विषो रागादिरूपाः कार्मुकं च भोग्याभिनिवेशरूपं येन । जायां विवेकवतीं बुद्धिं विहाय । अत
दर्हां त्यागानर्हां त्यागे हेतुः मृगयं तत् इति मृगा विषयाः तेषु व्यसनं भोगासक्तिः तेन लालसोऽतिस्पृहा यस्य
४ । बाणैः रागादिभिः वनेषु भजनीयदेशेषु वनचरान् भजनीयविषयान् न्यसूदयन् । आत्मसात्कृतवा
न् कथा एतत्तु स्पष्टमेव ५ । न चासुरीं वृत्तिमाश्रित्येति किमिति मृगया निंद्यते कथा पद्ये तावद्ज्ञानो विहिते

चचार मृगयां तत्र तेष्वान्तेषु कार्मुकः । विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ॥ ४ ॥
आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः । न्यसूदयन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥ ५ ॥ न
न तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने । यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥ ६ ॥

व सा अध्यात्मपक्षेपि जीवस्य विषयभोगो विहित एवेत्याशंक्याह न तीर्थेष्विति त्रिभिः । अयं भावः न
हि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् । किंतु नियम्यते प्रवृत्तिः संकोच्यते । नियममेव पद्येन दर्शयति
प्यचलमत्यर्थं लुब्धो रागासक्तः हन्यात्तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिषु च तत्रापि प्रतिदृष्टेषु प्रख्यातेषु वननि
त्यश्राद्धादिषु तत्रापि राजे वमेध्यानेव वन एव यावदुपयोगमेवेति । एवं जीवस्य विषयसेवाऽपि
यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यतः परमोऽनुग्रहो दंडः यस्तु दंड इति तो विषीदति सोऽसत्पाद बाल इति ॥ बंधुकृत्यं शिक्षाकरणं ॥ अमर्षणः क्रोधी ॥२२॥
हे सुदति हे सुभ्रु हे मनस्विनि सा त्वमस्माकं स्वामिनि अतः स्वानां मुखं प्रदर्शय ॥ कीदृशं अनुरागभारेण व्रीडया ये
विलंबः मंथरता तेन विलसत् हसितावलोको यस्मिन् ॥ नीला अलका ता एव अलयस्तैः उपस्कृतं भूषितं उन्नासिकं
वल्गुवाक्यं यस्मिन् तत् ॥२३॥ हे वीरपत्नि वीरस्य मम भार्ये यः कृतापराधस्तस्मिन्नहं दमं ब्राह्मणकुलाद् अन्यत्र अन्य
स्मिन् सुररिपुदासादितरत्र चेदहं दंडं करोमि किंतु तं वीतभयं उन्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै लोकत्रये
हे हरे पिन पश्यामि मद्भयाद् च सोमारिष्यतीत्यर्थः ॥२४॥ न वक्त्रमितः पूर्वं कदाचिदपि वितिलकं न पश्यामि ।

परमोऽनुग्रहो दंडो भृत्येषु प्रभुणार्पितः । बालो न वेद तत्तन्वि बंधुकृत्यममर्षणः ॥२२॥ सा त्वं सुखं सुदति
सुभ्र्वनुरागभारव्रीडाविलंबविलसद्धसितावलोकं । नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं नः स्वानां प्रद
र्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यं ॥२३॥ तस्मिन्दधे दममहं तव वीरपत्नि योऽन्यत्र भूसुरकुलात्कृतकिल्बिषस्तं प
श्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दासात् ॥२४॥ वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं
विहर्षं संरंभभीममविमृष्टमपेतरागं । पश्ये स्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ बिंबाधरं विगतकुंकुमपं
करागं ॥२५॥ तन्मे प्र... सीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरं गतस्य मृगयां व्यसनातुरस्य कादेवरं वशग
तं कुसुमास्त्रवेगविस्रस्तपौंस्नमुशती न भजेत कृत्ये ॥२६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पु
रंजनोपाख्याने षड्विंशोऽध्यायः ॥

संरंभेण कोपावेशेन भीमं भयंकरं अविमृष्टं अनुज्ज्वलं अपेतरागं स्नेहशून्यं
तथा ते सुजातौ शोभनौ स्तनावपि शोकाश्रुभिरुपहतौ न पश्यामि तथा बिंबफलाकारधरं च विगतकुंकुमपंकेन तां
बूलरागो यस्मात् तादृशं न पश्यामीदानीं कुत एवं जातमिति शेषः पाठांतरे एवंभूतं मुखं स्तनौ च पश्यन् शोचन् न विंदा
मीत्यन्वयः ॥ विगतकुंकुमपंकरागो याभ्यामिति स्तनयोर्विशेषणं ॥२५॥ तत्तस्मात् कृतकिल्बिषमपराधो येन तस्य कि
ल्बिषमेवाह स्वैरं स्वातंत्र्येण त्वामपृष्ट्वा मृगयां गतस्य देवो देवनं क्रीडा तां राति ददातीति देवरः कांतः तं का
मवेगेन विस्रस्तं गतं पौंस्नं पौरुषं धैर्यं यस्य तं उशती कामयमाना कृत्ये कर्तुं योग्ये अर्थे का न भजेत ॥२६॥ इति

गहमेधिनीसात्विकीबुद्धिं राजस्यां बुद्ध्यांवर्त्तमानो नापश्यत् ॥१३॥ वेदिषत् हे प्राचीनबर्हि अंतःपुरस्त्रियः तत्सखीः सैरंध्रीणां स्वामिनी सा हितानां ॥ यथापुरेत्यादि पंचकं वाक्यं ॥१४॥ व्यंगेच कादिग्धीने ॥१५॥१६॥

८१

तृप्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कंदर्पाक्रांतमानसः ॥ न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनीं ॥१३॥ अंतःपुरस्त्रियोऽपृच्छद्विमना इव वेदिषत् ॥ अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा ॥१४॥ न तथैतर्हि रोचंते गृहेषु गृहसंपदः ॥ यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता ॥ व्यंगे रथ इव प्राज्ञः को नामासीत दीनवत् ॥१५॥ क्व वर्त्तते सा ललना मज्जंतं व्यसनार्णवे ॥ या मामुद्धरते प्रज्ञां दीपयंती पदे पदे ॥१६॥ रामा ऊचुः ॥ नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति ॥ भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् ॥१७॥ पुरंजनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि ॥ तत्संगोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ ॥१८॥ सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूयता ॥ प्रेयस्याः स्नेहसंरंभलिंगमात्मनि नाभ्यगात् ॥१९॥ अनुनिन्येथ शनकैर्वीरोनुनयकोविदः ॥ पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्संगलालितां ॥२०॥ नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे ॥ कृतागःस्वात्मसात्कृत्वा शिक्षादंडं न युंजते ॥२१॥

निरवस्तारे अस्तरणरहिते ॥१७॥ अवधूतां त्यक्तदेहादरां ॥ तत्संगेनोन्मथितं व्याकुलं ज्ञानं यस्य ॥१८॥ स्नेहसंरंभः प्रणयकोपस्तस्य लिंगं कुटिलदृष्ट्यादि स्वस्मिन्नलब्धवान् ॥१९॥ उत्संगमारोप्य लालितां ॥२०॥ कृतमागो अपराधो यैस्तेषु ॥ आत्मसात्कृत्वा अस्मदधीना इति मत्वा शिक्षार्थं दंडं न कुर्वंति ते भृत्या मंदभाग्याः ॥२१॥

पुत्रानइंद्रियपरिणामान् ॥५॥ दुहितॄः तदनंतरं बुद्धिवृत्तीः पुत्रसंख्या च बाहुल्यमात्रविवक्षया ॥ दुहितृसंख्या तु पुत्रे
भ्यो न्यूनत्वेन गार्हस्थ्यसौदर्यार्थं विराट् सम्राट् आयुषोर्द्धमित्यापि कथा सौदर्यार्थमेव ॥६॥ पुरंजनकन्यात्वात्पौ
रंजन्यः हे प्रजापते ॥७॥ दारैः परिणामान्तरैः हितौ हितचिंताभिः वरैः उचितविषयभोगैः ॥८॥ पुत्राणां पुत्राः कर्माणि ॥

लयैवं रममाणस्य कामकश्मलचेतसः ॥ क्षणार्द्धमिव राजेंद्र व्यतिक्रांतं नवं वयः ॥५॥ तस्यामजन
यत्पुत्रान्पुरंजन्यां पुरंजनः ॥ शतान्येकादश विराडायुषोऽर्द्धमथात्यगात् ॥६॥ दुहितॄर्दशोत्तरश
तं पितृमातृयशस्करीः ॥ शीलौदार्यगुणोपेताः पौरंजन्यः प्रजापते ॥७॥ स पांचालपतिः पुत्रान् पितृ
वंशविवर्द्धनान् ॥ दारैः संयोजयामास दुहितॄः सदृशैर्वरैः ॥८॥ पुत्राणां चाभवन्पुत्रा एकैकस्य श
तं शतं ॥ यैर्वै पौरंजनो वंशः पांचालेषु समेधितः ॥९॥ तेषु तद्रिक्थहारेषु गृहकोशानुजीविषु ॥ निरू
ढेन ममत्वेन विषयेष्वन्वबध्यत ॥१०॥ ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितः पशुमारकैः ॥ देवान्पितॄन्भू
तपतीन्नानाकामो यथा भवान् ॥११॥ युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुंबासक्तचेतसः ॥ आससाद स वै
कालो योऽप्रियः प्रिययोषितां ॥१२॥ चंडवेग इति ख्यातो गंधर्वाधिपतिर्नृप ॥ गंधर्वास्तस्य बलिनः ष
ष्ट्युत्तरशतत्रयं ॥१३॥ गंधर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिताः ॥ परिवृत्त्या विलुंपंति सर्वकामविनि
र्मितां ॥१४॥

पंचालेषु शब्दादिविषयेषु ॥९॥ तेषु पुत्रादिषु तेषामपि ये रिक्थहाराः पुत्रास्तेषु च ॥१०॥
॥११॥ युक्तेषु आत्महितेषु कर्मसु च नववर्हितस्य स वै कालः जरा स मप ॥१२॥ चंडवेगः संवत्सरः प्राणवृत्ती
मानेनोपलक्षितः गंधर्वा दिवसा ॥१३॥ गंधर्व्यो रात्रयः तादृशीः तादृश्यः मैथुन्यः दिवसमिथुनीभूय स्थिताः
सिताश्च असिताश्च शुक्लकृष्णपक्षीयाः परिभ्रमणेन सर्वैः कामैः सह विनिर्मितां पुरीमपहरंति ॥१४॥

सम्पन्नविशेषप्रियापुत्राद्यासक्त्या विस्मृतात्मनः॥ कालकन्यादिरूपाख्यानैर्जरारोगादि दर्शयति ॥ तदेवं जीवस्यानुनयादिकथा॥
सौंदर्य्यगुणात्पंतत्पार्थिवश्चत्वमुक्त्वा त्रिभिरन्नैः संसारपरंपरां निरूपयितुमाह इत्थमिति॥ अत्र च प्रतिपदं
कथंचिदध्यात्मपक्षेपि योजयितुं शक्यमेव॥ श्रीनारदेन तु जीवस्य स्त्रीपुरुषवासनादार्ढ्येन विचित्रा
संसृतिरित्येतावदेव कथातात्पर्यं दर्शितं॥ क्वचित्पुमान्क्वचिच्च स्त्री क्वचिन्नोभयमन्धधीः देवो मनुष्यस्तिर्य-
ग्वा यथाकर्मगुणं भव इति वदता॥ तत्रापि पुंस्त्वेन संसृतिरध्यायत्रयेणोक्ता ततः श्लोकेनाध्यायेन स्त्रीत्वेन सं-
सृतिं वदन्सर्वेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेन मोक्ष इत्युक्तं॥ ततस्तदेव यथायोगमस्माभिरिति पंचाध्याय्यारंभः॥

नारद उवाच॥ इत्थं पुरंजनं सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमैः॥ पुरंजनी महाराज रेमे रमयती पतिं॥१॥ स
राजा महिषीं राजन्सुस्नातां रुचिराननां॥ कृतस्वस्त्ययनां तृप्तामभ्यनंददुपागतां॥२॥ तयोपगूढः
२ परिरब्धकंधरो रहोनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः॥ न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं दिवानिशेति प्रमदापरि-
ग्रहः॥३॥ शयान उन्नद्धमदो महामना महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः॥ तामेव वीरो मनुते परं यतस्तमो-
भिभूतो न निजं परं च यत्॥४॥

तीयते प्रतीयते यदध्यात्मयोजना तु दुर्घटा निःप्रयोजना चेति स्वतो-
ऽपि प्रख्यापनमनादृत्य यथोपयोगमेव व्याख्यास्यामः॥ सध्र्यक् सम्यक् विभ्रमैर्विलासैः॥१॥ कृतं स्वस्त्ययनं मंगलं कुंकुमसिंदूरादिभिर्यस्याः॥२॥ उपगूढः परिरब्धः परिरब्धा कंधरा यस्य येन॥ रहःएकांते अनुमंत्रैः अनुकूलैः गुह्यभाषणैः अपकृष्टा चेतना विवेको यस्य॥ कालरंहः आयुर्व्ययं प्रमदापरिग्रहेन ज्ञानसाधनं यस्य॥
३॥ महार्हतल्पे उन्नद्ध उच्छ शय्यायां शयानः महिष्या भुज उपधिः उपधानमुच्छीर्षकं यस्य॥ अविसर्गपाठे शय-
नक्रियाविशेषणं तां महिषीमेव परं पुरुषार्थं मन्यते न तु यत् निजं रूपं ब्रह्म तत्॥ तमसाज्ञानेनाभिभूतोपतः॥४॥

लोकतोवेदतश्चयद्दृश्यत्वेनग्राह्यत्वेनचज्ञपनतंप्राप्तंतच्चाघ्रमानंयोनददाति ॥ यश्चदीयमानंनयच्छतिनगृह्णाति
इमौदोकर्म्मभूताचतुशोचंतिसंतः ॥२५॥ पुरुषेणाकर्त्तव्योधर्मःपौरुषः ॥२६॥ देवगुह्यंमरणं ॥ नद्विप्राणिनोवै
राग्यपाक्षुदयायदैवेर्गोप्यते ॥२७॥ तुभ्यंतवआत्मसमाधिनाज्ञानदृष्ट्यायाचमानोऽयंलोकस्त्वांनेच्छति ॥२८॥

द्वाविमावनुशोचंतिबालावसदवग्रहौ ॥ यल्लोकशास्त्रोपनतंनरातिनतदिच्छति ॥२५॥ अथोभ
जस्वमांभद्रभजंतींमेदयांकुरु ॥ एतावान्पौरुषोधर्मोयदार्त्ताननुकंपते ॥२६॥ कालकन्योदितव
चोनिशम्ययवनेश्वरः ॥ चिकीर्षुर्देवगुह्यंससस्मितंतामभाषत ॥२७॥ मयानिरूपितस्तुभ्यंपति
रात्मसमाधिना ॥ नाभिनंदतिलोकोयंत्वामभद्रामसम्मतां ॥२८॥ त्वमव्यक्तगतिर्भुंक्ष्वलोकंकर्म्म
विनिर्मितं ॥ याहिमेपतनायुक्ताप्रजानाशंप्रणेष्यसि ॥२९॥ प्रज्वारोयंममभ्रातात्वंचमेभगिनीभ
व ॥ चराम्युभाभ्यांलोकेऽस्मिन्नव्यक्तोभीमसैनिकः ॥३०॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधे
पुरंजनोपाख्यानेसप्तविंशोध्यायः ॥२७॥

अतोव्यक्तगतिकुतःप्राप्तेत्यलक्षितगतिःसतीलोकमाक्र
म्यभुंक्ष्व ॥ एवंसर्वोऽपिलोकस्तवपतिःस्यादित्यर्थः तच्चैवंत्वयाशंकनीयंमांप्रतिकूलंलोकोहनिष्य
तीतियस्मात्त्वमेवप्रजानाशंकरिष्यसीत्याह ॥ याहीति ॥ यामदीयायवनपतनातयायुक्ता ॥२९॥ किं
च ॥ प्रज्वारइतिमारकोवैष्णवोज्वरः ॥ माहेश्वरस्यव्याध्यंतःपातित्वात्भीमाःघोराःसैनिकायस्य ॥३०॥ इ

प्रत्याख्याता मया सा तु कालकन्या विशांपते ७ मल॰

प्रजागरः प्राणः ॥१५॥ विंशत्या च सह ॥१६॥ स्वसंबंधे स्वसंबंधिनि प्राणे ॥१७॥ स एव मधुभुक् तुच्छसुखभोक्ता स्वपार्षदैरिंद्रियैः नाविदत् नालोचितवान् ॥१८॥ कालस्य दुहिता जरा स्त्रितां न प्रत्यनंदत नैच्छत् हे बर्हिष्मन् हे प्राचीनबर्हिः ॥१९॥ पूरवे ययातिपुत्राय तेन वृता सती वरमदात् ॥ ययातिः शुक्रशापाज्जरां प्राप्य पुत्राननुवाच इमां

ते चण्डवेगानुचराः पुरंजनपुरं यदा ॥ हर्त्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः ॥१५॥ स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः ॥ पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युयुधे बली ॥१६॥ क्षीयमाणे स्वसंबंधे एकस्मिन्बहुभिर्युधा ॥ चिंतां परां जगामार्त्तः सराष्ट्रपुरबांधवः ॥१७॥ स एव पुर्यां मधुभुक् पंचालेषु स्वपार्षदैः ॥ उपनीतं बलिं गृह्णन् स्त्रीजितो नाविदद्भयं ॥१८॥ कालस्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती ॥ पर्यटंती न बर्हिष्मन् प्रत्यनंदत कश्चन ॥१९॥ दौर्भाग्येनात्मनो लोके विश्रुता दुर्भगेति सा ॥ या तुष्टा राजर्षये तु वृताऽदात्पूरवे वरं ॥२०॥ कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकान्महीं गतं ॥ वव्रे बृहद्व्रतं मां तु जानती काममोहिता ॥२१॥ मयि संरभ्य विपुलमदाच्छापं सुदुःसहं ॥ स्थातुमर्हसि नैकत्र मद्याच्ञाविमुखो मुने ॥२२॥ ततो विहतसंकल्पा कन्यका यवनेश्वरं ॥ मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिं ॥२३॥ ऋषभं यवनानां त्वां वृणे वीरेप्सितं पतिं ॥ संकल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति ॥२४॥ ॥

गृह्णीतेति तां ज्येष्ठाश्चत्वारो न जगृहुः पूरुस्तु जगृहे ततो ययातिः ॥ तस्मै राज्यं ददाविति जरेवाऽदादित्यर्थः ॥२०॥२१॥ प्रत्याख्याता व्रतिमपि संरभ्य क्रोधं कृत्वा नैकत्र स्थातुमर्हसीति शापमदात् ॥२२॥ उपाधयो व्याधयश्च यवनास्तेषामीश्वरं भयनामानं वव्रे ॥२३॥ हे वीर त्वामीप्सितं पतिं वृणे न रिष्यति न नश्यति ॥२४॥

स राजा पुरंजनो हातुं प्रचक्रमे उपक्रांतवानिति द्वयोरन्वयः अनिकामतः अनिच्छयापि ॥१०॥११॥ स परिच्छद
भृत्यवर्गसहितः कुटुंबेन दीव्यतीति कौटुंबिकः ॥ कुटुंबिन्या संधिर्नात्र विवक्षितः सान्वयः पुत्रादिसहि

गंधर्वयवनाक्रांतां कालकन्योपमर्दितां ॥ हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः ॥१०॥ भयना
म्नोऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः प्रत्युपस्थितः ॥ ददाह तां पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ॥११॥ तस्यां संद
ह्यमानायां सपौरः सपरिच्छदः ॥ कौटुंबिकः कुटुंबिन्या उपातप्यत सान्वयः ॥१२॥ यवनोपरुद्धा
यतनो ग्रस्तायां कालकन्यया ॥ पुर्यां प्रज्वारसंसृष्टः पुरपालोऽन्वतप्यत ॥१३॥ न शेके सोऽवितुं त
त्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः ॥ गंतुमैच्छत्ततो वृक्षकोटरादिव सानलात् ॥१४॥ शिथिलावयवो यर्हि गं
धर्वैर्हृतपौरुषः ॥ यवनैररिभी राजन्नुपरुद्धो रुरोद ह ॥१५॥ दुहितॄः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृ
पार्षदान् ॥ स्वत्वावशिष्टं यत्किंचिद् गृहकोशपरिच्छदं ॥१६॥ अहंममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृ
ही ॥ दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते ॥१७॥ लोकांतरं गतवति मय्यनाथा कुटुंबिनी ॥ व
र्तिष्यते कथं त्वेषा बालकाननुशोचती ॥१८॥

तः ॥१२॥ यवनैरुपरुद्धान्यायतनानि यस्य स पुरपालः ॥१३॥ पुरु बहु कृच्छ्रं तेन उरुर्वेपथुर्यस्य वृक्षको
टरादिव सर्पः ॥१४॥ कंठे उपरुद्धो रुरोद घुरुघुरुध्वनिं चकार ॥१५॥ दुहित्रादीन् दध्याविति उत्तरेणान्व
यः ॥ जामयोऽत्र स्नुषाः स्वत्वमात्रेणावशिष्टं भोगस्तु प्रागेव क्षीणः ॥१६॥१८॥ ॥

अथ विंशे तु वैदर्भीत्वमानेन स्त्री विचिंतया ॥ स्त्रीत्वं प्राप्तस्य दैवेन न कदाचिन्मुक्तिरुच्यते ॥ इदानीं तु पुरंजनस्य दुःखस्यागमप्रकारपूर्वकं स्त्रीत्वप्रकारमाह ॥ सैनिका इत्यादि राजसिंहस्य वेश्मनीत्यंतेन दिष्टं दैवं कुर्वतीति तया ॥ मत्पारादेशकारिण इति वा ॥१॥ जरत्पन्नगेन जीर्णप्राणेन पालितां ॥२॥३॥ द्वार्भिः चतुरादिरोगरूपैः प्राणविशेष ॥४॥५॥ कन्यया जरयोपगूढः सन् तत्प्रतिक्रियां न लेभे इति तृतीयेनान्वयः ॥ हृतैश्वर्ये जहानाः ॥

नारद उवाच ॥ सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन् दिष्टकारिणः ॥ प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरुरवनीमिमां ॥१॥ त एकदा तु रभसा पुरंजनपुरीं नृप ॥ रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालितां ॥२॥ कालकन्यापि बुभुजे पुरंजनपुरं बलात् ॥ ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ॥३॥ तयोपभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतो दिशं ॥ द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन् सकलां पुरीं ॥४॥ तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरंजनः ॥ अवापोरुविधांस्तापान् कुटुंबी ममताकुलः ॥५॥ कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः ॥ नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गंधर्वयवनैर्बलात् ॥६॥ विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् ॥ पुत्रान्पौत्रानुगामात्यान् जायां च गतसौहृदां ॥७॥ आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पंचालानरिदूषितान् ॥ दुरंतचिंतामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियां ॥८॥ कामानभिलषन्दीनो यातयामांश्च कन्यया ॥ विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च लालयन् ॥९॥

दिष्टसक्तेः ॥६॥ प्रतिकूलान् अनपेक्षितविषयप्रापणेन अनादृतान् आदरमकुर्वाणान् स्वाधीनत्वाभावात् ॥ अनुगा इंद्रियाणि ॥ अमात्या इंद्रियदेवाः गतसौहृदां अध्यवसायाभावात् ॥७॥ अरिभिर्विषयादिभिर्दूषितान् ॥८॥ कालकन्यया दुःखभूतया यातयामान् निःसारान् अपि कामान् अभिलषन् विगता आत्मनो गतिः पारलौकिकी ऐहिकः पुत्रादिस्नेहश्च यस्य स स्नेहः इति वा

२९

भा·च·
६३

शाश्वतीः समाः आर्त्तिमन्वभूय ॥२७॥ अंतकाले तां भार्यामेव मनसा बहु अनुस्मरन् । अनंतरं विदर्भस्य वेश्मनि प्रमदोत्तमा बभूव अतः परस्मिन्नुत्करणात् एतावदेव भक्तानोपयोगि विवक्षितं स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वप्राप्तावपि पतिव्रताध्यानेन पत्या दह्येन च सा सिंकाद्विदर्भो जन्माभूत् धार्मिकसंगेन च विशुद्धस्य भागवतेन मलयध्वजेन संगोऽभूत्ततो विष्णुभक्तिः ततो वैराग्यं ततः स्वमेव भर्तृरूपं गुरुरूपाति च्युत्यधर्म ॥ अभजत्ताभागवत्प्रसादतश्च ज्ञानेन मोक्ष इति अन्यत्तु कथालंकारमात्रं तथाऽपि किंचिद्वर्त्तिसामान्येन हि योजयिष्यामः । विदर्भस्य विशिष्टदर्भोपलक्षितस्य कर्मठस्य राजसिंहस्य धर्म ॥ हि प्रजापालनेन यज्ञादिना च त्रिपा राजते तेषु श्रेष्ठस्य वेश्मनि ॥२८॥ म

अनंतपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृतिः समाः ॥ शाश्वतीरनुभूयार्त्तिं प्रमदासंगदूषितः ॥२७॥ तामेव मनसा गृह्णन् बभूव प्रमदोत्तमा ॥ अनंतरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि ॥२८॥ उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः ॥ युधि निर्जित्य राजन्यान् पांड्यः परपुरंजयः ॥२९॥ तस्यां स जनयां चक्र आत्मजामसितेक्षणां ॥ यवीयसः सप्तसुतान् सप्त द्रविडभूभृतः ॥३०॥

७३

लयोऽयं लक्षिते दक्षिणदेशे ध्वजवद्दर्श-
नीयसद्विष्णुभक्तप्रधानो देशः तत्र मुख्यः महाभागवत इत्यर्थः । पांड्यो निश्चयबुद्धिः तामर्हतीति पांड्यः स उपयेमे । पुरंजनो भागवतसंगं प्राप्त इत्यर्थः ॥२९॥ आत्मजां श्रीकृष्णस्य स्वाहचित्तसंगेन भगवद्धर्मस्पृहा चिरभूदित्यर्थः ॥ असितस्य श्रीकृष्णस्य ईक्षणं यया तां । यवीयसः सप्तसुतान् श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं । अर्चनं वंदनं दास्यमिति भक्तिप्रकारान् । सख्यात्मनिवेदयोस्त्वंपदार्थज्ञानोत्तरकालत्वात्तस्य च भगवत्तत्त्वोपदेशप्रमाणत्वादिदानीमनुत्पत्तेः सप्तेत्युक्तं । भगवद्धर्मरूपा तत्त्ववर्णकीर्तनादिकं जातमित्यर्थः । द्रविडभूमिपालकान् द्रविडभूमिर्हि श्रवणादिभक्तिभिरेव सुरक्षितास्तीति प्रसिद्धं ॥३०॥ ॥

राम·
६३

ध्यानमेवाह ॥ अनाशिते अभोजिते ॥ भर्त्सिते भर्त्सनिकृते पतत्याग्न्यावतति ॥१९॥ अविज्ञं अविवेकिनं मां मुषिते
देशांतरगते ॥ गृहमेधीयं वर्त्म गृहधर्मं ॥ अपि किं नेष्यति अनुवर्त्तयिष्यति ॥ युक्तमेतत् यतो वीरसूः पुत्र
वती ॥ किं वा महद्विरहमसहमाना मरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥२०॥ न विद्यते परमयनमाश्रयो येषां ते अपरायणाः ॥ पु

नमय्यनशिते भुंक्ते नास्नाते स्नाति मत्परा ॥ मयि रुष्टे सुसंत्रस्ता भर्त्सिते यतवाक्‌भयात् ॥१९॥ प्रबो
धयति माविज्ञं मुषिते शोककर्शिता । वर्त्मैतद्गृहमेधीयं वीरसूरपि नेष्यति ॥२०॥ कथं नु दारका दीना
दारकीर्वापरायणाः ॥ वर्त्स्यंति मयि गते भिन्ननाव इवोदधौ ॥२१॥ एवं कृपणया बुद्ध्या शोचंतमतदर्ह
णं ॥ ग्रहीतुं कृतधीरेनं भयनामाभ्यपद्यत ॥२२॥ पशुवद्यवनैरेष नीयमानः स्वकं क्षयं ॥ अन्वद्रवन्ननुप
थाः शोचंतो भृशमातुराः ॥२३॥ पुरीं विहायोपगत उपरुद्धो भुजंगमः ॥ यदा तमेवानु पुरी विशीर्णा
प्रकृतिं गता ॥२४॥ विकृष्यमाणः प्रसभं यवनेन बलीयसा ॥ नाविंदत्तमसाविष्टः सखायं सुहृदं
पुरः ॥२५॥ तं यज्ञपशवोऽनेन संज्ञप्ता येऽदयालुना ॥ कुठारैश्चिच्छिदुः क्रुद्धाः स्मरंतोमीवमस्य तत् ॥२६॥

त्राः कं माश्रयद्धापराश्रयाः कस्मात् भिन्ना नौर्येषां ॥२१॥ अतदर्हणं वस्तुतस्तस्य ब्रह्मत्वात् ॥२२॥ एषयदांत
यंस्थानं नीयमानः तदा अनुपथाः प्राणा इंद्रियाणि च तथा च श्रुतिः ॥ तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणं
मुत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीति ॥२३॥ प्रकृतिं महाभूतान्मतां ॥२४॥ नाविंदत न सस्मार ॥ पुरः पूर्वस
ख्यं त्वायं सतमीश्वरं ॥२५॥ अदयालुना काम्यकर्मसु ये संज्ञप्ताः हताः अमीवं पापं क्रौर्यं वा ॥२६॥

अस्यतेभ्रमो हि प्यतइत्यर्षिर्बीजं ॥३६॥३७॥ विद्ययाउग्यासनपापककषायः दग्धकामादिवासनः पुपुजे आत्म
नो गुहांताभावयामास ॥ अक्षाणी इंद्रियाणि अनिलः प्राणः आशयश्चित्तं विजिता अक्षादयो येन ॥३८॥ आस्ते स्म
वर्षशतमिति ज्ञानस्य दुःसाधनतां दर्शयति ॥ अत एव भक्तिं कृतवानित्याह वासुदेवे रतिमुद्वहन् अन्यदेहा
दिकं न वेद ॥३९॥ स एवं वर्त्तमानः आत्मन्यात्मानं विद्वान् अन्यस्मात् उपरराम ॥ कथं विद्वान् व्यतिरिक्ततया

कंदाशिभिर्मूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः ॥ वर्त्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तप आस्थितः ॥३६॥ शीतो
ष्मवातवर्षाणि तितिक्षयासे प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखे इति द्वंद्वान्यजयन्समदर्शनः ॥३७॥ तपसा विद्य
या पक्वकषायो नियमैर्यमैः ॥ युयुजे ब्रह्मण्यात्मानं विजिताक्षानिलाशयः ॥३८॥ आस्ते स्थाणुरि
वैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः ॥ वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन्रतिं ॥३९॥ स व्यापकतयात्मा
नं व्यतिरिक्ततयात्मनि ॥ विद्वान्स्वप्न इवामर्शसाक्षिणं विरराम ह ॥४०॥ साक्षाद्भगवतोक्तेन गु
रुणा हरिणा नृप ॥ विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखं ॥४१॥

देहादिव्यतिरिक्तत्वेन कुतः व्या
पकतया देहादिप्रकाशकत्वेन ॥ ननु देहाद्याकारो विमर्श एतत्प्रकाशयति न तु निराकार आत्माऽतत्र आ
ह ॥ आमर्षस्यापि साक्षिणं ॥ अयं भावः ॥ विमर्शो नामांतःकरणवृत्तिः सा च जडत्वादात्मप्रकाश्यैवेति
यथा स्वप्ने ममेदं शिरश्छिन्नमित्यादिप्रतीतौ तद्व्यतिरिक्तमात्मानं वेत्ति तद्वत् ॥४०॥ केन विद्वानत
त्राह ॥ साक्षाद्धरिरेव यो गुरुस्तेनोक्तेन ॥ सर्वतोमुखं यथा तथा स्फुरतो अनवच्छिन्नेन ज्ञानेन ॥४२॥

अर्बुदमिति श्रवणादीनां प्रत्येकमनेकप्रकारा अभवन्नित्यर्थः तदुक्तं ॥ भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यत इति ये
षां च शब्दैः यतः प्रवृत्तैः संप्रदायभेदैः कृत्स्नामहीमचंतरं तत्परं च मोक्ष्यते ॥ अविद्याकामकर्मभ्यो ऽपि रक्षिष्यते अ
अगस्त्यः ॥ अंगानि निःक्रियाणि यगात्राणि अस्त्याय तिसंघात्यतीत्यगस्त्यो मनः स प्राक् प्रथमजातां दुहितरं कृ
ष्णसेवारुचिमुपयेमे ॥ तस्यामन्नः कृष्णेदृढांरनिर्बंधेत्यर्थः ॥ धृता निशमदमादीनि व्रतानि यया तां रतिं ॥ दृढे
भ्यः सत्पलोकादिभोगेभ्यो ऽपि च्युतस्तद इति कृष्णरता विद्वासु त्रभोगविरागो जात इत्यर्थः सात्वोपशमात्म

एकैकस्याभवत्तेषां राजन्नर्बुदमर्बुदं ॥ भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्मही मन्वंतरं परं ॥ ३१ ॥ अगस्त्यः प्राक् दुहितर
मुपयेमे धृतव्रतां ॥ यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिः ॥ ३२ ॥ विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलय
ध्वजः ॥ आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलं ॥ ३३ ॥ हित्वा गृहान्सुतान्भोगान्वैदर्भी मदिरेक्षणा ॥ अ
न्वधावत पांड्येशं ज्योत्स्नेव रजनीकरं ॥ ३४ ॥ तत्र चंद्रवसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका ॥ तत्पुण्यसलिलैर्नित्य
मुभयत्रात्मनो मृजन् ॥ ३५ ॥

कृत्वा मुनिः कथंभूतः इध्मवाह आत्मजो यस्य सः ॥ न हि ज्ञानार्थं सद्गुरुमेवाभि
गच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धास्मिद्ध नोपलक्षिता गुरूपसत्तिर्वैराग्यादभूदि
त्यर्थः ॥ नत्वविरक्तस्य गुरूपसत्तिः संभवति कथाप्रतेपथाकृतमेव ॥ ३२ ॥ क्ष्मां विभज्य तत्र अवणादि भक्तिभेदं
व्यवस्थाप्य ॥ ३३ ॥ इदानीं पुरंजनस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य सर्वतो विरक्तस्य पतिरेव गुरुः ॥ स्त्रीणामिति वचनात् पति
सेवया गुरुशुश्रूषा प्रकारं दर्शयितुमाह हित्वेत्यादिना मनोद्वंद्वमित्येतेन ग्रंथान्मदत्यतीतिम दिरे इक्षणे यस्याः
॥ ३४ ॥ तत्र चंद्रवसा ताम्रपर्णी वटोदका च नद्यः तासां पुण्यैः सलिलैः उभयत्र अंतर्बहिश्चात्मनो मलं क्षालयन्तपश्चा स्थितस्तु तत्र ॥ ० ॥ व यः ॥

॥ ३५ ॥

तस्यां निधाय अग्निदानेनादीप्य च ॥५०॥ पूर्वतरः अनादिरीश्वरः सखा द्वा सुपर्णा इति श्रुतेः साम्ना प्रियवाक्येन संबोधयन् ॥५१॥ यस्यायं शोचसि अग्रे सख्युः पूर्वं विचचर्थ मपि स्थितत्वेन सख्यसुखं अनुभूतवानसि ॥५२॥ यद्यपि मां न जानासि तथाऽप्यात्मानं त्वाम विज्ञात सखं अविज्ञातः कश्चिन्मे सखा आसीदित्येवाकिं स्मरसि सखे इति पुंस्त्वनिर्देशः प्राक्तनपुंस्त्वस्मरणाय ॥ सख्यं स्मारयन् स्ववियोगकृतमनर्थमाह हित्वेति सार्द्धैः षड्भिः पदं

चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरं ॥ आदीप्य चानुमरणे विलपंती मनो दधे ॥५०॥ तत्र पूर्वतरः कश्चित्सखा ब्राह्मण आत्मवान् सांत्वयन् वल्गुना साम्ना तामाह रुदतीं प्रभो ॥५१॥ कात्वं कस्याऽसि को वाऽयं शयानो यस्य शोचसि जानासि किं सखायं मां येनाग्रे विचचर्थ ह ॥५२॥ अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसखं सखे ॥ हित्वा मां पदमन्विच्छन् भौमभोगरतो गतः ॥५३॥ हंसावहं च त्वं चार्य सखायौ मानसायनौ ॥ अभूतामंतरा वौकः सहस्रपरिवत्सरान् ॥५४॥ स त्वं विहाय मां बंधो गतो ग्राम्यमतिर्महीं ॥ विचरन् पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया ॥५५॥ पंचारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकं ॥ षट्कुलं पंचविपणं पंचप्रकृति स्त्रीधवं ॥५६॥

स्थानं ॥५३॥ हंसौ शुद्धौ मानसं त्हृदयमयनं ययोः ॥ कथापक्षे मानससरसि स्थितौ पक्षिणाव भूतां जातौ ॥ ओकोगृहं अंतरा विनैव वा शब्दाद्वार्थे ॥ सहस्रपरिवत्सरान् महाप्रलयो यावत् ॥५४॥ हे बंधो ग्राम्यसुखे मतिर्यस्य ॥ स्त्रिया मायया ॥५५॥ पंचारामा उपवनानि यस्मिन् नवद्वाराणि प्राणेंद्रियाणि यस्मिन् ॥ एकः प्राणः पालो यस्मिन् ॥ त्रीणि पृथिव्यप्तेजांसि कोष्ठानि प्राकाराः यस्मिन् षट् ज्ञानेंद्रियमनांसि कुलानि अभीष्टविषयसंमर्पका वणिजो यस्मिन् पंच विपणा हस्तादयः कर्मेंद्रियाणि यस्मिन् पंचभूतानि प्रकृतिः उपादानकारणं यस्य ॥ स्त्री बुद्धिरेव धवः ॥ पतिः स्वामिनी यस्मिन् ॥५६॥

तदेवाहपरइति ब्रह्मैवाहंनसंसारीतिब्रह्मणात्मनईक्षणेशोकादिनिवृत्तिः अहमेवब्रह्मेत्यात्मनिब्रह्मणईक्षणे ब्रह्मणपारोक्ष्यनिवृत्तिः॥ अतोव्यतिहारेणोक्तमाण अस्मात्संसारात्उपरराम नन्वेवमपिजीवस्यकुतोब्रह्मता पत्तिः ईक्षणस्यैवव्यवधायकत्वादित्याशंक्याह ईक्षांविहाय दग्धेंधनानलवच्छान्तस्याः स्वयमेवायशांतेरिति

परेब्रह्मणिचात्मानंपरंब्रह्मतथात्मनि॥ ईक्षमाणोविहायेक्षामस्मादुपररामह॥ ४२॥ पतिंपरमधर्मज्ञं वैदर्भीमलयध्वजं॥ प्रेम्णापर्यचरद्धित्वाभोगान्सापतिदेवता॥ ४३॥ चीरवासाव्रतक्षामावेणीभूतशिरो रुहा॥ बभावुपपतिंशांताशिखाशांतमिवानलं॥ ४४॥ अजानतीप्रियतमंयदोपरतमंगना॥ सुस्थिरा सनमासाद्ययथापूर्वमुपाचरत्॥ ४५॥ यदानोपलभेतांघ्रावूष्माणंपत्युरर्चती॥ आसीत्संविग्नहृ दयायूथभ्रष्टामृगीयथा॥ ४६॥ आत्मानंशोचतीदीनमबंधुंविक्लवाश्रुभिः॥ स्तनावासिच्यवि पिनेसुस्वरंप्ररुरोदसा॥ ४७॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठराजर्षेइमामुदधिमेखलां॥ दस्युभ्यःक्षत्रबंधुभ्योबिभ्य तींपातुमर्हसि॥ ४८॥ एवंविलपतीबालाविपिनेनुगतापतिं॥ पतितापादयोर्भर्तूरुदत्यश्रूण्यवर्तयत्

॥ ४९॥

भावः॥ ४२॥ उपपतिंपत्युःसमीपोयद्वापत्युःकिंचिन्मात्रेणन्यूनात्तत्समानासतीबभावित्यर्थः॥ उपोऽधिकेचेति कर्मप्रवचनीयः तद्योगेद्वितीयाशांतमंगारावस्थामनलमुपशांताशुद्धाज्वालायथाभवतितद्वत्॥ ४४॥ तदानी मपिसुस्थिरमासनंयस्यअजानतीयदातदायथापूर्वमसेवत॥ ४५॥ पत्युरंघ्रिमर्चयंतीयदातस्मिन्नं घ्रावूष्माणंनापश्यत्॥ ४६॥ अबंधुंपतिरहितंअश्रुभिरासिच्य॥ ४७॥ क्षत्रबंधुभ्यः अधार्मिकक्षत्रियेभ्योपि॥ ४८॥ अ

भा·च·
९६

तद्व्यभिचारेणेश्वरवियोगेन ॥ ६४ ॥ कथामात्रमितिबुद्धिं वारयति बर्हिष्मन्निति ॥ परोक्षेण राजकथामिषेण एतत्त्रहे
तुः यद्यस्मात् ॥ ६५ ॥ चतुर्थेऽष्टाविंशः ॥ अनन्तरोपरोक्षार्थव्याख्यानेनोपसंहृतं ॥ स्त्रीसंगतो भवस्त्वीशसंगा
न्मुक्तिरिति स्फुटं ॥ कवयः अध्यात्मविदः ॥ १ ॥ व्यनक्ति लिंपति चेतनीकरोतीत्यर्थः यद्वा व्यनक्ति प्रकटय

वचनगोपनेन

एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः ॥ स्वस्थस्तद्व्यभिचारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिं ॥ ६४ ॥ बर्हिष्म
न्नेतदध्यात्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितं ॥ यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान्विश्वभावनः ॥ ६५ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे चतुर्थस्कंधेऽष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ प्राचीनबर्हिरुवाच ॥ भगवंस्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यग
वगम्यते ॥ कवयस्तद्विजानंति न वयं कर्ममोहिताः ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ पुरुषं पुरंजनं विद्याद्यद्व्यनक्त्या
त्मनः पुरं ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकं ॥ २ ॥ योऽविज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः ॥ यन्नवि
ज्ञायते पुंभिर्नामभिर्वा क्रियागुणैः ॥ ३ ॥ यदा जिघृक्षन्पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान् ॥ नवद्वारं द्विह
स्तांघ्रि तत्रामनुत साधिति ॥ ४ ॥ बुद्धिं तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत्कृतं ॥ यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् ।
पुमान्भुंक्तेऽक्षभिर्गुणान् ॥ ५ ॥ सखाय इंद्रियगणा ज्ञानं कर्म च यत्कृतं ॥ सख्यस्तद्वृत्तयः प्राणः पंचवृत्ति
र्यथोरगः ॥ ६ ॥

९६

र्प

तिततश्च स्वकर्मणा पुरं जनयतीति पुरंजनपदं व्याख्यातं भवति ॥ एकद्व्यादयः पादाय
स्य ॥ २ ॥ अविज्ञातशब्देन आहृतः व्याहृतः उक्तो यः स ईश्वरः अविज्ञातनामनिरुक्तिः यद्यस्मात्पुंभिर्नामा
दियोगेन न विज्ञायते ॥ ३ ॥ तत्र तेषु पुरेषु मध्ये ॥ ४ ॥ अक्षभिरिंद्रियैः ॥ ५ ॥ पंचवृत्तित्वात्पंचशिराः सर्प इव प्राणः ॥ ६ ॥

राम-
९६

स्वयमेवेमं श्लोकं व्याचष्टे पंचेंद्रियार्था इति ॥ षट्कुलमिति षट्त्वं च एकपालमिति च स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं ॥५७॥ भूतान्येव
अव्ययाप्रकृतिरुपादानं ॥ स्त्री धवमित्यस्य व्याख्यानं शक्तिरधीशा यस्य ॥ तद्दशः सन्नित्यर्थः ॥५८॥ स्पृष्टः अ
भिभूतः अतो न विचेतः श्रुतेर्ब्रह्मस्मृतिर्यस्य ॥५९॥ तत्त्वमुपदिशति ॥ न त्वमिति चतुर्भिः सुहृत्पतिः नवद्वारे पुरे य
यारुद्धो ऽसि तस्याः ॥६०॥ पुमांसं पूर्वजन्मनि यदमन्यथाः ॥ इदानीं च सतीं स्त्रियं यन्मन्यसे एषा मायाय

पंचेंद्रियार्था आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो ॥ तेजोबन्नानि कोष्ठानि कुलमिंद्रियसंग्रहः ॥५७॥ विष्टस्तु
क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया ॥ शक्त्यधीशः पुमानत्र प्रविष्टो नावबुध्यते ॥५८॥ तस्मिंस्त्वं रामया
स्पृष्टो रममाणो ऽश्रुतस्मृतिः ॥ तत्संगादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं विभो ॥५९॥ न त्वं विदर्भदुहिता
नायं वीरः सुहृत्तव ॥ न पतिस्त्वं पुरंजन्या रुद्धो नवमुखे यया ॥६०॥ माया ह्येषा मया सृष्टा यत्पुमां
सं स्त्रियं सतीं ॥ मन्यसे नोभयं यद्वै हंसौ पश्यावयोर्गतिं ॥६१॥ अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विच
क्ष्व भो ॥ न नौ पश्यंति कवयः छिद्रं जातु मनागपि ॥६२॥ यथा पुरुष आत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः ॥ द्वि
धाभूतमवेक्षेत तथैवांतरमावयोः ॥६३॥

तदुभयमपि वस्तुतो नास्ति यस्मादावां हंसौ शुद्धौ नौ आवयो
र्वक्ष्यमाणां गतिं स्वरूपं पश्य ॥६१॥ तत्त्वेपदार्थयोश्चिदंशेनैक्यमाह ॥ अहमेव भवान् उपचारं वारयति न च
न्य इति व्यतिरेकोपदेशः उक्ताभिप्रायः किं इमं तरे ॥६२॥ तर्हि कथमावयोः पारतन्त्र्यसर्वज्ञत्वादिधर्मभेदस्त
त्राह यथेति ॥ आत्मानं देहमादर्शे निर्मलं महांतं स्थिरं चावेक्षेत परस्य चक्षुषि च तद्विपरीतं ॥ विद्याविद्यो

ग्रामकमित्यस्यानुवादः ग्रामिणां रतिरिति। तस्या व्याख्या व्यवाय इति ॥१४॥१५॥ विषूचीनपदार्थानुवादो विषूचिरिति तद्गुणैर्मनोगुणैस्तमःसत्वरजोभिः ॥१६॥ महिषी यद्वदीहेतेत्यादेरर्थं संगत्याह। यथा यथा बुद्धिः स्वप्ने विक्रियते जाग्रति विकरोति वा इंद्रियाणि परिणामयति तस्या गुणैरक्तो लिप्त आत्मा तथा तथा तस्या वृत्तीः दर्शनस्पर्शनाद्याः केवलमुपद्रष्टैव सन् बलादनुकार्यते ॥१७॥ आसुगमित्येतद्व्याचष्टे संवत्सरस्येवा

ते३

आसुरीं मेढ्रमर्वाग्द्वा व्यवायो ग्रामिणां रतिः। उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निरृतिर्गुद उच्यते ॥१४॥ वैशसं नरकं पायुर्लुब्धकोऽन्धौ तु मे शृणु। हस्तपादौ पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च ॥१५॥ अंतःपुरं च हृदयं विषूचिर्मन उच्यते। तत्र मोहं प्रसादं वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः ॥१६॥ यथा यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा। तथा तथोपद्रष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते ॥१७॥ देहो रथस्त्विंद्रियाश्वः संवत्सररयोऽगतिः। द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पंचासुबंधुरः ॥१८॥ मनोरश्मिर्बुद्धिसूतो हृन्नीडो द्वंद्वकूबरः। पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथकः ॥१९॥

प्रतिहतो रयो वेगः प्रतीतितो यस्य स संवत्सररयः। वस्तुतस्त्वगतिः। स्वप्नशरीरादेर्बुद्धावेव विवर्त्तित्वेन देशांतरगत्यभावात्। पाठांतरे संवत्सरश्च तत्कृतं वयश्च ताभ्यां गतिर्यस्येति। द्वीषमित्यस्य व्याख्यानारदेन न कृता। द्विचक्रमित्यस्य व्याख्या द्विकर्म चक्र इति। त्रिगुणध्वज इति वेणुपदव्याख्या ॥१८॥ पंचप्रहरणमित्येतद्व्याचष्टे पंचेंद्रियार्थप्रक्षेप इति ॥१९॥

एकादशमहाभटइत्यनेनैकादशोमहाभटोनायकइतिउक्तंसंदर्शयतिहृद्हृल्लंयस्यतन्मनः॥नवखानिद्वारा
णियस्य॥७॥घुमन्मखइत्यादेरर्थसंक्षेपेणहृयस्तदिंद्रियसंयुतःसआत्मातामिर्द्वारैर्बहिर्यातीति॥८॥पुरः
पूर्वभागेकृताः॥९॥नेत्रेइतिरूपमितिचक्षुषेतिखद्योतादीनांव्याख्यानंशेषोनुवादःईश्वरःपुरंजनः॥१०॥ना

हृद्हृल्लंमनोविंद्यादुभयेंद्रियनायकं॥पंचालाःपंचविषयायन्मध्येनवखंपुरं॥७॥अक्षिणीनासि
केकर्णौमुखंशिश्नगुदाविति॥द्वेद्वेद्वारौबहिर्यातियस्तदिंद्रियसंयुतः॥८॥अक्षिणीनासिकेआस्य
मितिपंचपुरःकृताः॥दक्षिणादक्षिणःकर्णउत्तराचोत्तरःस्मृतः॥९॥पश्चिमेइत्यधोद्वारौगुदंशिश्नमिहो
च्यते॥खद्योताविर्मुखीचात्रनेत्रेएकत्रनिर्मिते॥रूपंविभ्राजितंताभ्यांविचष्टेचक्षुषेश्वरः॥१०॥नलि
नीनालिनीनासेगंधःसौरभउच्यते॥घ्राणोवधूतोमुख्यास्यंविपणोवाग्रसविद्रसः॥११॥आपणोव्य
वहारोत्रचित्रमंधोबहूदनं॥पितृहूर्दक्षिणःकर्णउत्तरोदेवहूःस्मृतः॥१२॥प्रवृत्तंचनिवृत्तंचशास्त्रं
पंचालसंज्ञितं॥पितृयानंदेवयानंश्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत्॥१३॥ ॥ ॥ ॥

सेइतिव्याख्याअवधूनेतीत्यवमतोवायुःतदात्मकेनोक्तासेनसद्देहेकस्थानत्वात्घ्राणोऽवधूतःआ
स्यमितिव्याख्या॥रसज्ञविपणाविितइत्यत्ररसज्ञशब्दनिर्दिष्टस्यरसविदित्यनुवादःरसइतिव्या
ख्यारसनेंद्रियमित्यर्थः॥विपणोवाग्रसविद्रसइत्येवपाठःआर्षत्वान्नदोषः॥११॥अंधःअन्नं॥१२॥१३॥

ततःकिमतआहयदेतिद्वाभ्यांस्वदृक्स्वप्रकाशभावोपि॥२६॥शुक्लंसात्विकंकृष्णंतामसंलोहितंराजसंयथाक
र्मतथाजायते॥२७॥तदेवाहशुक्लादितिद्वाभ्यां॥प्रकाशोभूयिष्ठोयेषु॥दुःखमुदर्कमुत्तरंफलंयेषुक्रियाप्रया
सायेषुतान्लोहितात्तमःशोकोत्कटोयेषुतान्कृष्णादितिज्ञेयं॥२८॥नोभयंनपुंसकंयथाकर्मगु

यदात्मानमविज्ञायभगवंतंपरंगुरुं॥पुरुषस्तुविषज्जेतगुणेषुप्रकृतेःस्वदृक्॥२६॥गुणाभिमानीसत
दाकर्माणिकुरुतेवशः॥शुक्लंकृष्णंलोहितंवायथाकर्माभिजायते॥२७॥शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठान्
लोकानाप्नोतिकर्हिचित्दुःखोदर्कान्क्रियायासान्तमःशोकोत्कटान्क्वचित्॥२८॥क्वचित्पुमान्क्व
चिच्चस्त्रीक्वचिन्नोभयमंधधीः॥देवोमनुष्यस्तिर्यग्वायथाकर्मगुणंभवः॥२९॥क्षुत्परीतोयथादीनःसा
रमेयोगृहंगृहं॥चरन्विंदतियद्दिष्टंदंडमोदनमेववा॥३०॥तथाकामाशयोजीवउच्चावचपथाभ्रम
न्॥उपर्यधोवामध्येवायातिदिष्टंप्रियाप्रियं॥३१॥दुःखेष्वेकतरेणापिदैवभूतात्महेतुषु॥जीवस्यन
व्यवच्छेदःस्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया॥३२॥यथाहिपुरुषोभारंशिरसागुरुमुद्वहन्॥तंस्कंधेनसआधत्ते
तथासर्वाःप्रतिक्रियाः॥३३॥

गुणाननतिक्रम्य॥२९॥तेषुदैववशेनसुखदुःखेप्राप्नोतीतिसदृष्टांतमाह
द्वाभ्यां॥क्षुधापरीतोव्याप्तःसारमेयःश्वा॥दंडंदंडेनताडनं॥कामव्याप्तआशयायस्य॥३१॥ननुतर्हिसुखस्य
संभवात्दुःखस्यचप्रतीकारसंभवान्नैकांततोहेयत्वंतत्राहदुःखेष्विति दुःखस्यप्रतीकारस्तावन्नास्तियस्या
श्चेत्तस्यतस्यप्रतिक्रिया॥तथापित्रिविधेषुदुःखेषुमध्येएकतरेणापिदुःखेनव्यवच्छेदोवियोगोनास्ति॥३२॥
प्रतिक्रियाणामपिदुःखरूपत्वादितिसदृष्टांतमाह॥यथेति॥३३॥ ॥

जीवहिंसा
क्रिडा

पंचेंद्रियैःसूनांविनोदमिवान्यायेनविषयसेवांकरोतीतिपंचसूनाविनोदकृत्॥ अनेनचचारम्गयांतत्रेत्या
दिव्याख्यातं॥२०॥परिक्रांत्यापरिभ्रमणेन॥२१॥भगिनीत्वेनजगद्दैत्लोकानांतपाय॥२२॥चराःसंचारिणः॥भूता
नामुपसर्गेपीडायांआशुशीघ्रोमृत्युहेतुःरयोवेगोऽस्यप्रज्वारस्येतिप्रशाद्बव्याख्या॥पारांतरेभूतकृताअरयः
अनेनचअरिभिरुपरुद्धइत्यरिपदंव्याख्यातं॥द्विविधःशीतोस्मरूपेणाभवेशभेदात्॥२३॥एवंपरोक्षत्वेनोक्त

कर्मीदियाणि

आकूतिर्विक्रमोबाल्योमगतस्मांप्रधावति॥एकादशेंद्रियचमूःपंचसूनाविनोदकृत्॥संवत्सर
श्चंडवेगःकालोयेनोपपलक्षितः॥२०॥तस्याहानीहगंधर्वैगंधर्व्योराचरयःस्मृताः॥हरंत्यायुःपरिक्रा
त्यापषष्ठुत्तरशतत्रयं॥२१॥कालकन्याजरासाक्षाल्लोकस्तांनाभिनंदति॥स्वसारंजगृहेमृत्युःक्षयायायव
वनेश्वरः॥२२॥आधयोव्याधयस्तस्यसैनिकायवनाश्वराः॥भूतोपसर्गाशुरयःप्रज्वारोद्विविधोज्वरः
॥२३॥एवंबहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः॥क्लिश्यमानःशतंवर्षदेहेदेहीतमोवृतः॥२४॥प्राणेंद्रिय
मनोधर्मानात्मन्यध्यस्यनिर्गुणः॥शेतेकामलवान्ध्यायन्ममाहमितिकर्मकृत्॥२५॥ ॥

व

स.ध्यात्वाद
पारांतरं

मर्थंव्याख्यायसर्वकथातात्पर्यमाह॥एवमित्यादिविरमक्रमेणोत्पंतेनआधिदैविकादिभिर्दुःखैःक्लिश्य
मानोममाहमितिदेहे॥शतंवर्षाणिशतेवर्त्ततइतिद्वयोरन्वयः॥२४॥अशनापिपासादीन्प्राणधर्मान्
अंधत्वादीनिंद्रियधर्मान्कामादीन्मनोधर्मांश्चनिर्गुणोऽप्यात्मन्यध्यस्यकामलवान्विषयसुखलेशान्ध्या
यन्कर्मकृत्॥२५॥

ननुसाधुसंगंविनास्वयमेवहरिचिंतनादिनाभक्तिर्भविदेवेत्याशंक्याहद्वाभ्यां॥तस्मिन्स्थानेमहद्भिर्मुखरितांकीर्त्ति
ताःमधुभिदश्चरित्रमेवपीयूषंतदवशिष्यतइतिशेषोयासुअसाराशरहितसुद्धामतचाहिन्यस्तपथ्यःअविन
षःअलंबुद्धिशून्याःसंतःतादृशैःसावधानैःकर्णैर्यताःसरितःपिबंतिसेवंते॥अशनशब्देनक्षुदुच्यते॥अशना
दयस्तांस्तान्नस्पृशंतीति॥भक्तिरसिकान्नबाधंतइत्यर्थः॥४०॥सत्संगमंतरेणस्वयमेवकथाचिंतनादावालस्या
दिनारसावेशाभावाच्चक्षुत्पिपासायभिभूतस्यभक्तिर्नसंभवतीत्याहएतैरिति॥४१॥भगवदनुग्रहमंतरे

तस्मिन्महन्मुखरितामधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितःपरितःस्रवंति॥तायेपिबंत्यवितृषोनृप
गाढकर्णैस्तान्नस्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः॥४०॥एतैरुपद्रुतोनित्यंजीवलोकःस्वभावजैः॥नकरो
तिहरेर्नूनंकथामृतनिधौरतिं॥४१॥प्रजापतिपतिःसाक्षाद्भगवान्गिरिशोमनुः॥दक्षादयःप्रजाध्य
क्षानैष्ठिकाःसनकादयः॥४२॥मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः॥भृगुर्वशिष्ठइत्येतेमदंताब्र
ह्मवादिनः॥४३॥अद्यापिवाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः॥पश्यंतोपिनपश्यंतिपश्यंतंपरमेश्वरं।
॥४४॥शब्दब्रह्मणिदुःपारेचरंतउरुविस्तरे॥मंत्रलिंगैर्व्यवच्छिन्नंभजंतोनविदुःपरं॥४५॥

णतुनकस्या
पिज्ञानसंभवइतिवैमुख्यनायेनाहचतुर्भिः॥प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा॥४२॥मदंताअहंनारदोंतेयेषांते॥४३॥वा
चांपतयोपितपोविद्यासमाधिभिरुपायैःपश्यंतोविविंचंतोपिपश्यंतंसर्वसाक्षिणंनपश्यंति॥४४॥कुतइ
त्यतआहशब्दब्रह्मणिवेदे॥उरुविस्तरोयस्य॥अर्थतोपिपारशून्येतस्मिन्वर्त्तमानाःमंत्राणांलिंगैर्व
ज्रहस्तत्वादिगुणयुक्ताविविधदेवताभिर्ध्यानसामर्थ्यैःपरिच्छिन्नमेवेंद्रादिरूपंतत्तत्कर्माग्रहेणभजंतः

दुःखरूपमलभमानानितुकर्माणिप्रतिक्रियादिकर्मभिर्नैवनिवर्त्तंतइत्यादि ॥ नैकांततः अत्यंतंसवासनं ॥ केवलं
ज्ञानरहितं अविद्ययाउपसृतंप्राप्तं ॥ अतोऽविरोधान्ननिवर्त्यनिवर्त्तकत्वमितिभावः ॥ अत्रदृष्टांतः स्वप्नः प्रबोधंविना
यथातंस्वप्नमत्यंतंनप्रतिकरोतीत्यर्थः ॥३४॥ ननुतर्हि अज्ञानविलसितत्वेनसंसृतेर्हेतोर्देहादेरप्यसत्वात्किंतन्नि
वर्त्तनप्रयासेनतत्राह अर्थेहीति ॥ लिंगरूपेणउपाधिभूतेन ॥३५॥ तदेवंसंसृतिप्रकारमुक्त्वातन्निवृत्तिप्रकार

६८१

नैकांततःप्रतीकारःकर्मणांकर्मकेवलं ॥ द्वयंह्यविद्योपसृतंस्वप्नइवानघ ॥३४॥ अर्थेह्यविद्यमानेपि
संसृतिर्ननिवर्त्ततेमनसालिंगरूपेणस्वप्नेविचरतोयथा ॥३५॥ अथात्मनोऽर्थभूतस्ययतोनर्थपरंप
रासंसृतिस्तद्व्यवच्छेदोभक्त्यापरमयागुरौ ॥३६॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःसमाहितः ॥ सध्रीचीनेन
वैराग्यंज्ञानंचजनयिष्यति ॥३७॥ सोऽचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतक[illegible]थाश्रयः ॥ शृण्वतःश्रद्दधान
स्यनित्यदास्यादधीयतः ॥३८॥ यत्रभागवताराजन्साधवोविशदाशयाः ॥ भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्य
ग्रचेतसः ॥३९॥

माह ॥ अथतस्मात्पुरुषार्थभूतस्यैवात्मनः यतोऽज्ञानात्मनसोवा अनर्थपरंपरारूपासंसृ
तिर्भवतितस्यव्यवच्छेदोगुरुरूपेवासुदेवेभक्त्यैव ॥३६॥ ननुसंसृतिनिवृत्तिर्वैराग्यपूर्वकात्ज्ञानादेवनतुभ
क्त्यातरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेस्तत्राहवासुदेवइतिसध्रीचीनेनसमीचीनेनप्रकारेण ॥३७॥ ननुसोमहाफलो
भक्तियोगःकथंस्यादतआह ॥ सतु अच्युतस्यकथामाश्रित्यवर्त्तमानोचिरान्स्यात् ॥ कस्यस्यात्तदाह शृण्वतःश्रद्ध
यानस्यच ॥३८॥ कुत्रस्यात्तदाहयत्रेति ॥ भगवतोगुणानुकथनेश्रवणेचव्यग्रंसक्तंचेतोयेषांते ॥३९॥

नचतस्मज्जनेऽन्यभजनइवदुःखंभयंचेत्याहसइति॥इतियोवेदसावविद्वान्सगुरुःसाक्षाद्धरिश्च॥५१॥प्रश्न
मुपसंहरति॥एवंभवतःप्रश्नःसंछिन्नःपरिहृतःतदेवमात्मनोबंधमोक्षप्रकारकथा॥रूपकेणाकथितेपिनातिनि
र्विं[illegible]चित्तपुत्रागमनप्रतीक्षमाणांसंतंतत्क्षणमेवमहाभयकंपितसकलगात्रंगृहान्निर्वासयितुंहरिणरूपकमा
हक्षुद्रमिति॥वदतोमेवचःशृणु॥५२॥क्षुद्रमल्पंचरंतीतितथातं॥अलुकसुमनसांपुष्पाणांशरणेआश्रमेवाटिका
यांमिथित्वामिथःपरस्परंस्त्रियासहमिलित्वा॥तत्रैवरक्तमासक्तंषडंघ्रयोभ्रमरास्तेषांगणास्तेषांसामसुगीतेषु

सवैप्रियतमश्चात्मायतोनभयमण्वपि॥इतिवेदसवैविद्वान्योविद्वान्सगुरुर्हरिः॥५१॥प्रश्नएवं
हिसंछिन्नोभवतःपुरुषर्षभ॥अत्रमेवदतोगुह्यंनिशामयसुनिश्चितं॥५२॥क्षुद्रंचरंसुमनसांशर
णेमिथित्वारक्तंषडंघ्रिगणसामसुलुब्धकर्णं॥अग्रेवृकानसुतृपोऽविगणय्ययांतंपृष्ठेमृगंमृगयलुब्ध
कबाणभिन्नं॥५३॥सुमनःसमधर्मणांस्त्रीणांशरणआश्रमेपुष्पमधुगंधवत्क्षुद्रतमंकाम्यकर्मविपाकजंका
मसुखलवंजैह्व्यंव्यवायादिविचिन्वंतंमिथुनीभूयतदभि॥निवेशितमनसंषडंघ्रिगणसामगीत
वदतिमनोहरवनितादिजनालापेष्वतितरामतिलोभितकर्णमग्रेवृकयूथवदात्मनआयुर्हरतो
होरात्रांतान्कालविशेषानविगणय्यगृहेषुविहरंतंपृष्ठतएवपरोक्षमनुप्रवृत्तोलुब्धकःकृतांतोऽतःश
रेणयमिहपराविध्यतितमिममात्मानमहोराजन्भिन्नहृदयंद्रष्टुमर्हसीति॥५४॥

ग॰ रहस्या अग्रे इत्यर्थः

200

६

लुब्धःकर्णोय
स्यतं॥परेषामसुभिर्हृतैःस्वीयानसून्संतर्पयंतीत्यसुतृपःतानविगणय्यअगणयित्वा॥लुब्धकस्यबाणेनभिन्नं
मृगयाऽन्वेषय॥५३॥श्लोकंप्रस्तुतयोजयन्व्याचष्टेसुमनोभिःसमानोधर्मःपरिणामविरसत्वंयासांस्त्रीणांमि
थित्वेत्यस्यव्याख्यामिथुनीभूयस्त्रीभिःसहेतिशेषःरक्तमित्यस्यव्याख्यातास्वभिनिवेशितमनायेन॥असुतृपइ
त्यस्यव्याख्याआयुर्हरतइति॥यांतमित्यस्यव्याख्याविहरतमिति॥अंतःनलिकायांगूढेनशरेणपराविध्यतिदूरादेवताडयति
॥५४॥

तर्हिनृपः कोनामकर्माण्यागृहंहित्वापरमेश्वरमेवभजेदत आह ॥ यदायमनुगृह्णाति ॥ अनुग्रहेहेतुः आत्मनिभावितः
सन्सतदालोके लोकव्यवहारेवेदेचकर्ममार्गे ॥ परिनिष्ठितांमतिंत्यजति ॥४६॥ अर्थकाशिषु परमार्थत्वेनप्रका
शमानेषुपुरुषार्थबुद्धिंमाकृथाः ॥ परोक्षवनायकेवलंश्रोत्रप्रियेषु ॥ नस्पृष्टंवस्तुयैः ॥४७॥ ननुवेदेनस्वर्गादिसा
धनत्वेनोक्तानिकर्माणीतिवेदवादिनोवदंति ॥ कथमस्यअवस्तुकत्वमित्युच्यते तत्राह ॥ येधूम्रधियोमलिनबुद्धयः
सकर्मकंकर्मपरंवेदमाहुस्तेअतद्विदः अवेदज्ञाः यतस्तेस्वंस्वरूपभूतंलोकमात्मतत्त्वंवेदतात्पर्यगोचरंन

यदायस्यानुगृह्णातिभगवानात्मभावितः ॥ सजहातिमतिंलोकेवेदेचपरिनिष्ठितां ॥४६॥ तस्मात्कर्मसुब
र्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु ॥ मार्थदृष्टिंकृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ॥४७॥ स्वंलोकंनविदुस्तेवैयत्र
देवोजनार्दनः ॥ आहुर्धूम्रधियोवेदंसकर्मकमतद्विदः ॥४८॥ आस्तीर्यदर्भैःप्रागग्रैःकार्त्स्न्येनक्षितिमं
डलं ॥ स्तब्धोबृहद्वधान्मानीकर्मनावैषियत्परं तत्कर्महरितोषंयत्साविद्यातन्मतिर्यया ॥४९॥ हरिर्देहभृ
तामात्मास्वयंप्रकृतिरीश्वरः तत्पादमूलंशरणंयतःक्षेमोनृणामिह ॥५०॥

विदुः ॥ यत्रदेवोस्ति ॥४८॥ त्वंतुम
हान्सर्वंइत्याह ॥ आस्तीर्येति ॥ बृहद्वधात् बहुपशुवधात् ॥ मानीमहानयज्वाहमित्यहंकारी अतस्तब्धः अविनीतः
सन्कर्मनावैषिपरंविद्यास्वरूपंतच्चनवेत्सिनारदःस्वयंकृपयातद्द्वयंनिरूपयति ॥ हरितोषयतीतिहरितोषं
यत्तदेवकर्मययातस्मिन्हरौमतिर्भवतिसैवविद्यामहाफलत्वात् ॥४९॥ कुतइत्यपेक्षायांहरेः ॥ परमफलत्वंद
र्शयन्नाहद्वाभ्यां ॥ हरिर्देहभृतामात्माईश्वरश्चतत्रहेतुःस्वयंस्वातंत्र्यात्प्रकृतिःकारणं अतस्तेषांतत्पादमूल

लिंगदेहविशिष्टस्य भोक्तृत्वं स्वप्नदृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ शयानमिमं जाग्रद्देहं श्वसंतं जीवंतं उत्सृज्य तदभिमानं त्य
क्त्वा आत्मनि मनसि संस्काररूपेण आहितं कर्म यथा भुंक्ते तादृशेन शयानदेहसदृशेन कर्मोपस्थापितेन देहेनान्ये
न वा पश्वादिदेहेन तथा लोकांतरेऽपीति भावः ॥६१॥ ननु भवतु नाम लिंगविशिष्टस्यानेन दृष्टांतेन भोक्तृत्वं कर्तृ
त्वं तु दानप्रतिग्रहादिषु स्थूलदेहविशिष्टस्यैव दृश्यते तत्राह ॥ ममैते पुत्रादयः असावहं वा स्थूल इति
ब्रुवन् मनसा यद्यद्गृह्णीयात् तत्ततो देहाद्राद्धं सिद्धं कर्म पुमान् गृह्णीयात् येन कर्मणा एवं ममाहंकारगृहीतेन पुन
र्भवो भवति ॥ अन्यथा जन्मानुपपत्तेः अतो अभिमंतुर्मनोविशिष्टस्यैव कर्तृत्वं अभिमानविषयस्य तु देहस्य पुत्रा

शयानमिममुत्सृज्य श्वसंतं पुरुषो यथा ॥ कर्मात्मन्याहितं भुंक्ते तादृशेनेतरेण वा ॥६१॥ ममैते मनसा
यद्यदसावहमिति ब्रुवन् ॥ गृह्णीयात्तत्पुमान् राद्धं कर्म येन पुनर्भवः ॥६२॥ यथाऽनुमीयते चित्तमुभ
यैरिंद्रियेहितैः ॥ एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ॥६३॥ नानुभूतं क्व चानेन देहेनादृष्टम
श्रुतं ॥ कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥६४॥ तेनास्य तादृशं राजन् लिंगिनो देहसंभवं ॥ श्रद्ध
त्स्वाऽननुभूतोऽर्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति ॥६५॥

दिदेहवत् द्वारमात्रत्वमिति भावः ॥६२॥ यदुक्तं कर्मणो
न स्मृत्वात्रामुत्र भोग इति तत्राह यथेति ॥ उभयैर्ज्ञानकर्मरूपैरिंद्रियाणामीहितैः कदाचित्कर्मप्रवृत्तिभि
श्चित्तमनुमीयते ॥ सत्यपि सर्वेंद्रियविषयसंबंधे युगपत् ज्ञानानुत्पत्तेः ॥ तदुक्तमक्षपादेन युगपत्ज्ञानानु
त्पत्तिर्मनसो लिंगमिति ॥ एवं चित्तवृत्तिभिरपि पूर्वदेहजं कर्म लक्ष्यते तासामपि युगपदनुत्पत्तेः ॥६३॥ इतोऽपि क
र्म लक्ष्यत इत्याह नानुभूतमिति द्वाभ्यां अनेन वर्तमानेन देहेन क्व च कुत्र चिदपि यन्नानुभूतं अननुभूतं
अनुपभुक्तं अदृष्टं वा अश्रुतं च यद्रूपं यदात्मकं यादृक् च यत्प्रकारं च तत् कदाचित् स्वप्नमनोरथादिषु आत्म
नि मनसि उपलभ्येत ॥६४॥ तेन हेतुना अस्य लिंगिनो वासनाश्रयस्य जीवस्य तादृशं तदनुभवादियुक्तं पू
र्वदेहसंभवं श्रद्धत्स्व निश्चयेन मन्यस्व नत्वननुभूतोऽर्थो मनः स्प्रष्टुं मनसि स्फुरितुमर्हति ॥६५॥

उपदेशसारमाह सइति ॥ विचक्ष्व विचार्य ॥ अंतर्हृदि वित्तं ॥ कार्ण्ययोर्धुनीं नदीमिव बहिर्मुखं चित्ते नियच्छ एतत्सर्वं
इंद्रियायलक्षणार्थं गृहाश्रमं च जहि कीदृशं असत्तमानां अंतिकामुकानां यानि पृथ्वानि तेषां गा या वार्ता यस्मिन् ॥
जीवानां शरणामीषेशे ॥ एवं क्रमेण सत्तुनो विरम ॥ ५५ ॥ अर्थांतरं प्रश्नरूपवोक्तमर्थमनुवदति ॥ श्रुतमन्वीक्षितं विचारि
तं ॥ व्याख्यनेन नारद ॥ एतत्त्वदुक्तमात्मतत्वं उपाध्यायाः ये मम कर्मोपदेष्टारः आचार्यास्ते न जानंति ॥ ५६ ॥ अंतस्तत्क्र
नः उपाध्यायकृतः तद्वाक्यविरोधनात्मतत्वेऽसंभावनारूपो महान् संशयः स छिन्नस्त्वया ॥ अत्र तु कश्चिन्संशय ॥

सत्त्वं विचक्ष्व मम गां चेष्टितमात्मनोऽनिशं नियच्छ हृदि कार्ण्यधुनीं च चित्ते ॥ जह्यंगनाश्रममसत्तमपूयगा
थं प्रीणीहि हंसशरणं विरम क्रमेण ॥ ५५ ॥ राजोवाच ॥ श्रुतमन्वीक्षितं ब्रह्मन् भगवान्यदभाषत ॥ नैतज्जा
नंत्युपाध्यायाः किं न ब्रूयुर्विदुर्यदि ॥ ५६ ॥ संशयोऽत्र तु मे विप्र संछिन्नस्तत्कृतो महान् ॥ ऋषयोऽपि हि मुह्यं
ति यत्र नेंद्रियवृत्तयः ॥ ५७ ॥ कर्माण्यारभते येन पुमानिह विहाय तं ॥ अमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि स यदश्नु
ते ॥ ५८ ॥ इति वेदविदां वादः श्रूयते तत्र तत्र ह ॥ कर्म यत्क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते ॥ ५९ ॥ नारद उवाच
येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत्पुमान् ॥ भुंक्ते ह्यव्यवधानेन लिंगेन मनसा स्वयं ॥ ६० ॥ ॥

वर्त्तंते वचैरिंद्रियवृत्तीनां प्रवृत्तेर्मुह्यंति ॥ ५७ ॥ संशयमाह द्वाभ्यां ॥ कर्माणि येन देहेन करोति ॥ तमत्रैवावि
हाय अमुत्र लोकांतरे कर्मोपस्थापितेनान्येन देहेन जुष्टानि प्रभुक्तानि जीवोऽश्नुते प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ इति वादः ॥
श्रूयते ॥ प्राप्य पुण्यकृतान् लोकानिति शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इति त्वयाचोक्तं शाश्वती रनुभया
त्विमिति ॥ एतच्च कर्तृभोक्तृदेहभेदेन कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगाच्च संगच्छत इति भावः ॥ संशयांतरमाह ॥
प्रोक्तं वेदोक्तं कर्म क्रियते जनैः ॥ तच्चानंतरक्षण एव परोक्षं अदृश्यं सन्न प्रकाशते ॥ अतः कर्मणो नष्टत्वा
त्तद्योगोऽपि दुर्घट इति भावः ॥ ५९ ॥ प्रथमस्योत्तरं येनैवेति ॥ अव्यवधानेन कर्तृभोक्तृदेहविच्छेदं विना ॥
स्थूलदेहनाशेऽपि मनःप्रधानस्य लिंगदेहस्यानाशान्नोक्तदोषप्रसंग इत्यर्थः ॥ ६० ॥ ॥

स्वापादावहंकाराद्यभावात्तद्विवेकस्माशंक्य हेतुद्वाभ्यां ॥ सुप्त्यादिषु उपतापेषु इष्टवियोगादिदुःखेतेषु अहमिति
ज्ञानं अहंकारः नेहते न प्रकाशते ॥ प्राणायतनानां इंद्रियाणां विघातात् ॥ इंद्रियै रिदंकारास्पदवस्तु ग्रहणे त्व
हंकारः स्फुरति नान्यथेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ अपौष्कल्यात् असंपूर्णत्वात् ॥ प्राणायतनानामिति शेषः ॥ पुनस्तरुणस्य यदे
कादशविधं एकादशेंद्रियैः स्फुरल्लिंगमहंकरणं तन्न दृश्यते गर्भादौ इति शेषः ॥ सतोऽप्यनभिव्यक्तौ दृष्टांतः कुहो
ममावास्यायां चंद्रमसो लिंगं रूपमिव ॥ ७२ ॥ तस्मादहंकारास्पदस्यस्थूलदेहस्याविवेकादात्मनस्तत्कृतार्थाभावे

त

सुप्तिमूर्छोपतापेषु प्राणायनैर्विघाततः ॥ नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥ ७१ ॥ गर्भे बाल्येऽप्य
पौष्कल्यादेकादशविधं तदा ॥ लिंगं न दृश्यते यूनः कुह्वां चंद्रमसो यथा ॥ ७२ ॥ अर्थे ह्यविद्यमानेपि
संसृतिर्न निवर्त्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ७३ ॥ एवं पंचविधं लिंगं त्रिवृत्षोड
शविस्तृतं ॥ एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ ७४ ॥ अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुंचति ॥ हर्षं
शोकं भयं दुःखं सुखं चानेन विंदति ॥ ७५ ॥ यथा तृणजलूकेयं नापयात्यपयाति च ॥ न त्यजेन्म्रियमा
णोपि प्राग्देहाभिमतिं जनः ॥ ७६ ॥ यावदन्यं न विंदेत व्यवधानेन कर्मणां ॥ मन एव मनुष्येंद्र भूतानां भ
वभावनं ॥ ७७ ॥

102

पि संसरति निवृत्तिर्नास्तीत्याह अर्थे हीति ॥ ७३ ॥ यावल्लिंगं स्थूलदेहाविवेकात्संसारानिवृत्ति
रित्येतत्प्रपंचयति एवमिति सार्द्धैस्त्रिभिः पंचविधं पंचतन्मात्रात्मकं ॥ त्रिवृत् त्रिगुणं ॥ षोडशविकारात्मना विस्तृ
तं ॥ ७४ ॥ न त्वेकं देहं विसृज्य देहांतरप्रवेशात्पूर्वमदेहतास्यादेवेत्यत आह यथेति ॥ नापयाति पूर्वतृणस्य त्या
गात् प्रयाति च न तृणांतरधारणात् तथा न त्यजेत ॥ ७६ ॥ अन्यदेहं कर्मणां प्राग्देहारंभकाणां व्यवधानेन वि
च्छेदेन समाप्त्या ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति मन एवेति भवभावनं संसारहेतुः ॥ ७७ ॥ ॥

ज्ञानेंद्रिकर्मेंद्रियमनोविषयाणि

किंच॥ मनोवृत्त्यैवपूर्वापराणिशुभाशुभनिमित्तानिशरीराणिज्ञायंतइत्याह मनएवेति॥ भद्रंतइतिसम्यगवधानार्थं
माशिषाऽभिनंदति॥ भविष्यतउभयस्यभविष्यतःनभविष्यतःनीचलंप्राप्स्यतोऽदिभावीनिरूपाणिशंसति मनएव
वोदाहरणकार्याण्यदर्शनादिभिः॥ पूर्वमप्यनुभूतमेवासीत्पश्चादप्येवमेवभविष्यतीतिज्ञापयतीत्यर्थः॥६६॥ ननुकदा
चिद्दर्शनानर्हमस्वप्नेप्रतीयतेतत्कथमथायवर्त्ताग्रसमुद्रःदिवानक्षत्राणिस्वशिरःछेदइत्यादितत्राह अदृष्टमितिअ
पदेशाश्रयंसमुद्रादिकंपत्तनाग्रेनिशाश्रयंनक्षत्रादिकंदिवाअभ्यागादिक्रियाश्रयंस्वशिरःछेदनाश्रयं।नद्यादि
दोषणादिप्रतीयततइत्यनुमंतव्यं॥ परस्परमितदनुपपन्नंस्तुत्यत्वादितिभावः॥६७॥ ननुदरिद्रःक्वचिदात्मानंमहारा
जंपश्यतिराजाचरंकमात्मानंपश्यतितत्कथमसंभावितंसंगच्छतेतत्राह सर्वेइति॥ आयांतिभोग्यत्वेनप्राप्नुवंतिच
यांतिचभोगानंतरंयदिकश्चिदमनाभवेत्तत्तदैवनस्यात्॥ नत्वेतदस्तीत्याह सर्वेसमनसइति॥ अतःसर्वेषांसमनस्क

मनएवमनुष्यस्यपूर्वरूपाणिशंसति॥ भविष्यतश्चभद्रंतेतथैवनभविष्यतः॥६६॥ अदृष्टमश्रुतंचा
त्रकंचिन्मनसिदृश्यते॥ यथातथानुमंतव्यंदेशकालक्रियाश्रयं॥६७॥ सर्वेक्रमानुरोधेनमनसींद्रिय
गोचराः॥ आयांतिवर्गशोयांतिसर्वेसमनसोजनाः॥६८॥ सत्त्वैकनिष्ठेमनसिभगवत्पार्श्ववर्त्तिनि॥ तमश्चं
द्रमसीवेदमुपरज्यावभासते॥६९॥ नाहंममेतिभावोऽयंपुरुषेव्यवधीयते॥ यावद्बुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहोह्य
नादिमान्॥७०॥

त्वान्मनसिचसर्वेर्थानांक्रमेणप्रवेशात्तत्तत्कालादृष्टचरःकस्यापिकश्चिदर्थोऽस्तीत्यर्थः॥६८॥
तदेवंसर्वैरपिसर्वेर्थाःक्रमेणदृष्टाइत्युक्तं॥ इदानींयुगपदपिसर्वदर्शनंकदाचिद्भवतीत्याह॥ सत्त्वैकनिष्ठेभगवत्पा
र्श्ववर्त्तिनिभगवद्ध्यानपरेमनसिइदंविश्वमुपरज्यसंयोगमिवप्राप्यावभासते॥ मनोतिप्रनष्टस्यापिकदाचित्सूतत्तो
दृष्टांतः चंद्रमसिउपरज्यतमःराहुस्तदिदंशुद्धेमनसिसर्वविषयस्फुरणंयोगिप्रत्यक्षमितिप्रसिद्धं॥६९॥ तदेवंस्थूल
देहनाशेपिलिंगदेहस्यानाशादन्यःचक्रन्योभोक्तेतिनास्तीत्युक्तं॥ नन्वेवंशंकते॥ ननुलिंगदेहस्यस्थूलदेहद्वारेण
वकर्तृत्वभोक्तृत्वे॥ नतुकेवलस्यतत्रकदाचित्स्थूलदेहाभावेजीवस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वाभावान्मुक्तिःप्रसज्येततत्राह
अहंममेतिभावःस्थूलदेहसंबंधःपुरुषेजीवेनचव्यवधायतेनविच्छिन्नोभवति॥ कियत्पर्यंत॥ बुद्ध्यादीनांव्यूहःपरि
णामोलिंगंयावदस्ति॥ अनादिमान् अनादिःसन्॥७०॥ ॥ ॥ ॥

भा॰च॰
१०३

हे बार्हस्पत्य कंचित् इहापि अमुत्र इह स्थाने मैत्रेयः शिवाद् इति ज्ञातव्यं ॥ ते यदृच्छया गिरिशं प्राप्य तस्यैव कैवल्यनाथप्रियस्य गिरिशस्य पार्श्ववर्तिनस्तदनुगृहीताः सन्तो नूनं परं मोक्षं प्रापुरेव ॥ ततः पूर्वं तु इह अथवा परत्र किं प्रापुः ॥२॥ हृद्गीतजयरूपेण यज्ञेन तपसा च पुरंजनं हरिं ॥ तेषां कृच्छ्रं तपःक्लेशं ॥ रुचा कान्त्या शमयन् शान्तेन सत्वेन वपुषा आविर्भूतः ॥४॥ सुपर्णस्कंधमारूढ इत्यादिना बर्हिष्मतः सुतानाहेत्यन्वयः ॥ त्रि ४

किं बार्हस्पत्येह परत्र वाथ कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः ॥ आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया प्रापुः परं नूनमथ प्रचेतसः ॥२॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसोऽन्तरुदधौ पितुरादेशकारिणः ॥ जपयज्ञेन तपसा पुरंजनमतोषयन् ॥३॥ दशवर्षसहस्रांते पुरुषस्तु सनातनः ॥ तेषामाविरभूत्कृच्छ्रं शान्तेन शमयन् रुचा ॥४॥ सुपर्णस्कंधमारूढो मेरुशृंगमिवांबुदः ॥ पीतवासा मणिग्रीवः कुर्वन् वितिमिरा दिशः ॥५॥ काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः ॥ अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिः सुरेंद्रैरासेवितो गरुडकिंनरगीतकीर्तिः ॥६॥ पीनायताष्टभुजमंडलमध्यलक्ष्म्या स्पर्द्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालयाद्यः ॥ बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान्प्रपन्नान्पर्जन्यनादरुतया सघृणावलोकः ॥७॥

नि॰६

१०३

॥५॥ कनकमयेन वर्णवता विभूषणेन भ्राजमानं कपोलं वदनं च यस्य ॥ अष्टभिरायुधैः ॥ गरुड एव किंनरः तेन पदत्रस्वने गीता कीर्तिर्यस्य ॥६॥ पीनाश्च ते आयताः अष्टौ भुजास्तेषां मंडलं सम्मूरुः तन्मध्यस्थितया लक्ष्म्या स्पर्द्धमाना श्रीः शोभा यस्याः तया वनमालया परिवृत आद्यः पुरुष आह पर्जन्यस्य नादद्व रुतं नादो यस्याः तया वाचा सघृणोऽवलोको यस्य ॥७॥ ॥ ॥

राम॰
१०३

कथं सति तदा त्वयदेति चरितान् उपभुक्तान् अयतः कर्माणि सति नत्व संगस्य कुतः कर्म तत्राह ॥ अविद्यायां सत्यां अनात्म
नो देहादेः कर्मणि बंधो भवति ॥ ७८ विश्वस्थित्यादयो यतो हरेर्भवंति ॥ ७९ ॥ हंसयो जीवेश्वरयोः ॥ ८० ॥ पुत्रानादि
दिशपति पुत्राणां गदेशं मंत्रिणामग्रे कथयित्वा ॥ ८१ ॥ ८३ ॥ आत्मशोचं मनः शोधकं पारमेष्ठ्यं स र्वोत्कृष्ट फलदं

यदात्मैश्वरितान् ध्यायन् कर्माण्याचिनुते सकृत् ॥ सति कर्मण्यविद्यायां बंधः कर्मण्यनात्मनः ॥ ७८ ॥ अ
तस्तदपवादार्थं भज सर्वात्मना हरिं ॥ पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्यया यतः ॥ ७९ ॥ श्रीमैत्रेय उवा
च ॥ भागवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोर्गतिं ॥ प्रदर्श्य ह्यमुमामंत्र्य सिद्धलोकं ततोऽगमत् ॥ ८० ॥ प्राचीनबर्ही
राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे ॥ आदिश्य पुत्रानगमत्तपसे कपिलाश्रमं ॥ ८१ ॥ तत्रैकाग्रमना धीरो गोविं
दचरणांबुजं ॥ विमुक्तसंगोऽनुभजन्भक्त्या तत्साम्यतामगात् ॥ ८२ ॥ एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणा
नघ ॥ यः श्रावयेद्यः शृणुयात्स लिंगेन विमुच्यते ॥ ८३ ॥ एतन्मुकुंदयशसा भुवनं पुनानं देवर्षिवर्यमु
खनिःसृतमात्मशौचं ॥ यः कीर्त्यमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबंधः ॥ ८४ ॥
अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाधिगतमद्भुतं ॥ एवं स्त्रियाश्रमः पुंसश्छिन्नो मुत्र च संशयः ॥ ८५ ॥ इति श्रीभा
गवते म॰ च॰ एकोनत्रिंशः ॥ विदुर उवाच ॥ ये त्वयाभिहिता ब्रह्मन्सुताः प्राचीनबर्हिषः ॥ ते रुद्रगीते
न हरिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य कां ॥ १ ॥

॥ ८४ ॥ स्त्री बुद्धिस्तत्सहितस्याश्रमोऽहंकारः छिन्नो भवति ॥ अमुत्र क
र्मफलभोगः कथमिति संशयः छिन्नः ॥ ८५ ॥ चतुर्थे एकोनत्रिंश ॥ प्रसंगात्पंचभिः प्रोक्तं वृत्तं प्राचीनबर्हि
षः ॥ वर्ण्यंते च पुनर्दाभ्यां पृष्टं तच्च प्रचेतसां ॥ तत्र त्रिंशे तपस्तुष्टादीशाल्लब्ध्वा वरास्ततः ॥ आगत्य वार्क्षी
सुद्वात्य राज्यं चक्रुरितीर्यते ॥ हरिं प्रतोष्य कां सिद्धिमापुः ॥ १ ॥ ॥ ॥

ननुबहूनांकथमेकाभार्यास्यात्तत्राह॥ अपथ्यकृद्धर्मःशीलंचयेषांतेषांचपत्नीभूयात्॥ अपिनोभवन्तु आशयोऽय
या॥ धर्मशीलयोरेवात्मद्वावयोचनदृष्टादृष्टविरोधइतिभावः॥१६॥ अहतौजसः अप्रतिहतबलाःसंतः॥१७॥ प
क्वगुणोदग्धकामादिमलआशयोयेषां॥ अतःलोकद्वयभोगात्रिविधमस्थानप्राप्स्यथ॥१८॥ ननुगृहेषुवि
षानामस्माकंतदासक्त्याबंधोभविष्यात्कुतस्त्वस्मद्भक्तिर्निर्वेदोवातत्राहगृहेष्विति॥ कुशलंमय्यर्पितंकर्म
येषांमहान्तंयायातोयामःकालोयेषां॥१९॥ त्वद्वार्त्ताश्रोत्रणांगृहेनबंधइतिकुतस्तत्राहनव्यवदिति

अपथ्यधर्म्मशीलानांसर्वेषांवःसुमध्यमा॥ अपथ्यधर्म्मशीलेयंभूयात्पत्न्यऽपिताशया॥१६॥ दिव्य
वर्षसहस्राणांसहस्रमहतौजसः॥ भौमान्भोक्ष्यथभोगान्वैदिव्यांश्चानुग्रहान्मम॥१७॥ अथमय्यनपा
यिन्याभक्त्यापक्वगुणाशयाः॥ उपयास्यथमद्धामनिर्विद्यनिरयादतः॥१८॥ गृहेष्वाविशतांचाऽपिपुंसां
कुशलकर्म्मणां॥ मद्वार्त्तायातयामानांनबंधायगृहामताः॥१९॥ नव्यवत्हृदयेयत्ज्ञोब्रह्मैतद्ब्रह्म
वादिभिः॥ नमुह्यंतिनशोचंतिनहृष्यंतियतोगताः॥२०॥ मैत्रेयउवाच॥ एवंब्रुवाणंपुरुषार्थभाज
नंजनार्द्दनंप्रांजलयःप्रचेतसः॥ तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमलागिंरंगृणानागद्गदयासुहृत्तमं॥२१॥

यचस्मात्कथाश्रवणात्ज्ञःसर्वज्ञोऽहमीश्वरःब्रह्मवादिभिःप्रवक्तृभिर्निमित्तभूतैःश्रोतॄणांहृदयंनव्यवत्
प्रतिपदंनूतनवत्अपेप्राप्नोमिब्रह्मसाक्षात्कारोभवतीत्यर्थः॥ ननुत्वत्कथाश्रवणेकथंब्रह्मसाक्षात्कारस्त
त्राह॥ योऽहंएतदेवब्रह्मतत्रहेतुःपतोगताःयंमांप्राप्ताःसंतोमोहशोकहर्षान्नप्राप्नुवंति॥ अतोमत्क
थाश्रवणेननव्यवन्ममत्हयाविर्भावादस्येवब्रह्मसाक्षात्कारत्वाद्गृहेषुवसतामपिनबंधइत्यर्थ॥२०॥ पुरु

प्र्यं मत्तो व्वणीध्वं सौहार्देन हेतुना॥ अपृथक् धर्मा येषां संबोधनं॥ वः परस्परं सौहृदेन तुष्टोऽहं॥८॥ भूतेषु सौहृदं च भ
विष्यति॥९॥ तेभ्यो दास्ये किं पुन युष्मभ्यमिति शेषः॥१०॥ अग्रहीष्ट गृहीतवतः॥ अथो उ तिहेतोः लोकाननु लोकेषु
भविष्यति यद्वा लोकाननु भविष्यति इद्व्यपति व्याप्स्यतीत्यर्थः॥११॥ आत्मनो वीर्येण सेतानेन॥१२॥ पुत्रार्थमादौ भार्या
संपादयति कंडोरिति त्रिभिः॥ तपोनाशार्थं कंडु प्रेषितया प्रम्लोचया कंडुर्नाम ऋषिर्बहुकालं रेमे सा च ततः स्वर्गं ग

श्रीभगवानुवाच॥ वरं व्वणीध्वं भद्रं वो यूयं मे नृपनंदनाः॥ सौहार्देनाऽपृथक्धर्मास्तुष्टोऽहं सौहृदेन वः॥८॥ यो
नुस्मरति संध्यायां युष्माननुदिनं नरः॥ तस्य भ्रातृष्वात्मसाम्यं तथा भूतेषु सौहृदं॥९॥ ये तु मां रुद्रगीतेन सायं प्रा
तः समाहिताः॥ स्तुवंत्यहं कामवरान् दास्ये प्रज्ञां च शोभनां॥१०॥ यद्यूयं पितुरादेशमग्रहीष्ट मुदान्विताः॥ अ
थो व उशती कीर्तिर्लोकाननु भविष्यति॥११॥ भविता विश्रुतः पुत्रोऽनवमो ब्रह्मणो गुणैः॥ य एतामात्मवीर्येण त्रि
लोकीं पूरयिष्यति॥१२॥ कंडोः प्रम्लोचया लब्धा कन्या कमललोचना॥ तां चापविद्धां जगृहुर्भूरुहा नृपनंदनाः॥
१३॥ क्षुत्क्षामाया मुखे राजा सोमः पीयूषवर्षिणीं देशिनीं रोदमानाया निदधे स दयान्वितः॥१४॥ प्रजाविसर्ग आ
दिष्टाः पित्रा मामनुवर्तता॥ तत्र कन्यां वरारोहां तामुद्वहत माचिरं॥१५॥

कंडोरिति कंडोर्जातिगर्भं॥ वृक्षेषु त्यक्त्वा
जगाम तदेतदुक्तं॥ अपविद्धां त्यक्तां॥१३॥ स च प्रसिद्धो वनस्पतीनां राजा सोमः अमृतस्राविणीं देशिनीं रुदंत्यास्त
स्या मुखे निदधे॥ अनेनाप्सरोगर्भसंभवेनामृताहारेण च तस्या लावण्यक्रमस्वेददौर्गंध्यादि रहितत्वं चोक्तं॥१४॥
मामनुवर्तमानेन पित्रा नियुक्ताः संतः तत्र प्रजासर्गनिमित्ते तामुद्वहत॥१५॥ ॥

कुतइत्यतआह॥हेअभद्ररंधनअमंगलनाशन॥त्वंप्रत्यपोत्रनविवदितः॥एतावदेवदीनेषुवत्सलैः प्रभुभि
र्भाव्यंकार्यंकिंतत्तदाह यदिति॥अस्मदीयाएतइतिबुध्याउचितेकालेअनुस्मर्यतइतियत्॥त्वयातुरूपमपि
श्रितः मितिभावः॥२८॥येनानुस्मरणेनस्मृतानांतेषामुपशांतिः सुखंभवति॥किंचक्षुल्लकानामपिभूतानांअंत
र्हृदयेअंतर्हितः अंतर्यामित्वेनास्थितोभवानीहितंमिकतांत्वदुपासकानांनोस्माकमाशिषःकस्माद्धेतोर्नवे
दजानात्यपवेत्यर्थः॥२९॥तथापिवक्तव्यंचेन्नहियेषामस्माकंभगवान्प्रसन्नःअसावेववरः॥भगवत्प्रसादए

एतावत्त्वंहिविभुभिर्भाव्यंदीनेषुवत्सलैः॥यदनुस्मर्यतेकालेस्वबुद्ध्याभद्ररंधन॥२८॥येनोपशांति
र्भूतानांक्षुल्लकानामपीहतां॥अंतर्हितोऽतर्हृदयेकस्मान्नोवेदनाऽशिषः॥२९॥असावेववरोऽस्मा
कमीप्सितोजगतःपतेप्रसन्नोभगवान्येषामपवर्गगुरुर्गतिः॥३०॥वरंवृणीमहेथापिनाथत्व
त्परतःपरात्॥नह्यंतस्त्वद्विभूतीनांसोनंतइतिगीयसे॥३१॥पारिजातेऽजसालब्धेसारंगोन्यं
नसेवते॥त्वदंघ्रिमूलमासाद्यसाक्षात्किंकिंवृणीमहि॥३२॥

वास्माकमीप्सितोवरइत्यर्थः॥अप
वर्गगुरुर्मोक्षमार्गप्रदर्शकंगतिःस्वतश्चपुरुषार्थभूतः॥३०॥यद्यप्येवंअथापिहेनाथत्वत्तः वरमेकंवृ
णीमहे॥कथंभूतात्परतःकारणादपिपरात्॥अक्षरात्परतःपरइतिश्रुतेः॥अतोयद्यपित्वंदातुंसमर्थःनचदे
यानांत्वद्विभूतीनामंतास्तियतोऽनंतविभूतित्वादनंतइतिगीयसे॥३१॥तथाऽपियथासारंगोभ्रमरःपारि
जातेसुखेनलब्धेसतिसुलभमप्यन्यद्वृक्षांतरंनसेवते॥तथावयमपि॥साक्षात्त्वदंघ्रिमूलंप्राप्यकिंकिंवृणीमहि
नकिंचिदित्यर्थः॥यद्वाकिमप्यन्यत्तुच्छंकिमर्थंवृणीमहियद्धायदिवृणीमहितर्हिकिंकिंवृणीमहे॥अनंत

वेदैः सकलश्रेयः साधनत्वेन निरूपिता उदारगुणाः आढ्यानामानि यस्य मनोवचसोर्वेगादपि पुरोगतो जवो
वेगो यस्य मनोवचसोरगोचरायेत्यर्थः ॥ अतएव सर्वेषामक्षाणां मार्गैः अगतः अनवगतो ध्वा यस्य तस्मै तेनमः
२२॥ स्वनिष्ठया स्वरूपस्थित्या शुद्धाय अतः शांताय मनसि निमित्ते सति अपार्थं व्यर्थमेव वित्तसत्त्व विस्फुरि

प्रचेतस ऊचुः ॥ नमो नमः क्लेशविनाशनाय निरूपितोदारगुणाह्वयाय ॥ मनोवचोवेगपुरोजवाय सर्वा
क्षमार्गैरगताध्वने नमः ॥२२॥ शुद्धाय शांताय नमः स्वनिष्ठया मनस्यपार्थं विलसद्द्वयाय ॥ नमो जगत्स्था
नलयोदयेषु गृहीतमायागुणविग्रहाय ॥२३॥ नमो विशुद्धसत्वाय हरये हरिमेधसे ॥ वासुदेवाय
कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वतां ॥२४॥ नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने ॥ नमः कमलपादाय नम
स्ते कमलेक्षण ॥२५॥ नमः कमलकिंजल्कपिशंगामलवाससे ॥ सर्वभूतनिवासाय नमोऽयुंक्ष्महि
साक्षिणे ॥२६॥ रूपं भगवता त्वेतदशेषक्लेशसंक्षयं ॥ आविःकृतं नः क्लिष्टानां किमन्यदनुकंपितं ॥२७

तं द्वयं रूपं यस्मिन् गृहीता मायागुणे विग्रहाः ब्रह्मादिमूर्त्तयो येन ॥२३॥ स्वतस्फ विशुद्धसत्वरूपाय संसारं
हरति मेधा ज्ञानं यस्य तस्मै ॥२४॥ अयुंक्ष्महि कृतवंतो वयं ॥२६॥ यदुक्तं वरं वृणीध्व मिति तन्मनसि निधाया
हुः रूपमिति ॥ समस्तानां क्लेशानां संक्षयो यस्मात्तन्नः आविःकृतं प्रकटितं ॥ अतोऽन्यत्किमनुकंपितं ॥ अनु
कंपाद्यमेवास्माकं परमानुकंयेत्यर्थः ॥२७॥

भा·च·
१०६

अज्ञानमप्यस्माकंत्वन्स्तुतिर्निर्णायकं इत्याहुर्मनुरिति।यस्यतवमहिम्नोनरत्नंपारंयेःतेऽपित्वांआत्मसमंस्वश
क्त्यानुरूपंयथास्तुवंति अथो अतः वयमपिगृणीमः॥४१॥सत्वमूर्त्तयेवासुदेवाय॥४२॥ज्ञानंस्वप्रभयाएणं अनि
कृतामपिसतांस्वधामययौ॥अनपवर्गवीर्यः अकुंठितप्रभावः॥४३॥उदन्वतः सिं धोः सलिलान्निर्याय

मनुःस्वयंभूर्भगवान्भवश्चयेऽन्येतपोज्ञानविशुद्धसत्वाः।अदृष्टपाराअपियन्महिम्नःस्तुवंत्यथो
त्वात्मसमंगृणीमः॥४१॥नमःसमायशुद्धायपुरुषायपरायच।वासुदेवायसत्वायतुभ्यंभगवते
नमः॥४२॥श्रीमैत्रेयउवाच॥इतिप्रचेतोभिरभिष्टुतोहरिःप्रीतस्तथेत्याहशरण्यवत्सलः।अनि।
कृतांयानमतृप्तचक्षुषांययौस्वधामाऽनपवर्गवीर्यः॥४३॥अथनिर्यायसलिलात्प्रचेतसउदन्वतः
वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैःछन्नांगांगांरोद्धुमिवोच्छ्रितैः॥४४॥ततोऽग्निमारुतौराजन्नमुंचन्मुखतोरुषा।म
हीनिर्वीरुधंकर्तुंसंवर्त्तकइवात्यये॥४५॥भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्यपितामहः।आ
गतःशमयामासपुत्रान्बर्हिष्मतोनयैः॥४६॥तत्रावशिष्टायेवृक्षाभीतादुहितरंतदा।उज्जह्रुस्ते
प्रचेतोभ्यःउपदिष्टाःस्वयंभुवा॥४७॥

७०६

निर्गत्यगांस्वर्गंरोद्धुमिवउच्छ्रितैर्द्रुमैर्गांभूमिंछन्नांवीक्ष्यद्रुमेभ्योकुप्यन्।तदाहिप्राचीनबर्हिषःप्रव्रजित
त्वादराजकेकर्षणाद्यभावात्द्रुमैर्भूमिश्छन्नाऽभूत॥४४॥निरस्तावीरुधोऽपियस्याःतथाम्तांकर्तुंसं
वर्त्तकःकालाग्निरुद्रः॥४५॥नयैर्युक्तिभिः॥४६॥उज्जह्रुःसमर्पयामासुः॥४७॥ ॥

राम·
१०६

ग्नता एतावदेव प्रार्थयामह इत्याहुः यावदिति । स्पृष्टाः व्याप्ताः स संतः भवतिप्रसक्तः संगो येषां तेषां संगोस्माकं स्या
त ॥३३॥ ननु राज्यो भोगान् स्वर्गं मोक्षं वा विहाय किमिदं प्रार्थ्यते तत्राहुः । तुलयामेति भगवत्संगिनां संगस्य ल
वेनापि ॥३४॥ सत्संगस्य श्रैष्ठ्यं प्रपंचयति । यत्रेति त्रिभिः यत्र येषु यतः याभ्यः कथाभ्यः निर्वैरं वैराभावः ॥३५॥३६॥ प

यावत्ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः । तावद्भवत्प्रसंगानां संगः स्यान्नो भवे भवे ॥३३॥ तुलयाम लवेनापि
न स्वर्गं नापुनर्भवं । भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥३४॥ यत्रेड्यंते कथा मृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो य
तः । निर्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन ॥३५॥ यत्र नारायणः साक्षाद्भगवान्न्यासिनां गतिः । संस्तूयते
सत्कथासु मुक्तसंगैः पुनः पुनः ॥३६॥ तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावनेच्छया । भीतस्य किं न रोचेत ताव
कानां समागमः ॥३७॥ वयं तु साक्षात् भगवन् भवस्य प्रियस्य सख्युः क्षणसंगमेन । सुदुश्चिकित्स्यस्य भवस्य
मृत्योर्भिषक्तमं त्वाद्य गतिं गतास्म ॥३८॥ यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या । आर्या
नताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनसूययैव ॥३९॥ यन्नः सुतप्तं तप एतदीश निरंधसां कालम
दभ्रमप्सु । सर्वं तदेतत्पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय ॥४०॥

भ्यां पावनेच्छया संसाराद्भीतस्य ॥३७॥
सत्संगफलमस्माभिरेवानुभूतमित्याहुः वयं त्विति । नवयः प्रियः सखा तस्य भवस्य अत्यंतमचिकित्सस्य
भवस्य जन्ममृत्योश्च भिषक्तमं सद्वैद्यं त्वा इति त्वां गतिं प्राप्ताः ॥३८॥ वरांतरं त्वएते यन्नइति द्वाभ्यां नताः
नमस्कृताः ॥३९॥ निरंधसां निरन्नानां । अदभ्रं बहु कालं । ते परितोषणाय भवत्विति वृणीमहे ॥४०॥ रामराम

निर्जिताः प्राणमनोवचोदृशो येस्तात्शांता उपरताः समानामत्वाधारादारभ्य तज्जवो विग्रहाये येषां ॥ ब्रह्मणियोजि
तआत्माये सुरासुरैरीड्योदृष्टवान् ॥ ३ ॥ उत्थायतं प्रणिपत्यय यथादेशं यथाविधिपूजयित्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ आदिमध्य
परिषंयदात्मतत्वं ॥ नपितं विस्मृतं ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति प्रचेतोभिः पृष्टः ॥ ८ ॥ अहोगृहप्रसक्त्या हरिसेवां विना सर्वं

तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशो जितासनान्शांतसमानविग्रहान् ॥ परेमलेब्रह्मणि योजितात्मनः सु
रासुरेड्यो ददृशे स्मनारदः ॥ ३ ॥ तमागतंत उत्थाय प्रणिपत्याभिनंद्य च ॥ पूजयित्वा यथादेशं सुखा
सीनमथाब्रुवन् ॥ ४ ॥ प्रचेतस ऊचुः स्वागतं ते सुरर्षे द्य दिष्ट्या नो दर्शनं गतः ॥ तव चंक्रमणं ब्रह्मन्
अभयाय यथा रवेः ॥ ५ ॥ यदादिष्टं भगवता शिवेनाधोक्षजेन च ॥ तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्ष
पितं प्रभो ॥ ६ ॥ तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्वार्थदर्शनं ॥ येनांजसा तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरं ७ ॥
मैत्रेय उवाच ॥ इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान्नारदो मुनिः ॥ भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माब्रवीन्नृपा
न् ॥ ८ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः ॥ नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते
हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥ किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः ॥ कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोपि विबुधायुषा
॥ १० ॥

जन्मकर्मादिकं व्यर्थं कृतमिति तान्शोचन्नाह तज्जन्मेति चतुर्भिः यतो जन्मादेर्हरिसेवैव फलं ॥ अतस्त
द्विहीनं सर्वं व्यर्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥ शुक्लसंबंधि जन्म विशुद्धमातापितृभ्यामुत्पत्तिः सावित्रमुपनयनेन ॥
याज्ञिकं दीक्षया विबुधानामिव दीर्घायुषापि ॥ १० ॥

त्वेचब्रह्मामारिषांवाढी ॥ अजनयोनिर्ब्रह्मातस्माज्जातोदक्षः महादेवस्यावज्ञानात्पूर्वमजनयोनिजोब्रह्मपुत्रोपि
सन्क्षत्रियजातोयस्यामजनिजातः ॥४८॥ प्राक्सर्गेपूर्वदेहेकालेतविदुतेदैवेनेश्वरेणचोदितःसन्दक्षःप्र
जाःससर्जसदक्षइतिप्रसिद्धः ॥४९॥ स्वयारुचाप्रभयातेजउपादत्तन्आक्षिप्तवान् ॥ पंचकर्मदाक्ष्याद्दक्षमब्रुवन्
५०॥ तमभिषिच्य अनादिर्ब्रह्माप्रजासर्गरक्षायांयुयोजसचदक्षोन्यान्मरीच्यादीन्तत्तद्व्यापारेषुनियुक्ते

तेचब्रह्मणआदेशान्मारिषामुपयेमिरे ॥ यस्यांमहदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ॥४८॥ चाक्षुषे
त्वंतरप्राप्तेप्राक्सर्गकालविद्रुते ॥ यःससर्जप्रजाइष्टाःसदक्षोदैवचोदितः ॥४९॥ योजायमानःसर्वेषां
तेजस्तेजस्विनांरुचा ॥ स्वयोपादत्तदाक्ष्याच्चकर्मणांदक्षमब्रुवन् ॥५०॥ तंप्रजासर्गरक्षायामनादिरभि
षिच्यच ॥ युयोजयुयुजेन्यांश्चसवैसर्वप्रजापतीन् ॥५१॥ इतिश्रीभागवतेमहा॰ चतुर्थस्कंधेत्रिंशोध्या
यः ॥ मैत्रेयउवाच ॥ ततउत्पन्नविज्ञानाआश्वधोक्षजभाषितं ॥ स्मरंतआत्मजेभार्यांविसृज्यप्राव्रजन्
गृहात् ॥१॥ दीक्षिताब्रह्मसत्रेणसर्वभूतात्ममेधसा ॥ प्रतीच्यांदिशिवेलायांसिद्धोऽभूद्यत्रजाजलिः ॥२॥

वान् ॥५१॥ चतुर्थेत्रिंशः ॥ एकत्रिंशेसुतेदत्तेधुरंन्यस्यवनेसतां ॥ नारदोक्तेनमार्गेणमुक्तिरुक्ताप्रचेतसां ॥ ततःदि
व्यवर्षसहस्राणांसहस्रस्यांतेउत्पन्नविवेकज्ञानास्तेउपयास्यथमद्धामनिर्विद्य निरयादतइत्यधोक्षज
भाषितंस्मरंतआशुप्राव्रजन् ॥१॥ ब्रह्मसत्रेणआत्मविमर्शेनदीक्षिताःकृतसंकल्पाबभूवुःसर्वभूते
ष्वात्मेतिमेधाज्ञानंयस्मिन्तेन ॥ क्वेलायांसमुद्रतटे ॥ जाजलिर्नामऋषिः ॥२॥ ॥

कुतः सर्वमूलत्वादितिसंदृष्टांतांतरमाह ॥ यथैववारः जलानिवर्षाकालेसूर्याद्भवंतिग्रीष्मेतस्मिन्नेवप्रविशंति ॥ अस्याप्रसिद्धत्वेनदृष्टांतांतरमाहयथाभूतानिभूमाविति ॥ गुणप्रवाहः चेतनाचेतनात्मकः प्रपंचः ॥ १५ ॥ ननुहरावेवगुणप्रवाहइत्युक्तेतदाधारत्वेनसोपाधिकत्वंहरेस्यादित्याशंक्याहएतदिति ॥ एतद्विश्वंविश्वोस्तत्सर्वशास्त्रप्रसिद्धं ॥ पदंपरंसर्वोपाधिरहितं ॥ तदुत्पन्नत्वात्ततः पृथगित्यर्थः ॥ तर्हिकथमन्यथाभातितत्राह

यथैवसूर्यात्प्रभवंतिवारः पुनश्चतस्मिन्प्रविशंतिकाले ॥ भूतानिभूमौस्थिरजंगमानितथाहरावेवगुणप्रवाहः ॥ १४ ॥ तत्पदंतज्जगदात्मनः परंसकृद्विभातंसवितुर्यथाप्रभा ॥ यथासवोजाग्रतिसुप्तशक्तयोद्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्ययः ॥ १५ ॥ यथानभस्यभ्रतमः प्रकाशाभवंतिभूपानभवंत्यनुक्रमात् ॥ एवंपरेब्रह्मणिशक्तयस्त्वमूरजस्तमः सत्वमितिप्रवाहः ॥ १६ ॥

सकृदिति सकृत्कदाचिद्विभातंस्फुरितंगंधर्वनगरवत् ॥ यथासवितुः प्रभाननतोभिन्ना यथाचजाग्रतिअसवइंद्रियाणिस्फुरंति ॥ सुषुप्तौतुसुप्तशक्तयोभवंतीत्यर्थः कथंभूतोसौहरिः ॥ द्रव्यादीनांत्रिविधाहंकारकार्याणां ॥ तन्निमित्तस्यभेदभ्रमस्यचात्ययोयस्मात्सः ॥ यद्वाः असवः जाग्रतिसुषुप्तौअसवः सुप्ताः शक्तयोयेषांतेभवंति ॥ द्रव्यादेरप्यत्ययोभवति सवितुः प्रभेत्युक्ततोदृष्टांतइति ॥ १५ ॥ नचसंगेहरौकथंप्रपंचोत्पत्तिलयौतत्राह ॥ यथेति ॥ अभ्रतमः प्रकाशाः आगमापायिनोरजस्तमः सत्वस्थानीयाः हेभूपाः प्रचेतसः ॥ अमूः शक्तयः नभवंतिलीयंते ॥ इतिएवम

208

वचोभिः वाग्विलासैः चित्तवृत्तिभिः ॥ नानावधानसामर्थ्यैः इंद्रियाणां राधसा पाटवेन ॥११॥ योगेन प्राणायामादिना सांख्येन देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण संन्यासवेदाध्ययनाभ्यामपि ॥ अन्यैरपि व्रतवैराग्यादिभिः श्रेयःसाधनैः ॥१२॥ न चैषां नानाफलसाधनानां हरिसेवाभावमात्रेण कुतो वैयर्थ्यं तत्राह श्रेयसां फलानामात्मैव अवधिः पराकाष्ठा अर्थतः परमार्थतः आत्मार्थत्वेनैवान्येषां प्रियत्वादित्यर्थः ॥ भवत्वात्मा अवधिः हरेः किमायातं तत्राह सर्वेषाम

श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः ॥ बुद्ध्या वा किं निपुणया बलेनेंद्रियराधसा ॥११॥ किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि ॥ किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥१२॥ श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः ॥ सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः ॥१३॥ यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यंति तत्स्कंधभुजोपशाखाः ॥ प्राणोपहाराच्च यथेंद्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ॥१४॥

पीति ॥ आत्मदः अविद्यानिरासेन स्वरूपाभिव्यंजकः ऐश्वर्येणापि रूपेण बलिप्रभृतिभ्यः स्वात्मप्रदः प्रियश्च परमानंदरूपत्वात् ॥१३॥ किंच नानाकर्मभिस्तत्तद्देवताप्रीतिनिमित्तान्यपि फलानि हरिप्रीत्या भवंति केवलं न तु तद्देवताराधनेन न तु न किंचिदिति सदृष्टांतमाह यथेति ॥ मूलात्प्रथमविभागाः स्कंधाः तद्विभागा भुजाः तेषामपि उपशाखाः ॥ उपलक्षणं ॥ पत्रपुष्पादयोपि तृप्यंति ॥ न तु मूलमेकं विना स्वस्वनिषेचनेन ॥ प्राणस्योपहारो भोजनं ॥ तस्माद्देवेंद्रियाणां तृप्तिः न तु तत्तदिंद्रियेषु पृथक्पृथगन्नलेपनेन तथा अच्युताराधनमेव सर्वदेवताराधनं न पृथगित्यर्थः ॥१४॥ ॥

भक्ताधीनत्वंप्रपंचयन्नाह॥अनुवर्तमानामपिश्रियं॥तदर्थिनःसकामान्द्विपदपतीन्नरेंद्रान्विबुधान्दे
वान्नप्रियोनानुवर्त्तते॥यतःस्वेनैवपूर्णः॥अतःस्वभृत्यवर्गाधीनःएवंभूतममुमुदीषदपिकथंपरित्य

श्रियमनुचरतीतदर्थिनश्चद्विपदपतीन्विबुधांश्चयत्स्वपूर्णः॥नभजतिनिजभृत्यवर्गतंत्र
कथममुमुद्विसृजेत्पुमान्कृतज्ञः॥२१॥मैत्रेयउवाच॥इतिप्रचेतसोराजन्नन्याश्चभगवत्कथाः॥
श्रावयित्वाब्रह्मलोकंययौस्वायंभुवोमुनिः॥२२॥तेपितन्मुखनिर्यातंयशोलोकमलापहं॥हरेर्निश
म्यतत्पादंध्यायंतस्तद्गतिंययुः॥२३॥एतत्तेभिहितंक्षत्तर्यन्मांत्वंपरिपृष्टवान्॥प्रचेतसांनारदस्य
संवादंहरिकीर्त्तनं॥२४॥श्रीशुकउवाच॥यएषउत्तानपदोमानवस्यानुवर्णितः॥वंशःप्रियव्रत।
स्यापिनिबोधनृपसत्तम॥२५॥योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्महीं॥भुक्त्वाविभज्यपुत्रेभ्यऐ
श्वरंसमगात्पदं॥२६॥इमांतुकौषारविणोपवर्णितांक्षत्तानिशम्याजितवादसत्कथां॥प्रवृ
द्धभावोश्रुकलाकुलोमुनेर्दधारमूर्द्ध्नाचरणंहृदाहरेः॥२७॥ ॥ ॥ ॥

जेत॥२१॥प्रचेतसःकर्मभृतान्॥अन्याश्चनंसुनीतेरित्यादिध्रुवचरिताद्याःसत्रेऽगायत्प्रचेतसामि
त्युक्तत्वात्॥२२॥२३॥प्रचेतसांनारदस्यचसंवादरूपंगतदाख्यानंतेभिहितं॥हरेःकीर्त्तनंयस्मिंस्तत्
॥२४॥यएषवंशःसोनुवर्णितः॥२५॥यःप्रियव्रतः॥२६॥२७॥२८॥

तेनसर्व्वकारणत्वेनहेतुना॥ कालोनिमित्तं॥ प्रधानमुपादानं॥ पुरुषःकर्त्ता॥ एतत्त्रितयात्मकत्वात्सर्व्वकारणंपरमीश्वरं
अद्धासाक्षाद्भजध्वं॥ कथंआत्मनाएकभावेनअभिन्नत्वेन॥ १७॥ साधनमाहदयादिभिःशीघ्रंतुष्यति॥ १८॥ ततोनक
दाचिद्भजतीत्याहअपहृतानिरस्ताःसकलाएषणाःकामायस्मात्तस्मचासावमलश्चआत्मामनःतस्मिन्सततं
मनसिनिरंतरमेधितयाभावनयोपहूतःसन्नक्षरोहरिःछिद्रवत्तत्रत्याकाशवत्ततोनसरतिनापयातिहि

तेनैकमात्मानमशेषदेहिनांकालंप्रधानंपुरुषंपरेशं॥ स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेनभज
ध्वमद्धा॥ १७॥ दययासर्व्वभूतेषुसंतुष्ट्यायेनकेनवा॥ सर्व्वेंद्रियोपशांत्याचतुष्यत्याशुजनार्द्दनः॥ १८॥ अ
पहृतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः॥ निजजनवशगत्वमात्मनोऽयन्नसरति
छिद्रवदक्षरःसतांहि॥ १९॥ नभजतिकुमनीषिणांसइज्यांहरिरधनात्मधनप्रियोरसज्ञः॥ श्रुत
धनकुलकर्म्मणांमदैर्येविदधतिपापमकिंचनेषुसत्सु॥ २०॥ ॥ ॥ ॥

किंकुर्व्वन्॥ आत्मनोनिजजनवशगत्वंस्वभक्ताधीनत्वमयन् अवगच्छन्॥ १९॥ सतामेवेवश्योऽसौअसतांतु
पूजामपिनगृह्णातीत्याहनेति॥ कुमनीषिणांकुत्सितमतीनां॥ अधनाश्चतेआत्मधनाभगवद्भक्ताःतेप्रिया
यस्य॥ रसज्ञःभक्तिसुखज्ञः॥ केकुमनीषिणस्तानाह॥ श्रुतादिनिमित्तैर्मदैर्येसत्सुपापंतिरस्कारंकुर्व्वंति॥ २०॥

स्वानज्ञातीन्दिदृक्षुः॥२९॥राज्ञांचरितमितिशेषः॥३०॥इतिश्रीभागवतेभावार्थपददीपिकायांचतु

श्रीविदुरउवाच॥सोऽयंतेनमहायोगिन्भवताकरुणात्मना॥दर्शितस्तमसःपारो
यत्राकिंचनगोहरिः॥२८॥इत्यानम्यतमामंत्र्यविदुरोगजसाह्वयं॥स्वानांदिदृक्षुःप्र
ययौज्ञातीनांनिर्वृताशयः॥२९॥एतद्यःशृणुयाद्राजन्राज्ञांहर्यर्पितात्मनां॥आयु
र्धनंयशःस्वस्तिगतिमैश्वर्यमाप्नुयात्॥३०॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतु
र्थस्कंधेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांप्रचेतसोपाख्यानंनामैकत्रिंशोध्यायः॥ ॥

र्थस्कंधेएकत्रिंशोध्यायः॥ ॥रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरा

चतुर्थस्कंधेसमाप्तं